

सटीकः

वैद्यक-परिभाषा-प्रदीपः ।

श्रीमद्गोविन्दसेनसंगृहीतः ।

पण्डितकुलपति

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यात्मजेन

पण्डित श्रीआशुबोध विद्याभूषणभट्टाचार्येण

विरचितया टीकया समलङ्कितः तेनैव प्रकाशितश्च ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे मुद्रितः ।

इं १८३४ ।

सूचीपत्रम् ।

प्रथमः खण्डः ।

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
भङ्गलाचरणम्	...
अमूर्तः परिषयः	...
मूर्तनिर्देशः	...
उपयोगितानिर्देशः	...
अभिधेयनिर्देशः	...
अथ प्रथमतो मानसूर्तं खिद्यते	...
काखिद्यपरिभाषा	...
द्रवादेशकद्रव्याणां मानविधौ	...
विशेषनिर्देशः	...
कुडवमानस्य विशेषनिर्णयः	...
योगानां माननिर्देशविधिः	...
अथ मागंधपरिभाषा	...
शुष्काद्रवद्रव्याणां मानविधौ	...
विशेषनिर्देशः	...
शुष्कापेक्षया भार्दस्य द्विगुण्यवहण-	...
विधिः	...
अस्वापवादमाह	...
अथ द्रव्याणामुपयुक्ताण्युपयुक्तत्वमाह	...
प्रसङ्गात् स्नेहादेश्यामुपमाह	...
शोणविशेषे गणोक्तद्रव्याणां क्षीयोपा-	...
देयत्वनिर्देशः	...
अथ प्रसक्तदेश्याद्रव्यमाह	...
अथ निवेधमाह	...
अथ भूतापमारथः	...
क्षीणहारणमन्त्रः	...
कुड्वाहणविधिः	...

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
अथ औषधद्रव्याङ्गयवहणमाह	...
द्रवादौ औषधप्रयोगे कर्तव्य-	...
निर्देशः	...
विषयघटे द्रव्ययवहण	...
अथ ऋतुभेदे द्रव्याङ्गयवहणमाह	...
सामान्योक्तौ द्रव्ययवहणमाह	...
मासयवहणविधिः	...
श्रुतवैख्योः कामयवहणविधिः	...
चतुष्टयेषु शरालस्य विभिन-	...
निर्देशः	...
कामयवहणे ब्रह्मवैद्यवहणमाह	...
मूत्रादिघहणे निम्ननिर्देशः	...
अथामुक्तौ द्रव्ययवहणम्	...
अथामात्रे द्रव्ययवहणम्	...
अथामोक्षाप्रयोगे विशेषविधिः	...
प्रतिनिधियवहणस्य विशेषस्य-	...
निर्देशः	...

द्वितीयः खण्डः ।

अविधकषाशमाह	...
स्वरसमाह	...
स्वरसाभावे तदमुक्तत्वविधिः	...
भताक्षरम्	...
प्रथममानमानमाह	...

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
स्वरसंभेदात् पुटपाकविधिमाह	२७	पाचनार्थं जलपरिमाणमाह ...	२६
अल्कनाह	...	२८	२८
जलकः लोडनार्थं मध्वादीनां नामा- निर्देशः	...	२९	२९
जलस्य खेपत्रेण चूर्णमाह	...	३०	३०
अथ काचमाह आङ्गुलैः	...	३१	३१
पानीयकालस्य पानकालं नामा- निर्देशः	...	३२	३२
क्रोधे दोषभेदात् प्रवेप्यस्त्रिंशत्तमधुनीः आदानिर्देशः	३३	३३	३३
घ्नोतमाह	...	३४	३४
अथान्तरभेदात् तण्डुलीकृतमाह	...	३५	३५
अथ फाण्डमाह	...	३६	३६
प्रमज्जादुग्धीकृतमाह	...	३७	३७
कायादेरवान्तरभेदात्ते ह्यदिक्- माह	...	३८	३८
अटकारिणामभेदे कारण- निर्देशः	...	३९	३९
अथ द्रव्याणां मात्राविधि- लिख्यते	...	४०	४०
अथमवज्ञानलाटौ मात्राविधिष- निर्देशः	...	४१	४१
गुडनोहकादीनां व्यवहारिकी मात्रा	...	४२	४२
घान्तरसादीनां व्यवहारिकी- मात्रा	...	४३	४३
काञ्चिज्ज्ञानं मागधस्य खेपत्रोक्तिः काञ्चिज्ज्ञानं मागधस्योः प्रयोगस्य ल- निर्देशः	...	४४	४४
पाचनार्थं जलपरिमाणमाह ...	२६	पाचनार्थं जलपरिमाण- निर्देशः	...
जलस्य खेपत्रेण चूर्णमाह	३०	अलपरिमाणप्रसङ्गतः पाचनार्था- द्रव्यं परिमाणमाह	...
अथ काचमाह आङ्गुलैः	३१	अथ यथास्वादिशासने जलभेदजयोः परिमाणमाह	...
पानीयकालस्य पानकालं नामा- निर्देशः	३२	पानीयसाधने जलभेदजयोः मान- निर्देशः	...
क्रोधे दोषभेदात् प्रवेप्यस्त्रिंशत्तमधुनीः आदानिर्देशः	३३	कल्कसाध्यां पेयानामाह केशरीः टोकाकारः	...
घ्नोतमाह	३४	यथागुग्गुसाधने तण्डुलप्रकारमाह अन्नादिसाधने तण्डुलप्रकार- माह	...
अथान्तरभेदात् तण्डुलीकृतमाह	३५	अन्नादिसाधने जलपरिमाण- माह	...
अथ फाण्डमाह	३६	मण्डादिलेख्यमाह	...
प्रमज्जादुग्धीकृतमाह	३७	यथास्वाः यथागुग्गुसाधने यथा- पाकविधिः	...
कायादेरवान्तरभेदात्ते ह्यदिक्- माह	३८	यथागुग्गुथाः	...
अटकारिणामभेदे कारण- निर्देशः	३९	विलेप्याः पाकविधिर्गुग्गुथा- पेयादुग्धयोः पाकविधिः	...
अथ द्रव्याणां मात्राविधि- लिख्यते	४०	पेयादुग्धयोर्गुग्गुथाः	...
अथमवज्ञानलाटौ मात्राविधिष- निर्देशः	४१	मन्त्रस्य पाकविधिः गुग्गुथा- मण्डपाकविधिः	...
गुडनोहकादीनां व्यवहारिकी मात्रा	४२	अथ मासुरससाधनविधौ ललाह- कारससाधनमाह	...
घान्तरसादीनां व्यवहारिकी- मात्रा	४३	अथ मन्त्रेण विधिमाह	...

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
चूर्णोदोना भक्षणप्रकारमाह ...	४१	त्रिविधपाकलक्षणम् ...	६१
मगान्तरमाह द्रव्यवशेषस्य ...	४२	गुडादिमदितकौहपाकलक्षणम् ...	६२
दोषभेदे संशयकारणैः प्रवेर- सानमाह ...	४३	अथ भावनाविधिः ...	६३
श्रीरादिपाकमाह ...	४४	भवनार्थे क्रायपाकविधिः ...	६४
		अथ चारोदकमाह ...	६५
		,, हिरुक्तद्रव्यपहणम् ...	६६
		,, चूर्णस्य पाकनिषेधमाह ...	६७
		चूर्णोदो गुडस्य मात्रानिर्देशः ...	६८
		पञ्चशष्टेन निर्देशे मात्रायुक्तविधिः ...	६९
		अनुपानाकरणे दोषनिर्देशः ...	७०
		अनुपानस्य हेतुनिर्देशः ...	७१
		अनुपानगुणाः ...	७२
		दोषभेदे अनुपाननिर्देशः ...	७३
		सोहपाने अनुपानविशेषः ...	७४
		सामान्यतोऽनुपाननिर्देशः ...	७५
		अथानुपानमात्रमाह ...	७६
		व्यक्तिभेदे मात्रानिर्देशः ...	७७
		अथ लोहानुपानमाह ...	७८
		अथानुपानविशेषमाह ...	७९
		रोगविशेषे अनुपाननिषेधः ...	८०
		अथ शिशोर्भोजनपरिमाणम् ...	८१
		अतिशिशो श्रोषधप्रयोगविधिः ...	८२
		विविधबालनिर्देशः ...	८३
		अथ भेषज्यभक्षणकालमाह ...	८४
		रोगविशेषे श्रोषधभक्षणकालः...	८५
		सतान्तरे रोगविशेषे श्रोषधभक्षण- कालः ...	८६
		पथमकालः ...	८७
		द्वितीयकालः ...	८८

तृतीयः खण्डः ।

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
अथ स्नेहसाधने क्राय्यशलाहेः परिमाणमाह ...	४३
अथ स्नेहनिष्पत्तिलक्षणमाह ...	४४
चारस्य पाकनिर्द्धलक्षणम् ...	४५
त्रिविध. स्नेहमाह, तथा लक्षणानि च ...	४६
विषयविशेषे कृदादिपाकविधिः ...	४७
स्नेहादिमाकस्य प्रयत्नादिनिर्देशः ...	४८
अन्यथाकलक्षणमाह ...	४९
व्युत्थ व्युत्थ पाके स्नेहादीनां गुणवैशिष्ट्य निर्देशः ...	५०
व्यष्टीत्यादिक्रायस्य सद्रोषत्वनिर्देशः ...	५१
अथ गुडपाकलक्षणमाह ...	५२
गुग्गुलुपाकलक्षणम् ...	५३
गुग्गुलुसेवनमात्रानिर्देशः ...	५४
अथ लोहशोधनादिपरिभाषामाह ...	५५
अथशोधनपरिभाषा ...	५६
क्राय्यद्रव्याणां त्रैविध्यनिर्देशः ...	५७
पतञ्जलिमाह सामान्यपरिभाषां लोहमारणार्थम् ...	५८
अथ लोहपाकलक्षणमाह ...	५९
असम्यक्पक्वोद्दलक्षणम् ...	६०

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
दशमोऽध्यायः	७१	अष्टवर्गः (जीवनीयाष्टकम्)	७६
चतुर्थोऽध्यायः	७२	जीवनीयगणः	७७
पञ्चमोऽध्यायः	७३	श्वेतमरिचं, ज्येष्ठास्त्रु सुखोदकञ्च	७८
अष्टमोऽध्यायः	७४	गुडास्त्रु	७९
नवमोऽध्यायः	७५	वैश्वानरः	८०
दशमोऽध्यायः	७६	अस्त्रमूलकम्	८१
एकादशोऽध्यायः	७७	कटुर विविधतक्रञ्च	८२
द्वादशोऽध्यायः	७८	दधिर्ज्वरिका तक्रूर्ज्वरिका च	८३
त्रयोदशोऽध्यायः	७९	शुक्तम्	८४
चतुर्दशोऽध्यायः	८०	शोधः, आसवः, मेरिशम्	८५
पञ्चदशोऽध्यायः	८१	आरनालम्	८६
षष्ठोऽध्यायः	८२	अस्त्रवटिकाः	८७
सप्तमोऽध्यायः	८३	कशरा विशरा वा	८८
अष्टमोऽध्यायः	८४	स्वल्पचुक्रम्	८९
नवमोऽध्यायः	८५	आसवारिष्टयोर्लक्षम्	९०
दशमोऽध्यायः	८६	शोधुम्भ	९१
एकादशोऽध्यायः	८७	सुरायाः प्रकारभेदे नामानि	९२
द्वादशोऽध्यायः	८८	गुडेषुष्णीकाशुक्तानि	९३
त्रयोदशोऽध्यायः	८९	तुषाम्-सौवीरादीनि	९४
चतुर्दशोऽध्यायः	९०	तुषोदकम्	९५
पञ्चदशोऽध्यायः	९१	काञ्जिकम्	९६
षष्ठोऽध्यायः	९२	शिशुका	९७
सप्तमोऽध्यायः	९३	सधुशुक्तम्	९८
अष्टमोऽध्यायः	९४	खड्गशुष्कास्त्रिलिखयोर्लक्षम्	९९
नवमोऽध्यायः	९५	प्रमथ्या तपञ्च	१००
दशमोऽध्यायः	९६	सन्धः	१०१
एकादशोऽध्यायः	९७	वथोदकम्	१०२
द्वादशोऽध्यायः	९८	मेघजनामानि	१०३
त्रयोदशोऽध्यायः	९९		

विषयाः । पृष्ठाङ्काः ।

चतुर्थः खण्डः ।

श्रीशोधनप्रशंसा	...	८०
पञ्चकर्मणा नमन	...	८१
श्रीशोधनसञ्ज्ञाया हेतुः	...	११
नस्त्रादिप्रयोगे वधोनिर्देशः	...	११
वसनप्रयोगविधिः	...	८२
श्रीशोधनप्रयोगार्हना सः	...	११
अल्पुष्पाटिकास्त्रे श्रीशोधनस्या- कत्तव्यता	...	११
साधारण-कृत्यव्यनिर्देशः	...	८३
सस्यग्वसनलक्षणम्	...	११
वसनगुणाः	...	८४
असम्यग्वसिते दोषमाह	...	११
अज्ञिवसिते	...	११
क्रियाया उपयुक्तकालस्य अनुपेक्ष- ण्यता	...	११
अथ वसनभेषजमावासाह	...	११
सन्तान्तरे सादानिर्देशः	...	८५
वसने उष्णमधुनः अदोषत्वे हेतुः	...	११
वसनानर्हाः	...	८६
वसननिषेधस्य अपवादविधिः	...	११
अबस्याविशेषे मुखनि वसन- निर्देशः	...	११
वसनविरचनाहंशालः	...	११
वसनार्हाः	...	११
वसनानर्हाः	...	८७

विषयाः । पृष्ठाङ्काः ।

अवास्यानामवस्थाविधिषे वास्यत्व- निर्देशः	...	८७
सन्तान्तरे काथस्रोतसादिमाचा- निर्देशः	...	८८
कल्कादीनामुत्तमादिमाचा- निर्देशः	...	११
वसने वैगिक्यान्तिकीशुद्धौ उत्तमादि- वैगनिर्देशः	...	११
दोषविशेषे द्रव्यविशेषनिर्देशः	...	११
विरचनविधिः	...	८९
सस्ययोगयुक्तस्य विरचनस्य गुणाः	...	११
अवाप्तस्य विरचने दोषनिर्देशः	...	११
“ “ दोषपरि- हारोपायः	...	११
वैरेचनिककालनिर्देशः	...	११
विरचनानर्हाः	...	९०
विरचनार्हाः	...	११
दोषभेदेन स्रवादिक्वोष्ठनिर्देशः	...	११
विरचने वैगिक्यान्तिकीशुद्धौ उत्तमादिवैगनिर्देशः	...	११
वैरेचनिककषायाणां श्रेष्ठादिमाचा- निर्देशः	...	९१
सन्तान्तरे दोषभेदेन स्रवादिक्वोष्ठ- निर्देशः	...	११
सन्तान्तरे उत्तमादिमावानिर्देशः	...	११
शोधनचतुष्टयस्य नामनिर्देशः	...	९२

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
वमनविरेकयोर्वैगिकीशुद्धौ अघन्यादि वेगस्य तथा विरेके मानिकीशुद्धौ अघन्यादिमानस्य निर्देशः ...	९८
वमनादौ प्रस्थमानस्य वैशिष्ट्य- निर्देशः ...	९३
वमनविरेकयोरात्रिकीशुद्धेर्वमनस्य च मानिकीशुद्धेर्निर्देशः ...	९३
वमनविरेकयोर्वैगसञ्ज्ञाया विशेष- निर्देशः ...	९९
वमनस्य सम्यग्योगलक्षणयोनित्वात् लैङ्गिकीशुद्धिर्निर्देशः ...	९४
विरेकस्य सम्यग्योगलक्षणमेव लैङ्गि- क्यान्तिकीशुद्धिर्निर्देशः ...	९९
विरेचनायोगस्य लक्षणम् ...	९९
विरेचनातियोगस्य ,, ...	९९
विरेचनानर्हाः ...	९५
आविरैच्यानामवस्थाविशेषे विरेच्यत्व- निर्देशः ...	९९
नस्यस्य द्वैविध्यं काय्यञ्च ...	९९
,, निरुक्तिः पर्यायश्च ...	९९
दोषविशेषे नस्यदानकालनिर्देशः	९६
नस्यस्य अवान्तरभेदनिर्देशः ...	९९
प्रतिमर्शलक्षणम् ...	९९
प्रतिमर्शप्रयोजनम् ...	९९
अवपीडस्य द्वैविध्यं निरुक्तिश्च ...	९९
नस्यभेदलैङ्गिकनस्यस्य प्रयोगविषयः	९७
मृतान्तरे नस्यभेदनिर्देशः ...	९९
,, अवपीडस्य लक्षणम् ...	९९

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
विधिसुखेन प्रथमनस्य लक्षणनिर्देशः	९६
वेरेचननस्यस्य विषयनिर्देशः ...	९८
लैङ्गिकनस्यस्य विषयः ...	९९
अवपीडनस्यस्य ,, ...	९९
प्रथमननस्यस्य ,, ...	९९
नस्यभेदलैङ्गिकनस्यस्य मात्रानिर्देशः	९९
नस्यकर्म्मोपयोगिवर्गानिर्देशः ...	९९
नस्यानर्हाः ...	९९
अनुवासनविधिः ...	९९
वास्तिनेत्रस्य उपपादाननिर्देशः ...	१००
वयोभेदेन वास्तिनेत्रस्य परिभाषादि- निर्देशः ...	९९
क्षयिकायस्यधर्या वास्तिपुटकस्योप- करणानि च ...	९९
वास्तिपुटकस्य स्वरूपादिकम्	१०१
त्रयवास्तिनेत्रस्य परिभाषादिनिर्देशः	९९
वास्तिनेत्रस्य ग्रयान्तरोक्तम् उपपादानम्	९९
वयोभेदेन ग्रयान्तरोक्तनेत्रपरिभाषा- दिकम् ...	९९
वास्तिपुटकस्य उपकरणदिनिर्देशः	१०२
निष्कृतस्य द्रव्य वास्तिनिरुक्तिश्च...	९९
वशिष्टस्य प्रयोगक्रमः ...	९९
उत्तरवस्तिः ...	१०३
मावावस्तेर्मावानिर्देशः ...	९९
अनुवासनानर्हानर्हाः ...	९९
आस्थापनानुवासनानर्हाः ...	९९
सस्यक् प्रयुक्तस्य वस्तेर्गुणाः ...	९९
वस्तुभेदे लक्षणवस्तेः कालनिर्देशः	९९

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
अनुवासने प्रतिस्निग्धभोजनस्य अप- कारितानिर्देशः ...	१०४
अधोगातिथोगयुक्तयोर्दोषनिर्देशः	१०५
अनुवासनस्येहस्य उत्तमादिमावा- निर्देशः ...	१०५
वयोक्षेपे निरुद्धस्य मातृनिर्देशः	१०५
अनुवाचनस्य ,, ...	१०५
,, सम्यग्योगलक्षणम् ...	१०५
,, अधोगातियोगलक्षणम्	१०५
निरुद्धानुवासनयोरतिप्रयोगे दोष- निर्देशः ...	१०५
अनुवासनानर्थाः ...	१०६
आस्थापनानर्थाः ...	१०६
अवस्थानुसारं चिकित्सायां कर्तव्यता- निर्देशः ...	१०६
अवस्थानुसारं निषिद्धायाः कर्तव्यत्वे दृष्टान्तः ...	१०७
निरुद्धप्रयोगस्य दिनकालादिनिर्देशः	१०७
विरचनाविधिप्रयोगे दिनवाचननिर्देशः	१०८
दोषभेदाद्विरुद्धाङ्गानां साधा- निर्देशः ...	१०८
निरुद्धस्य बहुधात्वनिर्देशः ...	१०९
,, पक्षाद्यादिनिर्देशः ...	१०९
,, श्लेष्मादिमातृनिर्देशः	१०९
आस्थापनानर्थाः ...	१०९
आस्थापनानर्थाः ...	१०९
निरुद्धप्रयोगविधिः ...	११०
निरुद्धस्य श्लेष्मस्य विच्छेदिनिर्देशः	१११

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।
प्रयोगानन्तरं कर्तव्यनिर्देशः ...	११०
सम्यग्योगितान्तरुद्धलक्षणम् ...	११०
नृदुकोष्ठे वास्तुस्थानविधिः ...	१११
मावास्त्रपनिर्देशः ...	१११
शूरकोष्ठे दक्षिणप्रयोगविधिः ...	११२
वास्तुनिष्ठसिद्धिः ...	११२
निरुद्धस्य सम्यग्योगलक्षणम् ...	११२
दृष्टान्तानिर्दिष्टलक्षणम् ...	११२
अधोगातियोगयोरतिप्रयोगे लक्षणम्	११२
उत्तरवस्त्रोपपरिमाणादिनिर्देशः	११२
वयोभेदेन श्लेष्ममातृनिर्देशः ...	११२
उत्तरवास्तुप्रयोगविधिः ...	११४
स्त्रीणां वास्त्रोपपरिमाणादिनिर्देशः	११४
स्त्रीवालथोर्भ्रूवमार्गे देयज्ञेयप्रसाध- निर्देशः ...	११४
वास्तुमन्त्रे स्त्रीणामुत्तरवास्त्रप्रयोगे कालादिनिर्देशः ...	११४
स्त्रीणां धीनि मूत्रमार्गयोः कालानां मूत्रमार्गे च श्लेष्ममातृनिर्देशः	११५
स्त्रीणां वास्त्रप्रयोगविधिः ...	११५
अप्रत्यागच्छति वधौ कर्तव्यनिर्देशः	११५
धीनो दत्तवस्त्रनामन्त्रे कर्तव्यनिर्देशः	११५
वस्त्रनिर्देशदाहिवस्त्रविधिः ...	११५
उत्तरवस्त्रोपपरिमाणादिनिर्देशश्च	११६
प्रतिदेशेन सम्यग्योगलक्षणानिर्देशः	११६
नक्षत्रार्थे, स्वरूपविधिश्च	११६
आनन्दसेनमते उत्तरवस्त्रादीनां मातृनिर्देशः	११६

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
धूम्रावश्यायजदोषनिर्देशः	... ११६	अथ रक्तमोक्षणविधिः	... १२१
धूम्रपानसाध्यरोगाः	... ११७	अतिरक्तसावि दोषनिर्देशः	... "
अकालातिपीतयोर्धूम्रयोर्दोषाः		विशुद्धरक्तपुरुषस्य लक्षणम्	... "
दन्तप्रतीकारश्च	... "	रक्तमोक्षणोपयोगिस्थाननिर्देशः	१२२
पञ्चविधधूम्राना नामानि	... "	रक्तमोक्षणागुपयोगिवधःप्रसूतिनिर्देशः	"
धूम्रोद्गोरणहारनिर्देशः	... ११८	शृतसूक्ष्माविधिः	... "
दोषाणामवस्थानविशेषे धूम्रपान-		सूक्ष्मद्रव्याणां नामपरिभाषादीनां सूक्ष्मा-	
हारनिर्देशः	... "	फलस्य च निर्देशः	... "
धूम्रपञ्चकानां द्रव्यनिर्देशः	... "	कटुतैलसूक्ष्माविधिः	... १२३
धूम्रपानानर्थाः	... "	सूक्ष्मद्रव्याणां नाममात्रादीनां सूक्ष्मा-	
गण्डप्रकवलयोश्चतुर्विधनामनिर्देशः	११९	फलस्य च निर्देशः	... "
गण्डप्रकवलयश्चतुष्टयसाध्यदोषाणां चतु-		परगण्डतेलसूक्ष्माविधिः	... "
विधयोक्तयोर्द्वयाणां च निर्देशः	"	सूक्ष्मद्रव्याणां नामपरिभाषादि-	
गण्डप्रकवलययोर्लक्षणगतभेदः	... "	निर्देशः	... "
गण्डेषु प्रसृत्यचूर्णस्य कवलायै कल्पस्य		तिलतैलसूक्ष्माविधिः	... "
च माननिर्देशः	... १२०	सूक्ष्मद्रव्याणां नामनिर्देशादिः	... "
गण्डप्रकवलयधारणापयोगिवधोनिर्देशः	"	सूक्ष्मद्रव्याणां मात्रायां सूक्ष्माफलस्य च	
गण्डप्रधारणे कर्तव्यतासङ्ग्रहनिर्देशः	"	निर्देशः	... १२४
गण्डप्रधारणस्य समशोधनिर्देशः	"	पञ्चपल्लवादिनां सूक्ष्मायाः कर्तव्यतादि-	
कालिदेशेन प्रतिधारण-कवलयोर्द्वय-		निर्देशः	... "
निर्देशः	... "	पञ्चपल्लवम्	... "
अधोगातिधोगयुक्तयोः गण्डप्रकवलययो		अथ सन्धद्रव्यम्	... १२५
लक्षणम्	... १२२	मपव	... "
गण्डप्रकवलयस्य सन्धद्रव्योक्तलक्षणम्	... "	मतात्तरश्च	... "
कवलयगण्डप्रधोर्लक्षणगतभेदोद्धारणम्	"	गन्धद्रव्याणां मात्रानिर्देशः	... १२६

सटीकः

परिभाषा-प्रदीपः ।

९६९

प्रथमः खण्डः ।

मङ्गलाचरणम् ।—

नमोऽस्तु नीरद-स्वच्छ वपुषे पीत-वाससे ।

यस्यास्त्रेन्दुसुधां वंशो पपौ शब्दस्वरूपिणौ ॥ १ ॥

ग्रन्थकर्तुः परिच्छ्रयः ।—

कृष्णवक्त्रभसेनस्य तनुजेन वितन्यते ।

श्रीमङ्गोविन्दसेनेन परिभाषाप्रदीपकः ॥ २ ॥

ग्रन्थस्य मूलनिर्देशः ।—

पूर्वैर्मुनिभिरादिष्टा स्त्रे स्त्रे तन्त्रे क्वचित् क्वचित् ।

परिभाषा मया सा सा समाहृत्य विलिख्यते ॥ ३ ॥

अथ सङ्गृह्यत श्रीमङ्गोविन्दसेनः त्रिकोषितस्य ग्रन्थस्य निर्वाधं परिसमीभूः
श्रुतये शिष्टपरम्परानुमोदितं मङ्गलमाचरति, नम इति ।—शब्दस्वरूपिणौ शब्दमयी,
वंश्या' गुणवत्त्वेन शब्दपाधान्यात् इति भावः, अथच शब्दस्वरूपिणौ वास्ययी,
वाग्देवीति यावत्, वंशो यस्य पीतवाससः, आस्यं मुखमेव, इन्दुः चन्द्रः तस्य
प्रास्येन्दोः मुखचन्द्रस्य, सुधाम् अमृतं, पपौ पीतवती, वादज्जाली मुखसंश्रीगात्,
दाणोवक्त्रभत्वाच्चेति भावः, नीरदः मेघः, नवजलधर इति यावत्, स इव स्वच्छं
लिम्लं, नेतसुभगमिति यावत्, वपुः शरीरं यस्य तस्मै नीरदस्वच्छवपुषे नवजलधर-
त्रमणोयवियङ्गाय, पीतवाससे पीताम्बराय, तस्मै श्रीकृष्णाय, ज्ञमः अस्तु तिष्ठतु,
ज्ञमेति ज्ञेयः, श्रीकृष्णं नमामि इति फलितायः ॥ १ ॥

ग्रन्थकर्ता स्वपरिच्छयं ददाति, कृष्णेति ।—परिभाषा ग्रन्थसङ्केपार्थम् अवयवायु-
क्तनाट्य समुदायार्थे विशिष्टसंज्ञाविशेष इति यावत्, सा प्रदीप इव, दीपत्रत्
स्वयत्तादीना प्रकाशकत्वादिति भावः, परिभाषाप्रदीपः ततः स्वार्थे कः ।
श्रीप्रो यथा प्रभावाद्वा सर्वगृहप्रकाशकः, एव स्रज्जिजननद्वारा सर्वशास्त्रीपकारकः

ग्रन्थस्य उपयोगित.निर्देशः ।—

ध्वान्ते पथि चरिष्णूनां यथा द्रौपः प्रदर्शकः ।

नानाशास्त्रज्ञभिषजा सङ्गृह्योऽयं तथा भवेत् ॥ ४ ॥

खण्डैश्चतुर्भिरादिष्टः सङ्गृह्यो नातिविस्तरः ।

वैद्याः कुर्वन्त्वत्र यज्ञं व्यवहारार्थमुच्यताः ॥ ५ ॥

ग्रन्थस्य अभिधेयनिर्देशः ।—

अव्यक्तानुक्तलेशोक्त-सन्दिग्धार्थप्रकाशिकाः ।

परिभाषाः प्रकथ्यन्ते दीपीभूताः सुनिश्चिताः ॥ ६ ॥

नियमविशेषः परिभाषा इति, तथा च कैयटः,—“अधिकारशब्देन पारार्थ्यात् परिभाषाऽप्युच्यते, अथित् परिभाषारूपः” इति ॥ २३ ॥

अस्य उपयोगितामाह, ध्वान्ते इत्यादि ।—ध्वान्ते अन्वकारावृते । व्यवहारार्थे विवादाय, शिक्षित्साकर्मणि सहायोऽपूर्वकविषयमन्तेऽनिरसनायम् इत्यर्थः, “विज्ञानाऽर्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते । ज्ञानासन्देहहरणात् व्यवहार इति श्रुतः ॥” इति कात्यायनः ; यथा—अर्थविशेषबोधनाय शब्दविशेषप्रयोगार्थमित्यर्थः, उच्यताः कृतोद्यमाः ॥ ३५ ॥

“विहाये सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । यस्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः कप्रयोजनः ॥ अभिधेयफलज्ञान-विरहस्तिमितोद्यमाः । श्रोतुं स्वल्पमपि यन्मं ज्ञाद्रियन्ते हि साधवः ॥” इत्युक्त्या प्रस्तावता प्रवृत्त्यर्थम् अभिधेयादीनामवश्यवाच्यत्वादादौ अभिधेयादीनाह, अव्यक्तेति ।—अव्यक्तादीनां अतुर्णां प्रकाशिकाः बोधिकाः अव्यक्तानुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशिकाः, तत्र अव्यक्तः अस्फुटः, सामान्यलोक्त इत्यर्थः, स च शीतकषायः कार्य इति सामान्यनीत्तौ “षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिखात् शीतफाण्डयोः । आद्भुत भेषजपलं रसाख्यायां पलत्रयम् ॥” इत्यादिरूपः, अनुक्तः अनिर्दिष्टः, स च “कालेऽनुक्ते प्रभातं स्वादङ्गेऽनुक्ते जटा भवेत्” इत्यादिरूपः, लेशोक्तः विस्तरेण वक्तव्यानां बाह्यदोषपरिहारार्थं दिग्दर्शनाद्ये च अत्रयवेनीक्तिः, स च “शङ्करसे गोमयसस्यन्दले रत्नचन्दनम्” इत्यादिविस्तरोक्तिरूपः, सन्दिग्धार्थः गूढार्थः, अन्वेषविषयीभूतार्थ इत्यर्थः, स च वाजिगन्धादिगणैः शीतकषादिगणैः वा स्नेहः वक्तव्यः इत्युक्तौ गणोक्तानां लेशां कल्केण क्रायेण वा वक्तव्यः इति सन्देहे “यदाधिकारस्थे-प्रोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ । तत्रैव कल्कनिर्युद्धाविद्येते स्नेहवेदिना ॥” इत्यादना अन्वेषनिर्देशरूप इति ; केषाञ्चित्कृते परिभाषयामव्यक्तप्रकाशिका ज्ञातव्या, एवञ्च

अथ प्रथमतो मानसूत्रं लिख्यते ।—

परिमाणं विना क्वापि नागदाज्जायते फलम् ।
तस्मात् सर्वं यतन्तेऽत्र परिमाणविधौ सदा ॥ ७ ॥

शार्ङ्गधरस्वाह ।—

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।
अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ ८ ॥

अन्यच्च ।—

मानापेक्षितमाचार्या भेषजानां प्रकल्पनम् ।
मेनिरे यत्ततो मानसूच्यते पारिभाषिकम् ॥ इति ॥९॥

तत्तु (मानं) मतभेदान्नानाविधं भवति ।

अथ कालिङ्गपरिभाषा ।—

जालान्तरगतैः सूर्यकरैः ध्वंसौ विलोक्यते ।

षड्ध्वनीभिर्मरीचिः स्यात् ताभिः षड्भिश्च राजिका ॥१०॥

सति सान्द्राथपकाग्निना परिभाषा यथा—कस्मिंश्चित् योगे क्षिप्तपि द्रव्यं न लभ्यते चेत् तदभावे किं शास्त्रमिति सन्देहेन्द्रव्याभावे तु तत्तत्त्वं द्रव्यमेव प्रदीयते । मध्यभावे गुणो जीर्णं प्राण्यभावे तु षट्पिकः ॥” इत्यादिरूपा ज्ञेया । एवञ्चाव्यक्ताद्यर्थपक्वाजन-मस्याभिधेयसूक्तं भवति, तथा अव्यक्तादिना सह यन्मय वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धः, फलञ्च यथाशास्त्रभेदप्रकल्पनेन आतुराणां रुग्बिनिवारणमिति ॥ ६ ॥

परिमाणज्ञानस्य उपशोगितामाह, परिमाणमिति ।—नास्त गदो रोगो यस्मात् तस्मात् अगदात् औषधात्, “भेषजौषधभेदज्ञान्यागदो जागुरित्यपि” इत्यमरः ॥ ७ ॥

परिमाणज्ञानस्य उपशोगितायां शार्ङ्गधरवचनमाह, नेति ।—मानेन परिमाणेन । युक्तिः योगः, रोगनिवारणसमर्थः सूष्ठु योग इत्यर्थः । प्रयुज्यते रोगनिवासार्थमिति प्रयोगः औषधं, तत्कार्यार्थं प्रयोगकार्यार्थं औषधनिर्माणार्थमित्यर्थः । मर्त्य-मानस्य वच्छेदाद्ये प्रयोगकार्यार्थमित्यक्तं, मर्त्य-मानस्य पृथगुक्तेः ॥ ८ ॥

“मानञ्च द्विविधं पाहः कालिङ्गं मागधं तथा । कालिङ्गात् मागधं श्रेष्ठमेवं मानविदो विदुः ॥” इति चरकोत्या कालिङ्गमागधभेदेन मानस्य द्वैविध्यात् आदौ प्रथमोद्दिष्टं कालिङ्गमानमाह, जालान्तरगतैरित्यादि ।—मानश्चेत्तत् सोऽस्तुतमिति केषाञ्चित्, तत्र तु न सिद्धित् विशेषप्रमाणसुपलभ्यते, धृश्यते तदुल्लेखार्थमात् तथा कालिङ्गपरि-

तिष्ठभी-राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।

यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ११ ॥

षड्भिश्च रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधामकौ ।

माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दरणं तन्निगद्यते ॥ १२ ॥

टङ्कः स एव कथितस्तद्व्यं कोल उच्यते ।

क्षुद्रो मोटरकश्चैव द्रड्क्षणं तन्निगद्यते ॥ १३ ॥

कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिकः ।

अन्नः पित्तुः पाणितलं किञ्चित् पाणिञ्च तिन्दुकम् ॥ १४ ॥

विडालपदकश्चैव तथा षोडशिका मता ।

करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ १५ ॥

उडुम्बरञ्च पर्यायैः कर्ष एष निगद्यते ।

स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ॥ १६ ॥

आजयां षड्भिः रक्तिकाभिः सुसुते च पञ्चभिः रक्तिकाभिः माषकनिर्देशादिति
सुधीनिर्विभाव्यम् । जालान्तरगतेः गवाचविवरनिपतितैः । “ध्वंसो” इत्यत्र
“वंशी” इति पाठान्तरम् ; स तु “वसरैणुः” इति पर्यायान्तरैणापि । अभिहिते
भवति । राजिका “राइ” इति प्रसिद्धम् । सर्षपः श्वेतसर्षपः । “षड्भिश्च
रक्तिकाभिः” इत्यत्र “पञ्चभी रक्तिकाभिः” इति पाठान्तरम्, एवञ्च सम्राटनव-
दशदादशचतुर्दशभिर्गुञ्जाभिरपि क्वचित् क्वचित् माषको दृश्यते, तथा
च श्रीकान्तः,—“गुञ्जाभिर्दशभिर्माषचतुर्दशभिरेव च । अन्यत्र पञ्चभिर्माषः
षड्भिः क्वचिदुदाहृतः ॥ सप्तभिर्नवभिर्वाऽपि गुञ्जाभिर्माषकोऽपरः । अष्टाभिर्माषकः
क्वापि गौडे द्वादशभिस्तथा ॥” इति । हेमधामकौ इति माषकपर्यायौ ।
“हेमधामकौ” इत्यत्र “हेमधानकौ” इति पाठान्तरम् । स एव
शाण एव । तद्व्यं शाणद्वयम् । “क्षुद्रो मोटरकश्चैव द्रड्क्षणं तत्” इत्यत्र “क्षुद्रको
वटकश्चैव षड्क्षणः स” इति, तथा “मोटरकः” इत्यत्र “मोरटकः” इति च
पाठान्तरद्वयम् । षोडशिका षोडशमाषकपरिमिता । “उलयोरुलयोर्यन्वयम्
षड्क्षम्” इति क्वचित् “कवलग्रहः” इत्यत्र “कवलग्रहः” इत्यत्र
पठन्ति । शुक्तिरष्टमिका इति अर्द्धपलपर्यायः । अष्टमिका अष्टशाणपरिमिता ।

शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिमात्रचतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः षोडशी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्त्यते ॥ १७ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जतिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः ॥ १८ ॥
 अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याञ्च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ॥ १९ ॥
 शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाऽऽढकम् ।
 भाजनं कंसपात्रे च चतुःषष्टिपलञ्च तत् ॥ २० ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रीणः कलशो नल्वणोऽर्मणः ।
 उन्मानञ्च घटो राशिर्द्रीणपर्य्यायसंज्ञितः ॥ २१ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्पकुम्भी च चतुःषष्टिशरावकः ।
 सूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी बृहद्द्रोणी च सा स्मृता ॥ २२ ॥
 द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पञ्चवत्यधिका च सा ॥ २३ ॥
 पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ २४ ॥
 माष-टङ्गाक्ष-विल्वानि कुडवः प्रस्थ आढकम् ।
 राशिर्द्रीणी खारी चेति यथोत्तरं चतुर्गुणाः ॥ २५ ॥

“मुष्टिमात्रम्” इत्यत्र “मुष्टिरात्रम्” इति पाठान्तरम् । चतुर्थिका चतुर्कष इत्यर्थः ।
 अष्टमानञ्च स ज्ञेयः इत्यत्र सः कुडवः । भाजनादिचतुष्टयमाढकपर्य्यायः । “कंसपात्रे च”
 इत्यत्र “कंसपात्रञ्च” इति पाठान्तरम् । “नल्वणः” इत्यत्र “लल्वणः” इति पाठान्तरम् ।
 “बृहद्द्रोणी” इत्यत्र “वाडी गोणी” इति पाठान्तरम् । पञ्चवत्यधिका च सा इत्यत्र
 सा खारी । तुल्येति ।—यदुक्तमन्यत्र “तुला पलशतं तासां विंशतिभार उच्यते ।
 खारी भारद्वयेनैव स्मृता षड्भाजनाधिका ॥” इति । सर्वत्रैव इत्युक्त्या सर्वदेशेषु
 इदं मानं, न केवलं कालिङ्गदेशे, एव-अष्टस्य निश्चयार्थकत्वात् । शार्ङ्गधरेण श्लोकाशो-
 ऽर्थं मागधपरिभाषामध्ये पठितः; तेन च तट्टीकाकारिणादमल्लेन “न तु कीवर्त्त

द्रव्याद्रंशुष्कद्रव्याणां मानविषये विशेषनिर्देशः ।—

गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडवस्थितिः ।

द्रवादंशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥ २६ ॥

प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्द्रवादयोः ।

मानं तथा तुलायाश्च द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम् ॥ २७ ॥

कुडवमानस्य विशेषनिर्णयः ।—

मृद्भृक्ष-वेणु-लोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।

विस्तोर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत् ॥ २८ ॥

योगानां नामनिर्देशविधिः ।—

यदौषधन्तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ।

तन्नाम्नैव स योगो हि कथ्यते तत्र निश्चयः ॥ २९ ॥

[इति क.लिङ्गपरिभाषा] ।

अगच्छदेशे" इति व्याख्या कृता इति ज्ञेयम् । यथोत्तरं चतुर्गुणा इति—माषापेक्षया टङ् टङ्गापेक्षया षड्ङ् इत्यादिक्रमेण उत्तरोत्तरं चतुर्गुणा ज्ञेया इत्यर्थः । उक्तञ्चाश्वत्थ—"माषाचतुर्गुणः शणः श्राणात् कर्षश्चतुर्गुणः । कर्षाच्चतुर्गुणं बिल्वितिव्याद्या अपरे मताः ॥" इति ॥ १०—२५ ॥

द्रवादंशुष्कद्रव्याणां ग्रहणार्थं परिभाषामाह, गुञ्जादीत्यादि —यावत् कुडवस्थितिः कुडवप्रतिः, गुञ्जामारभ्य कुडवपर्यन्तमित्यर्थः । कुडवमित्यद्रवादंशुष्कद्रव्ययोः सम-परिमाणत्वे महान् मतभेदो विद्यते, स तु अये स्फुटोपविष्यति । तत् मानम् ॥ २६।२७ ॥

कुडवमितद्रवद्रव्यनीलनाथमुपायविशेषमाह, मृदिति ।—चतुरङ्गुलदोषं चतुरङ्गुल-अप्यस्य मृदादिपात्रं कुडवमितद्रवद्रव्याधारमित्यर्थः । लोहादिस्थित्यत्र लोहशब्देन सुवर्णाद्यष्टविधं लोहं बोध्यं, तच्च—स्वर्णरजतताम्रारवाण्येषां लोहात्कौडोत्पन्नम् । आदिपदेन चात्र चर्मशङ्खटन्तानां ग्रहणम् ॥ २८ ॥

अथ व्यवहारसौकर्यायै सिद्धमेवजानां संज्ञाविधानमाह, यदित्यादि ।—यदौषधन्तु इत्यादि निर्देशः प्रायिकत्वेन तथा ज्ञातव्यैकवृत्तानि तासुवचूर्णादिविषयकः ज्ञातव्यः, रसौषधेषु व्यभिचारदर्शनात् ॥ २९ ॥

अथ मागधपरिभाषा ।—

वसरेणुस्तु विज्ञेयः त्रिंशता परमाणुभिः ।
 वसरेणुस्तु पर्याय-नाम्ना ध्वंसी निगद्यते ॥ ३० ॥
 षड्ध्वंमौभिमरीचिः स्यात् षण्मरीच्यस्तु सर्षपः ।
 षट्सर्षपैर्यवस्त्वेको गुञ्जैका च यवैस्त्रिभिः ॥ ३१ ॥
 गुञ्जाभिर्दशभिः प्रोक्तो माषको ब्रह्मणा पुरा ।
 हेमश्च धामकश्चैव पर्यायस्तस्य कीर्तितः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिर्माषकैः श्राणः स निष्काष्टक एव च ।
 धरणशब्दोऽत्र बोध्यः, अन्यत्र श्राणपर्याये लिखितत्वात् ।
 श्राणी द्वौ द्रड्क्षणं विद्यात् कोलं वटकमेव च ॥ ३३ ॥
 कर्षाङ्गं द्विगुणः कर्षः सुवर्णञ्चाक्षमेव च ।
 किञ्चिद्द्विङ्गलपदकं पितुः पाणितलं तथा ॥ ३४ ॥
 उडम्बरं तिन्दुकश्च कवडग्रहमेव च ।
 हे सुवर्णे पलाङ्गं स्यात् शुक्तिरष्टमिका तथा ॥ ३५ ॥
 हे पलाङ्गे पलं मुष्टिः प्रकुञ्चश्च चतुर्थिका ।
 विल्वं षोडशिकाऽऽम्बुञ्च हे पले प्रसृतं विदुः ॥ ३६ ॥
 कुडवः प्रसृताभ्यां स्यादञ्जलिः स निगद्यते ।
 अष्टमानं शरावाङ्गं तस्य पर्यायमेव च ॥ ३७ ॥

प्रदानौ प्राकप्रदार्शितोद्देशानुसारेण चरकोक्तं मागधमानमाह, वसरेणुरिति ।—
 वसरेणुरिति जालान्तरगतसूर्यकरेयत् सञ्च रजो दृश्यते, तदेव वसरेणुर्विज्ञेयः ।
 तत्र परमाणुलक्षणञ्चोक्तं यथा—“जालान्तरगते भानौ यत् सञ्चं दृश्यते रजः । तस्य
 त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः स लक्ष्यते ॥” इति । “ध्वंसी” इत्यत्र “वंशी” इति पाठे—
 वंशरज्जुं प्रविष्टं यत् रजस्तत्र वंशी, तस्याः त्रिंशता परमाणुभिः या सङ्ख्या सा वंशीति ।
 “चतुर्भिर्माषकैः” इत्यादौ “माषैश्चतुर्भिः श्राणः स्याद्वरणं तन्निगद्यते” इति पाठान्तरम् ।
 कर्षाङ्गमिति छेदः । द्विगुणः कर्षाङ्गद्विगुणः, कोलद्वयमित्यर्थः । किञ्चित् तथा
 विङ्गलपदकं पृथक् पदद्वयम् । हे सुवर्णे द्वौ कर्षौ । विल्वं षोडशिकाऽऽम्बुञ्च इत्यन्ताः

कुडवाभ्यां माणिका स्यात् शरावोऽष्टपलं तथा ।
 माणिकाभ्यां भवेत् प्रस्थो ज्ञेयः षोडशभिः पलैः ॥ ३८ ॥
 चतुःप्रस्थैराढकः स्यात् पात्रं कंसञ्च भाजनम् ।
 अयं भिषाग्भराख्यातस्तुःषष्टिपलैरिह ॥ ३९ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रीणः कथितः पूर्वसूरिभिः ।
 घटः कलश उन्मानो नखणोऽर्मण एव च ॥ ४० ॥
 द्रोणपर्यायनामानि कीर्तितानि भिषग्वरैः ।
 अयञ्च पलसङ्घातः षट्पञ्चाशच्छतद्वयम् ॥ ४१ ॥
 द्रोणाभ्यां सर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।
 सर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रीणी सहद्रीणी च सा स्मृता ॥ ४२ ॥
 द्रीणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा ॥ ४३ ॥
 तुला पलशतं प्रोक्तं भारः स्याद्दिशतिस्तुलाः ।
 पलानां द्विसहस्राणि भारः परिमितो बुधैः ॥ ४४ ॥
 माष-शाणौ कर्ष-पले कुडवः प्रस्थ आढकः ।
 द्रीणी द्रीणी खारी चेति यथोत्तरं चतुर्गुणाः ॥ ४५ ॥
 शुष्कार्द्रवद्रव्याणां मानविधौ विशेषनिर्देशः ।—
 शुष्कद्रव्येष्विदं मानं द्विगुणञ्च द्रवाद्रेयोः ।
 ज्ञातव्यं कुडवादूर्द्ध्वं प्रस्थादिश्रुतिमानतः ॥ ४६ ॥

पलपर्यायाः । अयम् आढकः । "गल्लवः" इत्यत्र "खल्लवः" इति पाठान्तरम् ।
 अयञ्च द्रोण इत्यर्थः । षट्पञ्चाशच्छतद्वयं षट्पञ्चाशदधिकद्विसप्तपलानोत्पद्येः । सा
 खारी । पलशतं सार्द्धहादशशरावा इत्यर्थः । "माषकः शाणतिस्तुके पलं कुडव-
 प्रस्थकः । रात्रिर्द्रीणी खारी चेति यथोत्तरं चतुर्गुणाः ॥" इति पाठस्तु प्रामादिकः,
 अतः प्रस्थञ्च चतुर्गुणे कृते आढको भवति, न तु रात्रिः, अत्र तु आढकमनुज्ञिव्येकं
 रात्रिपदोपादानात्, किञ्च मानधमानमध्ये द्रोणपर्याये रात्रिपदासङ्गावेऽपि अत्र
 अद्रुपादानादिति सुधीभिर्द्रष्टव्यम् ॥ २०—४६ ॥

अतः * कुडवाद्द्वैमित्युक्तौ शरावस्य द्वैगुण्यं स्यादित्यत आह, प्रस्थादि-
श्रुतिमानत इति, प्रस्थादिमानमारभ्य इत्यर्थः । कुडवे किं द्वैगुण्यं न ?
इत्यत आह, कुडवाद्द्वैमिति ।—अयमभिसन्धिः—कुडवादिति द्विगयोग-
लक्षणां पञ्चमीं ये वदन्ति, तन्मते कुडवे द्वैगुण्यं नास्तीति, किन्तु कुडवादल-
व्यवलोपे पञ्चमी, कुडवं व्याप्येत्यर्थः, केचिदल एवं व्याचक्षते, तन्मते
कुडवस्यापि द्वैगुण्यम् । यथा—

गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडवस्थितिः ।

द्रवादृशुष्कद्रव्येषु तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् ॥

इति वचनात् ।

अस्यार्थः ।—रक्तिकादिमारभ्य कुडवादर्वाक् तुल्यं मानं कुडवमारभ्य
द्वैगुण्यम्, एतेन कुडवस्यापि द्वैगुण्यं निश्चलकरेणैव व्याख्यातम् ।

अत एवोक्तम् ।—

सर्पिःखण्डजलचौद्र-तैलचीरासवादिषु ।

अष्टौ पलानि कुडवो नारिकेलि च शस्यते ॥

अर्नित्या परिभाषेर्यं यथादर्शनमुच्यते ॥

* आशङ्कते, अवेति ।—कुडवाद्द्वै कुडवात् परं शरावमानस्य साभान्त्
शरावस्यापि द्वैगुण्यशङ्का, अतस्त्रात्ररासार्थमाह, प्रस्थादिति ।—एतेन शरावस्य
द्वैगुण्यभावः सिद्धः । अत्रैवं ज्ञातव्यं—“शुष्कद्रव्येष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम् ।
द्विगुणं तत् द्रवेष्विदं सद्यश्चेन्नोद्धृतेषु च ॥” इति चरकवचने तथा “शुष्काणामिदं
मानमाद्रद्रवाणाञ्च द्विगुणम्” इति सुश्रुतवचने च गुञ्जादिमानमारभ्य कुडवपय्यन्तानां
द्रवादृशुष्काणां सममानत्वानुल्लेखान् “ज्ञातव्यं कुडवाद्द्वै” “गुञ्जादिमानमारभ्य—”
इत्यादि परिभाषा चरकादिभिरनाहता इति । एवञ्च चरकसुश्रुतप्रमाणातु-
सारेण तथा “शुष्कद्रव्येषु यन्मानमाद्रस्य द्विगुणं हि तत । शुष्कस्य गुणतोऽस्त्वान्त-
तस्मादद्वै प्रयोजयेत् ॥” इति वचनानुसारेण च द्रवादृशोः शुष्कापेक्षया सङ्कल्प-
नोप्येत्वात् रक्तिमाषकादौ सर्वत्रैव द्वैगुण्यं गणनमित्येकेषां सुधियां सिद्धान्तः ।
अथतु, कुडवस्य द्वैगुण्यद्वैगुण्यविषये वदन्ती मत्तभेदा विद्यन्ते, ते तु नास्माभिरक-
समाधीयन्ते बहुविवादास्यदत्तात्, सर्वथा ब्रह्मव्यवहारः सम्प्रदायानुसरणीयः ।
प्रयोगविशेषे कुडवद्वैगुण्यसिद्धौ मतान्तरमाह, सर्परित्यादि ।—खण्डः इत्त-
विकारः, “खण्ड” इति प्रसङ्गः । श्लोकानेन सर्परित्यादिषु कुडवद्वैगुण्यं

दन्तीष्टते कुङ्कुमाद्ये तैलेऽसावुपयुज्यते ॥

न नारिकेली खण्डे च न तैले पलमिष्यते ॥

तथा च ।—

कुङ्कुवेऽपि क्वचित् द्वित्वं यथा दन्तीष्टते स्मृतम् । इति ।

अनेनापि निःसन्देहो न प्रतिपाद्यते इति, यतो दन्तीष्टतमात्रे द्वैगुण्य-
मस्ति, न सर्वत्र, कण्ठोक्त्या क्वचिदिति पाठात् । अत्रोच्यते, कुङ्कुवे
माणिकायां तुलायां पलमाने च द्वैगुण्यं जास्तीति । यथा—

कुङ्कुवे माणिकायाञ्च तुलामाने तथैव च ।

पलोद्धेखागते माने न द्वैगुण्यमिहेष्यते ॥ इति ।

अत एव कुङ्कुवस्य न द्वैगुण्यम् ; किन्तु निश्चलकरव्याख्या दन्तीष्टते
इव, नान्यत्रेति सङ्केपः ॥ (क)

शुष्कापिचया आर्द्रस्य द्विगुणग्रहणाविधिः ।—

शुष्कद्रव्ये तु या मात्रा चार्द्रस्य द्विगुणा हि सा ।

शुष्कस्य गुरुतीक्ष्णत्वात् तस्मादङ्गं प्रकीर्तितम् ॥ ४७ ॥

अस्यापवादमाह ।—

वासा-निम्ब-पटोल-केतकि-बला-कुष्माण्डकेन्द्रीवरी-

वर्षाभू-कुटजाश्वगन्धसहितास्ताः पृतिगन्धाभृताः ।

अरमतसिद्धं प्रदर्शयं स्वमतमाह. अनित्येति ।—अनित्या अनियता, न सार्वत्रि-
कौत्थः । इयं सर्पिरादिपरिभाषा । यथादग्रं यथादृष्टम्, आचार्यादि-
सन्निधौ औषधप्रस्तुतविषये यादृक् प्रत्यचीकृतमित्यर्थः ; यथा—यथादग्रं
यथाशास्त्रम् । असौ सर्पिरित्यादिपरिभाषा । नेति ।—नारिकेलादौ पलप्रत्य-
प्रयोगो न युज्यते इत्यर्थः । “न नारिकेली खण्डे च तैलेऽपलमिष्यते”
इति पाठान्तरे—नारिकेलादिद्वये कुङ्कुवमाने अष्टपलरूपं द्वैगुण्यं नेष्यते
इत्यर्थः । (क)

आर्द्रद्रव्यग्रहणे विशेषनियममाह, शुष्कोत्यादि ।—सा मात्रा । अङ्गम् इत्यत्र
आर्द्रापिचया इति शेषः ॥ ४७ ॥

मांसं नागबला सहाचरपूरी हिङ्गुार्द्रके नित्यशः

ग्राह्यास्तत्क्षणमेव न द्विगुणिता ये चक्षुजाता गणाः ॥४८॥

“गणाः” इत्यत्र “घनाः” इति वा पाठः ।

अत्र इन्दीवरी शरावरी । पूतिगन्धा प्रसारणी । सहाचरः पीतः
क्षिण्टी । इक्षुजाता गुड्ढादयः । गणाः भद्रदार्वादि-सालसारादि-दग्धः
मूलीप्रभृतयः । घना इति पाठे—घनाः कठिनाः ।

अन्यच्च ।—

गुडूची कुटजो वासा कुष्माण्डश्च शतावरी ।

अश्वगन्धासहचरी शतपुष्पा प्रसारणी ॥

प्रयोक्तव्याः सदैवार्द्रा द्विगुणं न च कारयेत् ॥४९॥

शार्ङ्गधरमतमेतत् ।

अन्यच्च ।—

वासा-कुटज-कुष्माण्ड-शतपुष्पा-सहाऽमृताः ।

प्रसारण्यश्वगन्धा च नागाख्यातिबलाबलाः ॥

नित्यमार्द्रा प्रयोक्तव्या न तासां द्विगुणो भवेत् ॥ ५० ॥

हृत्तिकर्णपलाश-वाय्यालक-गोरक्षतण्डुलाश्चैतत् ।

अथ द्रव्याणामुपयुक्तानुपयुक्तत्वमाह ।—

शुष्कं नवीनं द्रव्यञ्च योज्यं सकलकर्मसु ।

आर्द्रञ्च द्विगुणं विद्यादेष सर्वत्र निश्चयः ॥ ५१ ॥

द्रवार्द्रयोर्द्विगुण्यविधायकपरिभाषाया अपवादमाह, वाय्यादि ।—नागबला
गोरक्षतण्डुला । पुरः गुग्गुलुः । तत्क्षणम् उद्धारक्षणमेवेत्यर्थः । “इक्षुजाता
गणाः” इति पाठे ।—इक्षुरसनिघ्नगुडश्चैराप्रत्यग्विद्विगतोपलादीनि कठिन-
द्रव्याणोत्पद्यः । वासादीनि उद्धृत्येव ग्राह्याणि, न शुष्काणि न वा कृतद्वैगुण्यानीति
निघ्नः, तथाविधानामिवेशं फलोपधायकत्वात् । शतपुष्पा “शङ्खफा” इति प्रसिद्धम् ।
आर्द्राः सद्य उद्धृताः, अशुष्का इति यावत् । सहा सहचरः सुहृत्पर्यो वा ।
नागाख्याः हृत्तिकर्णपलाशः, अतिबला गोरक्षतण्डुला, बला अतशैतपुष्पभेदेन द्विविधो
वाय्यालकः, यद्वा—नागाख्यबला नागबला गोरक्षतण्डुला, अतिबला अतशैतपुष्पा
इक्षुजा पीतपुष्पा बला ॥ ४८—५१ ॥

अन्यच्च ।—

द्रव्यास्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।

ऋते घृत-गुड-क्षौद्र-धान्य-कृष्णा-विडङ्गतः ॥ ५२ ॥

प्रसङ्गात् स्नेहः देर्गुणा गुणमाह ।—

स्नेहः सिद्धो गुडादिषु गुणहीनोऽद्भ्यतो भवेत् ।

स्नेहाद्याः पूर्णवौर्याः स्युरा-चतुर्मासतः परम् ॥ ५३ ॥

अष्टादृङ्घ्रं घृतं पक्वं हीनवौर्यन्तु तद्भवेत् ।

तैले विपर्ययं विद्यात् पक्वेऽपक्वे विशेषतः ॥ ५४ ॥

तैलमत्र तिलभवं, न सर्षपादिस्नेहसामान्यपरम् ।

अन्यच्च ।—

गुणहीनं भवेत् वर्षादृङ्घ्रं तद्रूपमौषधम् ।

मासद्वयात् तथा चूर्णं हीनवौर्यत्वमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥

भेषजविधौ क्षीदृग्द्रव्यं शास्त्रं तदाह—शुष्कमित्यादि । द्रव्याणीत्यादि ।—धान्यं चक्षुःकम् । कृष्णा पिप्पली । घृतादीनां पुराणत्वमेव प्रशस्तमित्यर्थः, पुराणत्वञ्चेतेषां संवत्सरादृङ्घ्रमेव भवति इति विज्ञेयम् ॥ ५१।५२ ॥

इदानीं सर्वेषामौषधानां नवत्पराणवादिभेदेन गुणगुणाबाह, स्नेह इति ।— स्नेहः घृततैलवसासञ्जरूपः । सिद्धः पक्वः । गुडादिषु इत्यत्र चादिपदेन खण्डाव-लेहादीनां गृहणम् । अद्भ्यतोः बत्सरात् परमित्यर्थः । आ-चतुर्मासतः परं पाकसमाप्ति-दिवसमारभ्य चतुर्मासानन्तरम् अर्थात् पञ्चमनासमारभ्य बत्सरं यावत् स्नेहादयः अमूर्णवौर्यां वर्तन्ते, एतेन पक्वस्नेहादयः चतुर्मासपर्यन्तमप्राप्तवौर्याः द्वादशमासा-नन्तरञ्च हीनवौर्या इति विज्ञातव्यम् । केचित्तु परम् अष्टात् परम्, आ चतुर्मासतः चतुर्मासं यावत् इति व्याख्यानयन्ति. “हीनाः स्युर्वृत्तैलाद्याश्चतुर्मासाधिकान्स्थान्” इति बन्धनाद्यवचनान्तरदर्शनात्, तेन षोडश मासान् पूर्णवौर्यांश्चिन्नन्तीति फलितम् । तैले विपर्ययम् इति वैपरीत्यं, पक्व तैलं विशेषतश्चापक्व तैलं यावदधिकं पुराणं भवेत्, तावद्वौर्याधिकं भवेदित्यर्थः । गुणेति ।—तद्रूपं घातुरसादिविहीनं केवलं मनौषधिनिष्पन्नमित्यर्थः । केचित्तु “तद्रूपमिति यादृशं द्रव्यस्वरूपं तादृशमेव तद्रूपं स्मरितं, न तु चूर्णादिकल्पितम् ; तथा च—घातुररूपं द्रव्यवर्जं न श्रेष्ठं बत्सरोषितम्” इति व्याख्यानयन्ति । हीनवौर्यत्वं वौर्याल्पताया भावं, न तु सर्वथा वौर्यराहित्य-

हीनत्वं गुडिकालेही लभते वक्षरात् परम् ।

हीनाः स्युष्टततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकात् तथा ॥ ५६ ॥

ओषध्या लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वक्षरात् परम् ।

पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवा रसाः ॥ ५७ ॥

हीनाः स्युष्टततैलाद्या इति, तैलमत्र कटुतैलं, तन्निष्पादितदृग्द्रव्यं
क्षलादि च ज्ञेयं, नान्यत्—

“अद्वाद्विंशं घृतं पक्वं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।

तैले विपर्ययं विद्यात् पक्केऽपक्वे विशेषतः ॥” इति वचनात् ।

बीजविशेषे गणोक्तद्वयापा हीनोपादेयत्वनिर्देशः ।—

व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत् त्यजेत् ।

अनुक्तमपि युक्तं यद्दुयोजयेत् तत्र तत् बुधः ॥ ५८ ॥

[शार्ङ्गधरेण्येवोक्तम्] ।

निति बोद्धव्यं, भास्करलवणादीनां चूर्णविषयविषयाणां बहुलपरिमाणेन प्रस्तुतविधि-
दर्शनान्, न तु तावत्परिमाणं चूर्णं केनाप्येकेन मासद्वयादुपयोक्तुं शक्यते, अतो
मासद्वयादूर्णे चूर्णानां किञ्चित् वीर्यहानिर्भवति, न तु सर्वथा इति सूधीभिर्दृष्टव्यम् ।
अतुर्मासाधिकादित्यत्र वर्षादिति शेषः, तेन बोद्धव्यमासादमन्तरमित्यर्थः । “अतु-
र्मासाधिकात्” इत्यत्र “चतुर्मासाधिकाः” इति पाठान्तरम् । अस्मिन् पाठे केचित्
अतुर्मासद्वयं वर्षाकाले न्यन्ते, “वर्षायामुचितः स्नेहः पक्वः हीनत्वमाप्नुयात्”
इति वचनात् । लघुपाका ओषधयः यवगोधूमद्वयः, निर्वीर्या नि.शेषेण वीर्यहीनाः,
न तु हीनवीर्याः, “एतेषु यवगोधूम-तिलश्लषा नवा हिताः । कृडाः पुराणाः
विरसाः न तत्रा गुणकारिणः ॥” इति वचनात् । “निर्वीर्याः” इत्यत्र “न
वीर्याः” इति पाठे—न वीर्यवत्यः इत्यर्थः । आसवा इत्यत्र आसवशब्दः सन्धित-
भावस्त्वपलक्षणं, तेन आसवारिष्टसुराऽऽरनालाटीनां यद्वयं बोध्यम् । धातवः
सुवर्णद्वयः, तन्निष्पादितौषधानीत्यर्थः । रसाः पारदाः, रसोपरसञ्चितौषधा-
नीत्यर्थः ॥ ५३—५७ ॥

व्याधिविशेषे गणोक्तानाम् ओषधीनामयाज्ञाले अनुक्तानाञ्च याज्ञाले परिभाषामाह,
व्याधेरिति ।—अयुक्तम् अनुपयोगि ॥ ५८ ॥

अथ प्रशस्तदेशजद्रव्यमाह ।—

आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिर्मतः ।

ततस्तान्यौषधानि स्युः प्रशस्तानि क्रियाविधौ ॥ ५८ ॥

अन्येष्वपि प्ररीहन्ति वनेषूपवनेषु च ।

गृह्णीयात्तान्यपि भिषक् वने शैले विशिषतः ॥ ६० ॥

अन्येष्याहुः ।—

धन्वसाधारणे वाऽपि गृह्णीयादुत्तराश्रितम् ।

पूर्वाश्रितं वा मतिमानोषधं तद्विचक्षणः ॥ ६१ ॥

अन्यच्च ।—

धन्वसाधारणे देशे सृदावत्तरतः शुची ।

अवैकृतमनाक्रान्तं सवीर्यं ग्राह्यमौषधम् ॥ ६२ ॥

धन्वः देशविशेषः, मरुभूमिजाङ्गलयोः संसृष्टलक्षणी देश इति ।

व्याधिविशेषे षोषधिद्रव्यसङ्गोपयोगि स्थानमाह, आग्नेया इति ।—विन्ध्यशैलाद्या इत्यत्र आदिशब्देन मलप्रसङ्गवारिधात्प्रदीपना यद्वचनम् । अयं भाषः,—विन्ध्यादीनामाग्नेयत्वात् सौम्ये व्याधौ वैभ्यो गृह्णीतान्यौषधानि तथा हिमगिरिः सौम्यत्वादाग्नेये व्याधौ तस्माद्गृह्णीतानि षोषधानि अथिक्कामुंक्षाणि स्युरिति ॥ ५८।६० ॥

विशेषमुक्त्वा खानान्यत षोषधवद्व्यप्युक्तमाह, धन्वेति ।—धन्वेति साधारण्ये वा । अत्र धन्वशब्दे मरुपर्यायशब्देऽपि जाङ्गलवाचकः, जाङ्गलस्यापि मरुप्रामाण्यत्वात्, तथा च सुश्रुतः, “वाकाशवनः परिवरलाप्यकण्टशिवलप्रयोऽप्युषधं प्रसक्तवणोदपानोदक-
प्रायः स्यादाह्वयवतः परिवरलाप्यशैलः स्थिरकण्ठशरीरमलुष्यप्रायः वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्गलः” इति । यद्वा—धन्वो देशविशेषः, मरुदेश इति शक्यम्, तत्र यः साधारणः मरुभूमिजाङ्गलयोः संसृष्टलक्षणः देशः, मरुदेशमन्ये यत्र कश्चित् मरुजाङ्गलयोः संसृष्टलक्षणो भूभागो विद्यते तत्रैतत् । साधारण्यस्तु जाङ्गलानपि मरुदेशेषु चकः ; तत्र जाङ्गलोऽभिहितः, आनूपस्तु यथा सुश्रुते “मरुदकानि क्लोन्नतवदीवर्षादृजो ज्जदुभीतानि क्वी ब्रह्मणोपयंततश्चो न्ददुसुक्तामारोपयित्तमलुष्यप्रायः, क क्कवातरोगभूयिष्क-
क्रान्तपः” इति ; साधारणा भूमियंथा सु— “मरुदक्षणास्यस्युद्धा भूमिः साधारणा

अत्र निषेधमाह ।—

देवतानयवह्नीक-कूपरथ्याश्मशानजाः ।

अकालतरुमूलोत्था न्यूनाधिकचिरन्तनाः ॥

जलाग्निक्लामिसङ्कुष्ठा शोषध्यस्तु न सिद्धिदाः ॥ ६३ ॥

अन्यच्च ।—

बल्मीक-कुत्सितानूप-श्मशानोषर-मार्गजाः ।

जन्तु-वह्नि-हिमव्याप्ता नोषध्यः कार्यसाधिकाः ॥ ६४ ॥

अथ भूतापसारणः ।—

श्रीं निवसन्ति हि भूतानि यान्यस्मिन् कानिचित् द्रुमे ।

अपक्रामन्त्वतस्तानि प्रजायै पाव्यते द्रुमः ॥ ६५ ॥

श्रीं वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरोसृपाः ।

ये भूतास्तेऽपसर्पन्तु वृक्षादस्मात् शिवाज्ञया ॥ ६६ ॥

अथोद्धारणमन्त्रः ।—

श्रीं येन त्वां खनते ब्रह्मा येनेन्द्रो येन केशवः ।

तेनाहं त्वां खनिष्यामि मन्त्रपूतेन पाणिना ॥ ६७ ॥

उद्धारणविधिः ।—

भूतादिमुक्तयेऽभ्यर्च्य सार्थं प्रातरुदङ्मुखैः ।

आहैरुपोषितैर्गार्ह्यैर्भेषजं कर्मकृद्भवेत् ॥ ६८ ॥

अथ शौषधद्रव्याङ्गग्रहणमाह ।—

सारः स्यात् खदिरादीनां निम्बादीनाश्च वल्कलम् ।

फलन्तु दाडिमादीनां पटोलादेश्छदस्तथा ॥ ६९ ॥

शार्ङ्गधरस्त्वाह ।—

न्यग्रोधादेश्चो ग्राह्याः सारः स्यादौजकादितः ।

श्रुता । द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः ॥” इति । अवेकतं त्रैस्त्रैकुलैल-
विबर्णत्वादिदोषावरहितम् । अनाकान्तं क्लामिवह्निहिमादिभिरनभिहतम् ॥ ६१।६२ ॥

शौषधद्रव्यसङ्गुदे निषिद्धस्यानादिकमाह, देवतेत्यादि ।—रथ्या मार्गः । अस्त्राल-
तरुमूलोत्थाः अकालस्रभूताः वृक्षान्तरमूलस्रभूताश्च ॥ ६३—६८ ॥

द्रव्याणां केषां क्लामङ्गं याञ्जमित्याह, सार इत्यादि ।—सारः सज्जा । खदिरादी-

तालीशादेश पत्राणि फल स्यात् त्रिफलादितः ॥ ७० ॥

न्यग्रोधः वटः ।

अन्यच्च ।—

महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि च ।

तेषान्तु वल्कलं ग्राह्यं क्लृप्तमूलानि क्लृप्तस्यः ॥ ७१ ॥

अन्यच्च ।—

अतिस्थूलजटा याश्च तामां ग्राह्यास्त्वचो ध्रुवम् ।

गृह्णीयात् सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् ॥ ७२ ॥

निर्देशः श्रूयते तन्त्रे द्रव्याणां यत्र यादृशः ।

तादृशः संविधातयः शास्त्राभावे प्रमिदितः ॥ ७३ ॥

अस्यार्थः,—यत्र यत्र द्रव्येषु अङ्गानामवयवानां यादृशी निर्देशः श्रूयते, सादृश एव ग्राह्यः । यथा अमृतादिपाचने “अमृतद्रवपटोलं निम्बपत्रम्” इत्यत्र पत्रमेव ग्राह्यं, न वल्कलं, पत्रस्य कणोक्तत्वात् । अङ्गसामान्योक्तौ सूक्ष्मस्य वल्कलेनैव व्यवहार इति गुरवः, “अङ्गेष्वनुक्ते विहितन्तु मूलम्” इति वचनात् ।

नृपादौ औषधप्रयोगे कर्तव्यनिर्देशः ।—

व्याधिग्रथमने पूर्वं ज्ञापितानि पृथग्जने ।

विस्फारितान्यौषधानि पश्चाद्राजनि योजयेत् ॥ ७४ ॥

पृथग्जने इति जनान्तरे । विस्फारितानि विशेषेण स्फूर्तानि ।

तद्व्यथा—गोपाल-तापरु-श्लेष्म-लाकार-वनेचरान् ।

पृष्ठा नामानि जानीयात् भेषजानाञ्च शास्त्रतः ॥ (ख)

नामित्यत्र आदिशब्देन साक्षात्सनादीनां उच्यते । क्लृप्तः पत्राणि । औषधः पियालः । महान्ति स्थूलानि । अतिस्थूलजटा अतिस्थूलमूलानि । तन्त्रे शास्त्रे ॥ ६८—७३ ॥

अविज्ञातगुणभेषधं भूपादौ न प्रयोज्यमित्याह, व्यधीति ।—ज्ञापितानि क्लृप्तमात्रगोपालादिभिर्ज्ञापितनामानि, गोपालादिष्वभिधौ नामानि गुणांश्च ज्ञात्वा इत्यर्थः । पृथग्जने प्राकृतमनुष्ये, “विवर्धः पामसो मीचः प्राकृतश्च पृथग्जने” इत्यन्तरः । विस्फारितानि विशेषेण स्फूर्तानि, परीक्षिताभीति यावत् ॥ ७४ ॥

(ख)ः—शास्त्रतः सास्त्रोक्तं लक्षणाजीवकादीनां लक्षणं दृष्ट्वा प्रत्यक्षः ।

विषयभेदे द्रव्यग्रहणम् ।—

शरद्विचिनकर्मार्थं ग्राह्यं सरसमीषधम् ।

विरिक्रमनार्थं च वसन्तान्ते समाहरेत् ॥ ७५ ॥

अथ ऋतुभेदे द्रव्याङ्गग्रहणमाह ।—

मृत्तानि शिशिरे शोषे पत्रं वर्षावसन्तयोः ।

त्वक्कन्दौ शरदि चौरं यथर्तुं कुसुमं फलम् ॥

हेमन्ते सारमीषध्या गृह्णीयात् कुशलो भिषक् ॥ ७६ ॥

अर्थः—यद्यनु यस्मिन् ऋतो यत् यत् पुष्पं फलञ्च भवति, तस्मिन्नेव तत्तद्ग्राह्यमित्यर्थः ।

अथ सामान्योक्तौ द्रव्यग्रहणमाह ।—

पात्रोक्तौ चापि मृत्पात्रमुत्पले नीलमुत्पलम् ।

शकद्रसे गोमयरसञ्चन्दने रक्तचन्दनम् ॥ ७७ ॥

सिद्धार्थः मषपे ग्राह्यो लवणे सैन्धवं मतम् ।

मूत्रे गोमूत्रमादेयं विशेषो यत्र नेरितः ॥ ७८ ॥

पयः-सर्पिःप्रयोगेषु गन्धमेव प्रशस्यते ।

स्त्रियश्चतुष्पदे ग्राह्याः पुमांसो विहगेषु च ॥ ७९ ॥

मांसपक्षविधिः ।—

जाङ्गलानां वयःस्थानां चर्मरोमनखादिकम् ।

हित्वा ग्राह्यं पूतमांसं सास्थिकं खण्डशः कृतम् ॥ ८० ॥

कर्मविशेषे शोषधसङ्गच्छ कालविशेषमाह, शरद्विचिनकर्मार्थं शरद्विचिनकर्मार्थं ग्राह्यं सरसमीषधम् । सरसम् षाट्रम् ॥ ७५-७६ ॥

लेशोक्ते द्रव्ये तत्प्रकाशार्थं विशेषपरिभाषामाह, पात्रोक्ताविति ।—सिद्धार्थः शकद्रसः । विशेषो यत्र नेरितः यत्र तासलोद्वादिपात्रं शौचार्थादिलवणं मूत्रमादेयं गोमूत्रमिति विशेषो न उक्तः इत्यर्थः । स्त्रियश्चतुष्पदे ग्राह्याः इति—आधिकं मार्गमित्याद्युक्तौ पुंसेषादिकं विहाय सेषादिकं ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ७७—७९ ॥

मांसे गृहीतव्ये कौटुम्बानां पशूनां पक्षिणाञ्च मांसं कौटुम्बविधिना ग्राह्यमित्याह, जाङ्गलानामिति ।—जाङ्गलानां जाङ्गलदेशानां, वयःस्थानां तद्वेषानाम् ॥ ८० ॥

घृततेलयोः क्लृप्तगणविधिः ।—

पक्तय्यमाजमानञ्च विधिना घृततेलयोः ।

हित्वा स्त्रीं पुरुषञ्चापि क्लीवं तत्रापि टापयेत् ॥ ८१ ॥

बलिनञ्च वयःस्थञ्च सुवीर्यञ्च सुदोहिनम् ।

न हृदञ्च न बालञ्च अवीर्यं स्रावशोणितम् ॥ ८२ ॥

एतद्भेतुगर्भविशेषणम् । (ग) असन्विस्तु क्लान्दसः । अथवा न वीर्यम-
वीर्यम्, अस्मार्थं नञ्, तेनास्यगुणम् ; अत एव काशीराज्यभिप्रायेण
नपुंसकस्य विधिना सूचितमेव, शरीरारम्भकचादस्यवीर्यत्वं वीर्यमस्यैव
इत्यर्थः । अतः स्रावशोणितायाः क्लृप्तस्वपयोगित्वम्, अर्थादस्राव-
शोणिताया ग्राह्यत्वम् इत्यर्थः । स्त्रीप्रकृत्या बन्ध्याक्लाग्या असाव-
शोणितत्वमस्यैव, तस्मात् बन्ध्या क्लृप्त्यापि योज्या इति नपुंसकभावा-
दनुशासनम् ।

अन्वयः पक्त्वा शक्यते विगणनिर्देशः ।—

शृगालवर्हिणोः पाके पुमासं तत्र टापयेत् ।

मयूरो जम्बुकी क्लृप्तौ वीर्यहीना स्वभावतः ॥ ८३ ॥

क्लृप्तगणविधिः हृदवेद्यमहारः ।—

काशीराजमतेनेव क्लृप्तमेव नपुंसकम् ।

अभावादप्रतीक्षाद्वा हृदवेद्योपदेशनः ॥

बन्ध्या क्लृप्तौ त्रिपक्त्या न तु शास्त्रमर्तं चरेत् ॥ ८४ ॥

स्त्रियश्नुष्यते याज्ञा इत्यस्यापवादमाह, पक्तयमिति ।—विधिना यथाशास्त्रम् ॥
हृदवेद्यं पृथग्वीर्यम् । सुदोहनं परितृष्टं च, न तु क्लृप्तमित्यर्थः । स्रावशोणितं
स्वतरक्तम् । “स्रावशोणितम्” इत्यत्र “स्त्रिशोणितम्” इति पाठो युक्तः । “ववीर्यं
स्रावशोणितम्” इत्यत्र “न स्रावशोणितम्” इति पाठान्तरम् ॥ ८१।८२ ॥

स्त्रियश्नुष्यते याज्ञा इत्यस्याः परिभाषणाः शृगाले व्यभिचारं प्रदर्शयति,
क्लृप्तादि ।—बर्हिं मयूरः । जम्बुकी शृगाली ॥ ८३ ॥

नपुंसकक्लाग्यवर्णनस्य हृदवेद्यमतेनाह, काशीराजिति ।—अप्रतीक्षात् प्रकृ-
त्याधो नपुंसकान्वेषणाय कालकिलम्ब कर्तुमशक्यत्वात् इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(ग) एतदिति ।—एतत् बलिनमित्यादिकं, हेतुगर्भविशेषणं, वीर्यादिवृद्धये
हेतुयुक्त्यां प्रवृत्तिहेतुकत्वादिति भावः ।

अभावात् इति नपुंसकस्य अज्ञाभात् । अथवा नपुंसकस्य वीर्या-
भावात् वीर्यमस्ति न वेति काकरुत्तवत् । अप्रतीक्षाद्वा, शास्त्रमिति
शासनम् आज्ञा, काशीराजमतेनेवेत्यादिरूपेण । केचित्तु कृत्रिमनपुंसक-
मपि ददति, तदसत् ; स तु प्रकृत्या च पुरुष एव । ननु बन्ध्याया
नपुंसकस्य च क्वागस्य अपत्यजनकृत्वं नास्ति, तत्कथमपत्यकामिनः
प्रवर्तन्ते क्लृगलादिवृतादिषु कशवित् क्रियासिद्धेरभावः स्यात् ?
अतश्चिन्त्यम् ।

मृदादिषु च निग्रमनिर्देशः ।—

स्त्रीणां मूलं गवां तीक्ष्णं न तु पुंसां विधीयते ।

पित्तात्मिकाः स्त्रियो गस्मात् शीम्यास्तु पुरुषा मताः ॥ ८५ ॥

क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारि तु संहरत् ॥ ८६ ॥

अथाहुक्तो द्रव्यग्रहणम् ।—

कालेऽनुक्ते प्रभातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा भवेत् ।

भागेऽनुक्ते तु मास्यं स्यात् पात्रेऽनुक्ते तु सृञ्जयम् ॥

द्रवेऽनुक्ते जलं विद्यात् सर्वत्रैष विनिश्चयः ॥ ८७ ॥

अथाभावे द्रव्यग्रहणम् ।—

मधु यत्र न विद्येत तत्र जीर्णो गुडो मतः ।

पुरातनगुडाभावे रौद्रे यामचतुष्टयम् ॥ ८८ ॥

संशुष्य नूतनं ग्राह्यं पुरातनगुडैः षष्ठा ।

क्षीराभावे भवेन्नाहो रसो मात्र एव वा ॥ ८९ ॥

सिताऽभावे च खण्डः स्यात् शाल्यभावे च षष्टकः ।

असम्भवे च द्राक्षाया गाभ्यारोफत्रमिष्यते ॥ ९० ॥

पयोगे पुत्रातोऽगोर्भूरथ अपशस्तवादिक्वमाह, स्त्रीवामिवादि ।—शीम्याः
क्वफात्मिकाः । जीर्णाहार पमाने ॥ ८५, ८६ ॥

अनुक्तस्थले तत्र नामाद्ये । अश्वेत्तरभाषामाह, काले इत्यादि ।—जटा मूलम्
द्रवेऽनुक्ते सेवादिपाकाद्यं स्वामनायादिदवपदाद्यं चानुल्लेखे ॥ ८७ ॥

द्रव्यविशेषाभावे तत्स्थाने याजं द्रव्यान्तरमाह, मध्विति ।—जीर्णः

न भवेद्वाडिमो यत्र वृक्षास्त तत्र दापयेत् ।
 सौराष्ट्रवृद्धभावे च ग्राह्या पङ्कस्य पर्पटी ॥ ६१ ॥
 नतं तगरमूलं स्यादभावे शिङ्खलीजटा ।
 प्रयोगे यत्र लौह. स्यादभावे तन्मूलं विदुः ॥ ६२ ॥
 सर्षपः शुक्लवर्णी यः स हि सिद्धार्थ उच्यते ।
 तत्र सिद्धार्थकाभावे सामान्यः सर्षपो मतः ॥ ६३ ॥
 चविकागजपिप्पल्योः पिप्पलीमूलमेव च ।
 अभावे पिप्पलीमूलं हस्तिपिप्पलीचव्ययोः ॥ ६४ ॥
 पाठान्तरमेतत् न पुनस्तदीषः ।

अभावे पृश्निपर्ण्याश्च सिंहपुच्छी विधीयते ।

सिंहपुच्छी शालपर्णी ।

नित्यं मुञ्जातकाभावे तालमस्तकमिष्यते ॥ ६५ ॥

तालसदृशवृक्षः, स च देशान्तरे ख्यातः, “माञ्जफलम्” इति
 केचित् ।

कुङ्कुमस्याप्यभावेऽपि निशा ग्राह्या भिषग्वरैः ।

मुक्ताऽभावे शङ्खचूर्णं वज्राभावे वराटिका ॥ ६६ ॥

वसराधिष्ठः पुरातनः । मौद्गो रसः सुद्वयुषः । वृक्षास्तं महाद्रकं तिलिङ्गीकं वा । पङ्कस्य
 पर्पटी कर्दमे शुष्के तदुपरिस्थः पर्पटीवत् पदार्थविशेषः, “पर्पटो चटा” इति प्रसिद्धः,
 सौराष्ट्रवृद्धभावे स्फटिकारिकामपि व्यवहरन्ति वृद्धाः । शिङ्खलीजटा “शिङ्खलीकोप”
 इति ख्यातः जलजोद्भिद्विशेषः । तन्मूल लौहमूलं, मण्डुरमित्यर्थः । मुञ्जातकम्
 “भोतरापषिकः फलविशेषः” इति शिवदासः, “पुष्पशाकभेदः” इति राजवल्लभः ।
 तालमस्तकं तालवृक्षस्य मस्तकस्य-मज्जा “तालमाषि” इति वङ्गे प्रसिद्धम् । यथा
 मुञ्जातकाभावे तालमस्तकस्य ग्राह्यत्वम्, एवं युञ्जातकाभावेऽपि ; तथा हि चक्रसङ्ग्रहे
 अपक्षारचिकित्सायां “नित्यं युञ्जातकाभावे तालमस्तकमिष्यते” । अस्य व्याख्यायां
 “युञ्जातम् भोतरापषिकः कन्दः, तदभावे तालमस्तकम्” इति शिवदासः । चक्र-
 शिवदासयोर्विद्वत्तददर्शनात् एवं प्रतीतिर्भवति यत् मुञ्जातकं युञ्जातकमभिन्नमेव
 अस्ति, पाठभेदमात्रमिति । निशा हरिद्रा । “शङ्खचूर्णम्” इत्यत्र “शुक्तिचूर्णम्” इति

कर्कटशृङ्गाभावे मायासु चेष्टते बुधैः ।
 धान्यकाभावतो दद्यात् शतपुष्पां भिषग्वरः ॥ १७ ॥
 वाराहोक्तकाभावे चर्मकारालुको मतः ।
 मूर्वाऽभावे त्वचो ग्राह्या जिह्विन्या ब्रुवते सदा ॥ १८ ॥
 अभावात् पौष्करे मूले कुष्ठं सर्वत्र गृह्यते ।
 सामुद्रं सैन्धवाभावे विडं वा गृह्यते बुधैः ॥ १९ ॥
 कुसुम्बुरु न विद्येत यत्र तत्र च धान्यकम् ।
 पुष्पाभावे फलञ्चामं विड्भेदे विल्वः फलम् ॥ १०० ॥
 भङ्गातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ।
 भङ्गाताभावतश्चित्रं नलक्षेत्राभवावतः ॥ १०१ ॥
 मद्याभावे च शिण्डाकी शुक्ताभावे च काञ्जिकम् ।

पाठान्तरम् । वज्राभावे हीरकाभावे । “बले वैकान्तमिष्यते” इत्यपि पाठो
 दृश्यते । मायासु कालन्दकम् । “तरमृग” इति भाषा । “कर्कटशृङ्गाभावे
 मायासुक्षीणमिष्यते” इति पाठान्तरम् । शतपुष्पा “गुणफा” इति ख्यातम् ।
 वाराहोक्तः चर्मकारालुको, वाराहलोमवत् लोमवान् कन्दविशेषः, वटकी
 चक्रपाणिना नारसिद्धर्षे वाराहोक्त्यारचये—“वाराहोक्तस्यस्तु चर्मकारा-
 लुको मतः । पांशुने घृष्टिगन्धाख्यां वाराहलोमवानिव ॥” इति । तादृशलक्षण-
 वाराहोक्तकाभावे केवलचर्मकारालुको ग्राह्यः, उक्तश्च शिवदासेन—
 “वाराहोक्तस्य दुर्लभतया चर्मकारालुकेव गौडीयेवाराहोक्तसंज्ञया गृह्यते”
 इति । जिह्विन्वा मन्त्रिहायाः । पौष्करं मूत्रं चाग्नीरदेयजः पद्मपदाकार-
 यवविशिष्टः कलत्रम् । कन्दविशेषः । सामुद्रं “करकच” इति प्रसिद्धम् ।
 आमम् अपकम् । विड्भेदे अतोमारोगे । “विड्भेदे विल्वः फलम्” इत्यत्र
 “शुक्ताभावे तु काञ्जिकम्” इति पाठान्तरम् । विड्भेदे विल्वः फलम् इत्यत्र
 विड्भेदादन्यत्र विल्वो मूत्रं ग्राह्यमित्यर्थादायातम् । शिण्डाकी—“शिण्डाकी
 राजिकायुक्तेः स्यान्मृगशृङ्गद्रवे । सप्तम्वरनेवाऽपि ग्राह्यापिष्टकसंयुतेः ॥” इति
 लक्षणलक्षितः सन्ध्याविशेषः । शुक्ल—“कन्दमूलफलादीनि सङ्घेदलवणानि च ।
 यत्र द्रवेऽभिष्यन्ते तच्छक्तमभिधीयते ॥” इति कृत्यमाचक्षेपलक्षितम् ।

यद्याह्वाभावतो विद्याच्चर्यं तस्याप्यभावतः ॥ १०२ ॥
 मूलं मौषलिकं देयमभावे कुटजस्य च ।
 रास्नाऽभावे च वन्दाकं जीराभावे च धान्यकम् १०३ ॥
 तुम्बुरूणामभावेऽपि शालिधान्यं प्रकीर्तितम् ।
 रसाञ्जनस्य चामाप्ती दार्वीकाथं प्रयोजयेत् ॥ १०४ ॥
 कर्पूरस्याप्यभावेऽपि सुगन्धं मुस्तमिष्यते ।
 कस्तूरीणामभावे तु ग्राह्या गन्धशटी बुधेः ॥ १०५ ॥
 अभावे कोकिलाक्षस्य गीक्षुरवौजमिष्यते ।
 ऋद्धभावे बला ग्राह्या वृद्धभावे महाबला ॥ १०६ ॥
 मेदाभावे चाश्वगन्धा महामेदे च शारिवा ।
 जीवकर्षभकाभावे गुडूची-वंशलोचने ॥ १०७ ॥
 काकोली-युगलाभावे निक्षिपेच्च शतावरीम् ।
 चित्रकाभावतो दन्ती-क्षारः शिखरिजोऽथवा ॥ १०८ ॥
 अभावे धन्वयासस्य प्रक्षेप्या तु दुरालभा ।
 अहिंसाया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्तितः ॥ १०९ ॥
 क्षणायथा अभावे तु नीलकण्ठ-शिखा मीता ।
 वकुलाभावतो देयं कङ्कारोत्पल-पङ्कजम् ॥ ११० ॥

"शुक्ताभावे च काञ्चिकम्" इत्यत्र "हाग्यभावे नपुंसकम्" इति पाठान्तरम् ।
 यद्याह्वेत्वादितः कुटजस्येत्यन्तेन एकेव परिभाषा, यष्टिमधुनः अभावे
 एव चन्यादिकं देयमित्यर्थः । मौषलिकं मूलं तालमूलीमूलम् । यदा—
 यद्याह्वाभावात् चर्यं, चन्यस्यापि अभावे यष्टिमधुप्रतिनिधित्वे मौषलिकं
 मूलं, तथा कुटजस्याभावेऽपि मौषलं मूलं देयमित्यर्थः । "मूलं मौषलिकम्"
 इत्यत्र "मूलमौषलिकम्" इति पाठान्तरे—मौषलिकं मूलं पिप्पलीमूलम् । तुम्बुः
 स्नानमप्यातवणिशुद्ध्यादिशेषः । दार्वीकाथं दारुहरिद्राकाथम् । कोकिलाक्षः
 "कुलेखाडा" इति वृक्षे "तालमखना" इति पश्चिमप्रदेशे च ख्यातम् । शारिवा
 अनन्तमूलम् । शिखरिजः अपमार्गमूलम्, क्षार इति शेषः । धन्वयासो दुरा-
 क्षमाभेदः । अहिंसा "केलेखाडा" इति ख्यातम् । नीलकण्ठशिखा नीलकण्ठाख्य-

नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं देयमिष्यते ।
जातीपुष्पं न यत्रास्ति लवङ्गं तत्र दीयते ॥ १११ ॥
अर्कपर्णादि-पयसो ह्यभावे तद्रसो मतः ।
पीष्कराभावतः कुष्ठं तथा लाङ्गल्यभावतः ॥ ११२ ॥
स्थौण्येयकस्याभावे तु भिषग्भिर्दीयते गदः ।
कुङ्कुमाभावतो दद्यात् कुसुम्भकुसुमं नवम् ॥ ११३ ॥
श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते ।
अभावे त्वेतयोर्वैद्यः प्रक्षिपेद्रक्तचन्दनम् ॥ ११४ ॥
रक्तचन्दनकाभावे नवोशीरं विदुर्बुधाः ।
मुस्ता चातिविषाऽभावे शिवाऽभावे शिवा मता ॥ ११५ ॥
अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेशरमिष्यते ।
मेदाजौवककाकीली-ऋद्धिदन्धेऽपि चासति ॥ ११६ ॥
वरी विदार्यश्चगन्धा वाराही च क्रमात् क्षिपेत् ।
सुवर्णाभावतः स्वर्ण-माक्षिकं प्रक्षिपेत् बुधः ॥ ११७ ॥
श्वेतं तु माक्षिकं ज्ञेयं बुधैः रजतवत् ध्रुवम् ।
माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगौरिकम् ॥ ११८ ॥
सुवर्णमथवा रौप्यं सृतं यत्र न लभ्यते ।

पुत्रस्य शिखा अयभागः, सा च मञ्जरीवद्व्यतिता भवतीति ज्ञातव्यम् । जातीपुष्पं
“जायन्ती” इति ख्यातम् । अर्कपर्णादिपुष्पस्यः अर्कपर्णः अर्कवृक्षः, “अर्काङ्गवसुकास्फोत-
गणश्चपर्विष्ठीरणाः । तन्दारश्चार्कपर्णे” इत्यमरः, तदादिपुष्पस्यः अर्कादिचौरस्य,
आदिपदेन सुझादीना यद्वचनम् । तदनः अर्कमूलरसः । लाङ्गली “ईश्याङ्गला”
इति ख्यातं, तदभावे कुष्ठम् । स्थौण्येयकं यत्किं, “नोडेका” इति
ख्यातम् । गदः कुष्ठम् । श्रीखण्डचन्दनं अतचन्दनम् । शिवाऽभावे शिवा
मता इतीत्यभावे शानसक्ती देया । नागपुष्पस्य नागकेशरपुष्पस्य ।
मेदादीना दन्धे यस्मै, “दन्धत् परः शूयनाणश्चन्दः प्रत्येकेनाभिसम्बध्यते”
इति नियमात् दन्धशब्दः मेदादीना प्रत्येकेनान्वेतव्यः । वरी प्रतावरी । वाराही
वाराहीकन्दः । “श्वेतसु माक्षिकं ज्ञेयं बुधैः रजतवत् ध्रुवम्” इति ।

तत्र कान्तेन कर्माणि भिषक् कुर्याद्विचक्षणः ॥ ११८ ॥

कान्ताभावे तीक्ष्णलोहं योजयेद्वैद्यसत्तमः ।

मत्स्यण्ड्रभावतो दद्याद्भिषजः सितशर्कराम् ॥ १२० ॥

असम्भवे सितायास्तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते ।

शौराद्रभावनो देवा स्फटिका तद्गुणा जनैः ॥ १२१ ॥

तालौश-पत्रकाभावे खर्णताली प्रशस्यते ।

मान्येभावे तु तालौशं कण्टकारोजटाऽथवा ॥ १२२ ॥

रुचकाभावतो दद्यात् लवणं पांशुपूर्वकम् ।

अभावे मधुयष्ट्यास्तु घातकीञ्च प्रयोजयेत् ॥ १२३ ॥

अम्बवेतसकाभावे चुक्र दातव्यमिष्यते ।

द्राक्षा यदि न लभ्येत प्रदेयं काश्मरीफलम् ॥ १२४ ॥

तयोरभावे कुसुमं बन्धूकस्य मतं बुधैः ।

लवङ्गकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः ॥ १२५ ॥

कस्तूर्यभावे कक्कोलं ज्ञेयणीयं विटुर्बुधाः ।

कक्कोलस्याप्यभावे तु जातौपुष्यं प्रदीयते ॥ १२६ ॥

सुगान्धं सुस्तकं देयं कर्पूराभावतो बुधैः ।

कर्पूराभावतो देयं ग्रान्थिपर्णं विशेषतः ॥

यादि न स्यात् दारुनिशा तदा देवा निशा बुधैः ॥ १२७ ॥

यत्र यद्भव्यमप्राप्तं भिषजं परपूर्वतः ।

आह्यं तद्गुणमास्यात् तु न तत्र कापि दूषणम् ॥ १२८ ॥

अग्न्यानि यानौह रसायनादी योगि च वस्तूनि च कीर्तितानि ।

तेषामलाभेन च वृद्धवैद्य-प्रसिद्धतस्तानि हरन्ति वैद्याः ॥ १२९ ॥

रौप्याभावात् रौप्यमात्रिकं देयं गुणसास्यात् । कान्तेन कान्तलोहम् । रुचकं

शौराद्रभावात् लवणम् । लवणं पांशुपूर्वकं पाशुलवणं, "पांडा लवण" इति ख्यातम् ।

चुक्र इचाकम् । काश्मरीफलं शम्भारीफलम् । नखस्य नखीनामङ्गुलद्वयम् ।

ग्रान्थिपर्णं "गुंटेला" इति ख्यातम् ॥ ८८—१२९ ॥

अजमोदाप्रयोगे विशेषविधिः ।—

अन्तःसम्भार्जने ज्ञेया ह्यजमोदा यमानिका ।
बहिःसम्भार्जने सैव विज्ञातव्याऽजमोदिका ॥ १३० ॥

प्रतिनिधिपदस्य विशेषस्वरनिर्देशः ।—

योगे यदप्रधानं स्यात् तस्य प्रतिनिधिर्मतः ।
यत्तु प्रधानं तस्यापि सदृशं नैव गृह्यते ॥ १३१ ॥
इति परिभाषाप्रदीपे प्रथमः खण्डः ।

द्वितीयः खण्डः ।

पञ्चविधकषायमाह ।—

स्त्रो रसः स्वरसः प्रोक्तः कल्को दृषदि पेषितः ।
कथितस्तु शृतः शीतः शर्वरीमुषितो मतः ॥ १ ॥
क्षिप्तोष्णतोये सृदितः फाण्ट इत्यभिधीयते ।
पञ्चैताश्च समुद्दिष्टाः कषायाणां प्रकल्पनाः ॥
गुरवः स्युर्यथापूर्वं लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥ २ ॥

प्रयोगभेदे अजमोदाशब्देन याञ्चद्रव्यविशेषमाह, अन्तरिति ।—अन्तःसम्भार्जने
कोष्ठशोधनार्थमाभ्यन्तरिकप्रयोगे इत्यर्थः । बहिःसम्भार्जने त्वगादिदृष्टिशोधनाय
याञ्चप्रयोगे इत्यर्थः ॥ १३०।१३१ ॥

इति परिभाषाप्रदीपे प्रथमखण्डव्याख्या समाप्ता ।

अथ स्वरसादीनां द्रव्याद्योक्तत्वात् शेषजद्रव्याणाञ्च मानापेक्षितत्वात् आदौ मान-
सूत्रं ततो द्रव्यगुणविधानानि च प्रदर्श्य प्रयोगार्थे पञ्चविधं कषायमाह, ख
इति ।—स्त्रः क्षिप्तः । दृषदि पाषाणे । कथितः अग्नौ पक्तः । शर्वरीमुषितः
क्षिप्तोषितः । सृदितः मदितः ॥ १ । २ ॥

विश्रामिवेण शीतफाण्डयोर्लक्षणमुक्तं, तद्यथा ।—

षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलात् शीतफाण्डयोः ।

आप्तुं भेषजपलं रसाख्यायां पलद्वयम् ॥ ३ ॥

अन्येऽप्याहुः ।—

अथ स्वरसकल्की तु शृतश्च शीतफाण्डकी ।

ज्ञेयाः कप्लायाः पञ्चैते गुरवः पूर्वपूर्वतः ॥ ४ ॥

स्वरसमाह ।—

सद्यः क्षुषार्द्रद्रव्यस्य वस्त्रयन्त्रादिपीडनात् ।

यो रसस्त्वभिनिर्याति स्वरसः स प्रकीर्तितः ॥ ५ ॥

अन्यच्च ।—

आहृत्य तत्क्षणाकृष्टात् क्षुषात् द्रव्यात् समुद्धरेत् ।

वस्त्रनिष्पीडितो यस्तु स्वरसो रस उच्यते ॥ ६ ॥

स्वरसभावे तदनुकल्पविधिः ।—

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।

वारिण्यष्टगुणे सार्धं ग्राह्यं पादावशिषितम् ॥ ७ ॥

अन्यच्च ।—

आदाय शुष्कं द्रव्यं वा स्वरसानामसम्भवे ।

जलेऽष्टगुणिते सार्धं पादशिष्टन्तु षट्छते ॥ ८ ॥

मतान्तरम् ।—

कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तं तद्विगुणे जले ।

अहोरात्रं स्थितं तस्मात् भवेद्वा रस उत्तमः ॥ ९ ॥

शीतफाण्डयोः जलभेषजयोः परिमाणमाह, षड्भिरिति ।—रसाख्यायां स्वरसा-
भावात् तदनुकल्पे, पञ्चदशं भेषजपलद्वयं, अतःपले जले आप्तुं कर्तव्यमिति शेषः ३
लक्षणान्वय—“द्विपलं भेषजस्याव दला जलश्चतुःपले । सदंयेत्तेत निर्यासो यः स्यात्
स्वरस उच्यते ॥” इति ॥ ३ । ४ ॥

स्वरसस्य लक्षणमाह, सद्य इति ।—सद्यः तदक्षयम्, उद्धारण्ये एवेत्यर्थः ॥ ५ । ६ ॥

स्वरसप्राप्तौ तदनुकल्पमाह, शुष्केत्यादि ।—रसः स्वरस इत्यर्थः ॥ ७—९ ॥

अस्य पानमात्रमाह ।—

स्वरस्य गुरुत्वाच्च पलमर्द्धं प्रयोजयेत् ।

निशापितञ्चाग्निसिद्धं पलमात्रं रसं पिवेत् ॥ १० ॥

स्वरसंभेदात् पुटपाकविधिमाह ।—

पुटे पक्वस्य द्रव्यस्य स्वरसो गृह्यते यतः ।

अतोऽयं पुटपाकः स्यात् विधानं तस्य कथ्यते ॥ ११ ॥

द्रव्यमापोथितं जम्बू-वटपत्रादिसम्पटे ।

विष्टयित्वा ततो बद्ध्वा दृढं रज्ज्वादिना तथा ॥ १२ ॥

सृल्लेपं द्वाङ्गुलं कुर्यादथवाऽङ्गुलिमात्रकम् ।

दहेत् पुटान्तरादग्नी यावल्लेपस्य रक्तता ॥ १३ ॥

अन्यच्च ।—

पुटपक्वस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः ।

अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया ॥ १४ ॥

पुटपाकस्य मात्रेयं लेपस्यारुणवर्णता ।

लेपञ्च द्वाङ्गुलं स्थूलं कुर्याद्वाऽङ्गुलिमात्रकम् ॥

काश्मरीवटजम्बादि-पत्रैर्बेष्टनमुत्तमम् ॥ १५ ॥

स्वरस्य मात्रामाह, स्वरस्येति ।—गुरुत्वात् गुरुपाकित्वात् ; स्वरसस्य गुरुत्वञ्च “गुरवः स्युषसापूर्वं लवणः स्युर्यथोत्तरम्” इत्यनेन प्रागेव प्रदर्शितम् । निशापितं रात्रिरभ्युषितं, “दिपलं भेषजस्थान” तथा “कुडुवं चूर्णितं द्रव्यम्” इत्येताभ्यां प्रागुक्तम् अनुकल्पभूतम् । शीतकषायेण सह अस्याद्यं भेदो ज्ञातव्यः,—शीतकषाये भेषजस्य पक्वमानता जलस्य च घटपलता, अत्र तु जलभेषजयोर्मानवैपरीत्यमिति । अग्निबिद्ध “शुक्रद्रव्यमुपादाय” इत्यादिना प्रदर्शितानुकल्पपनित्यर्थः । “निःशेषित-श्चापि सिद्धम्” इति पाठान्तरमसाधु । रसं स्वरसानुकल्पमित्यर्थः ॥ १० ॥

पुटपक्वस्वरसमाह, पुटे इति ।—पुटे पात्रविशेषे । आपोषितं कुट्टितम् । लेपस्य उपरिच्छसृल्लेपस्य । “मात्रेयम्” इत्यत्र “पाकोऽयम्” इति पाठान्तरं साधु । काश्मरी गाभारी ॥ ११—१५ ॥

कल्कमाह ।—

द्रव्यमाद्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम् ।

तदेव सूरिभिः पूर्वं कल्क इत्यभिधीयते ॥

आवापस्त्वथ प्रक्षेपस्तस्य पर्याय उच्यते ॥ १६ ॥

अन्यच्च ।—

द्रव्यमाद्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ।

प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसन्मितम् ॥ १७ ॥

कल्काक्षोडनाथे मध्वादीनां मानमाह ।—

कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया ।

सितां गुडं समं दद्यात् द्रवा देयाश्चतुर्गुणाः ॥ १८ ॥

कल्कस्येषुदेाचूर्णमाह ।—

अत्यन्तशुष्कं यदृष्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।

चूर्णं तच्च रजः क्षोदस्तस्य पर्याय उच्यते ॥ १९ ॥

अथ काथमाह शार्ङ्गधरः ।—

पानीयं षोडशगुणं क्षुप्ते द्रव्यपले क्षिपेत् ।

सृत्यात्रे काथयेत् ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥ २० ॥

कल्कमाह, द्रव्येति ।—“द्रव्यमाद्रं” इत्यत्र “द्रव्यमानम्” इति पाठान्तरं न सम्यक् ॥ १६।१७ ॥

अथ सेवनीये कल्के मध्वादीनां मानमाह. कल्के इति ।—कल्के “यत् पिष्टं द्रव्यपिष्टानां कल्कः स परिकीर्तितः” इत्यादिदृष्टे, तथा कल्कभेदचूर्णोऽपीत्यर्थः, लेदव्ये इति यावत्, द्विगुणमात्रया कल्कस्य कर्ष-मानत्वात् कर्षद्वयमात्रया इत्यर्थः, “कर्षंशुष्कं कल्कस्य गुडिक्कानाञ्च सर्वशः । द्रव्यगुणया स लेदव्यः पातव्यश्चतुर्द्वयः ॥” इति परिभाषावलात् मध्वादिना लेदव्ये कल्के इति बोध्यम् । सितां गुडं समं दद्यात् इति “चूर्णं चूर्णसमी ज्ञेयः क्षोदके द्विगुणो गुडः” इति परिभाषावलात् । द्रवाः मध्वादिद्रव्यतिरिक्ताः काथस्वरसादिद्रवाः इत्यर्थः, अस्मिन् पक्षे कल्के पातव्ये कल्के इत्यर्थः, “पातव्यश्चतुर्द्वयः” इति शास्त्रात् इति ॥ १८।१९ ॥

काथविधिमाह, पानीयमिति ।—षोडशगुणं काथ्यपलापेक्षया इत्यर्थः, “क्षपादौ

तज्जलं पाययेद्बोमान् कोष्णं सृद्दग्निसाधितम् ।
शृतः काथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते ॥ २१ ॥

अन्यच्च ।—

द्रव्यादापोथितात्तोये वज्जिना परिपाचितात् ।
निःसृतो यो रसः पूतः स शृतः समुदाहृतः ॥
काथः कषायो निर्यूहः पर्यायस्तस्य कौर्त्तितः ॥ २२ ॥

पानोद्यक्ताण्य पानकाल-मात्रानिर्देशः ।—

आहाररसपाके च सञ्जाते द्विपलोन्मितम् ।
द्वद्वैद्योपदेशेन पिवेत् काथं सुपाचितम् ॥ २३ ॥
काथे दोषभेदात् प्रवेद्यसितामधुनोः मात्रानिर्देशः ।—
काथे क्षिपेत् सितामंशैश्चतुरष्टकषोडशैः ।
वातपित्तकफातङ्गे विपरीतं मधु स्मृतम् ॥ २४ ॥

तु पलं यावत् दद्यात् षोडशिकं जलम्” इति नियमात्, एतत्सु उत्तमवज्जानल-
पुरुषापेक्षया बोद्धव्यम्, “उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिर्याचैश्च मध्यमे । जघन्यस्य
पलाज्जेन स्रष्टकाप्यौषधेषु च ॥” इति नियमात् । वर्त्तमानव्यवहारिणो मात्रा तु
वर्षसन्मिता ज्ञेया, “दशरत्निकमानेन गृहीत्वा तोलकद्वयम् । दत्त्वाऽन्धः षोडशगुणं
याह्यं पादावशेषितम् ॥” इति वचनात् । अष्टमांशावशेषितमिति अत्यन्तकठिन-
द्रव्यापेक्षया बोद्धव्यम् ॥ २०।२१ ॥

काथविधौ मतान्तरमाह, द्रव्यादित्यादि ।—अत्र जलभेषजयोर्मानेऽनुज्ञेऽपि
दशरत्निकमानेन गृहीत्वा तोलकद्वयम् । दत्त्वाऽन्धः षोडशगुणं याह्यं पादाक-
शेषितम् ॥” इति “द्रव्यनापोषितं कृत्वा कषादिकपष्ठान्ततः । जले षोडशिके
षक्त्वा काथः स्यात् पादशेषितः ॥” इति वा परिभाषानुसारेण तयोर्मानं
याह्यमिति ॥ २२ ॥

पानोद्यक्ताण्य पानकालं मात्राश्च निर्दिशति, आहारैति ।—आहाररसपाके
च सञ्जाते प्रभाते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

काथे प्रवेद्यमाधुनोः शर्करामधुनोर्मानमाह, काथे इति ।—अयमर्थः,—काथे
शर्करामक्षेपे कर्त्तव्ये वातजनितरोगे काप्यात् चतुर्थांश, पित्तरीगे षष्टमांशा, कफरीगे

शीतमाह ।—

क्षुसं द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्जलपलैः प्लुतम् ।
शर्वरीमुषितं सम्यक् ज्ञेयः शीतकषायकः ॥ २५ ॥

अवान्तरभेदात् तण्डुलोदकमाह ।—

तण्डुलं कणशः कृत्वा पलं ग्राह्यं हि तण्डुलात् ।
चतुर्गुं जलं देयं तण्डुलोदककर्मणि ॥ २६ ॥
अन्येऽप्याहुः ।—

शीतकषायमानेन तण्डुलोदककल्पना ॥ २७ ॥

अथ फाष्टमाह ।—

क्षुसे द्रव्यपले सम्यग्जलमुष्णं विनिक्षिपेत् ।
पात्रे चतुःपलमितं ततस्तु स्रावयेज्जलम् ॥
सोऽयं पूतो द्रवः फाष्टो भिषग्भिरभिधीयते ॥ २८ ॥

प्रसङ्गादुष्णोदकमाह ।—

अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा क्लथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥ २९ ॥

च षोडशांशांशं शर्करा दातव्या, सप्त च वाते षोडशांशं, पित्ते अष्टमांशं,
कफे च चतुरंशं प्रलेप्यन् इति ॥ २४ ॥

शीतकषायविधिमाह, क्षुसिमिति ।—शर्वरीमुषितं निशापर्युषितम् ॥ २५ ॥

शीतकषायभेदं तण्डुलोदकमाह, तण्डुलमिति ।—चतुर्गुणमित्यत्र अष्टगुणमपि
जतान्तरं देयम् ; तथा च—“कण्डितं तण्डुलपलं जले त्वष्टगुणे क्षिपेत् । धौलं
कृत्वा जलं तच्च तण्डुलोदकमुच्यते । शर्षपितण्डुलपानीयं ज्ञेयं ज्योष्ठाऽम्बुसंज्ञितम् ॥”
इति । शीतेति ।—शीतकषायमानेन “क्षुसं द्रव्यपलम्” इत्याद्युक्तपरिमाणो-
नेत्यर्थः ॥ २६।२७ ॥

फाष्टकषायमाह, क्षुसे इति ।—पात्रे सत्यावे भेषजपलं चतुष्पले उष्णजले
प्रक्षिप्य प्रगाढं मर्दयित्वा आहत्य च दण्डद्वयं त्रयं वा स्थाप्यं, ततो वस्त्रेण विस्त्राह्यं
याच्यम् इति ॥ २८ ॥

उष्णोदकविधिमाह, अष्टमेनेति ।—क्लथनेनैव किञ्चित् पाकेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥

क्वाथादेरवान्तरभेदाल्लेहादिकमाह ।—

क्वाथादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सा रसक्रिया ।
अवलेहश्च लेहश्च प्राश इत्युच्यते बुधैः ॥ ३० ॥

वटक्वादिनामभेदे कारणनिर्देशः ।—

वटको भोदकः पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथा वटी ।
वटिका गुड़िका चेति संज्ञाऽवान्तरभेदतः ॥ ३१ ॥
मात्राच्छायाऽऽतपच्छेद-वासविश्लेषपेषणैः ।
मन्यपौडनसंयोग-जलकालबलावलैः ॥ ३२ ॥
द्रव्ये गुणान्तराधानं विशिष्टं क्रियते यतः ।
तेन भोदकचूर्णादि-वटकाश्च यथाश्रुति ॥ ३३ ॥

अस्यार्थः ।—मात्रादयश्चैते द्रव्याणां विशिष्टगुणान्तराधानं जनयन्ति
मात्रादिभेदात् । एकमपि द्रव्यं मात्रादिभेदेन विकारविशेषं नाश्रयति ;
यथा रसशास्त्रे त्रिविक्रमः, नवायसलौहं शोथपाण्ड्वादीन् हन्ति,
त्रिकत्रयादिलौहञ्च ग्रहण्यादिकमित्यनयोर्द्रव्याणां भेदाभावः, किन्त्वनयोः
लौहस्य केवलमात्राभेदत्वेनैव गुणभेदः, एवं सर्वत्र छायाऽऽतपादिष्वपि
ज्ञेयम् । केषाञ्चित् भेषजद्रव्याणामवान्तरभेदविरहेऽपि छायाशोषत्वेन च
गुणभेद इति गुरवः ।

लेहादिकमाह, क्वाथादेरिति ।—क्वाथादेरित्यत्र चादिपदेन स्वरसानुकल्यादीनां
यङणम् । पुनः पाकात् बस्रपूतस्य क्वाथस्य पुनः अग्नौ कथनात् । “प्राश
इत्युच्यते बुधैः” इत्यत्र “तन्मात्रा स्यात् पलोन्मिता” इति पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

भेषजानां वटकभोदक्वादिनामकरणे हेतुं निर्दिशति, वटक इत्यादि ।—मात्रा
रक्तिकादिपरिमाणम् । छायाऽऽतपः छायाशमातपे वा शुष्कीकरणम् । केदः
केदनम्, अणुशः स्थूलशो वा केदनमित्यर्थः । वासः कर्पूरादिभिः सुगन्धीकरणम् ।
विश्लेषः पृषक्करणं, द्रव्यविश्लेषस्य वर्जनमित्यर्थः । पेषणम् अल्पशो बहुशो वा
इत्यर्थः । कालः प्रभातादिः । बलं द्रव्याणां वीर्यबलम् । अथाश्रुति
यथाशास्त्रम् ॥ ३१—३३ ॥

अथ द्रव्याणां मात्राविधिर्लिख्यते ।—

स्थितिर्नास्थेव मात्रायाः कालमग्निं बलं वयः ।

प्रकृतिं देशदोषौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥ ३४ ॥

यती मन्दानला ऋत्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ ।

अतस्तु मात्रा तदुयोग्या प्रोच्यते शुद्धसम्भता ॥ ३५ ॥

अन्येऽप्याहुः ।—

नाल्पं हन्यौषधं व्याधिं यथाऽल्पांशु महानलम् ।

दोषवञ्चातिमात्रं स्यात् शस्यमत्युदकं यथा ॥ ३६ ॥

अन्यच्च ।—

मात्रया हीनया द्रव्यं विकारं न निवर्त्तयेत् ।

द्रव्याणामतिबाहुल्यात् व्यापत् सञ्जायते ध्रुवम् ॥ ३७ ॥

अन्यच्च ।—

मात्राया नास्तप्रवस्थानं दोषमग्निं बलं वयः ।

व्याधिं द्रव्यञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

उत्तमबलानलादौ मात्राविशेषनिर्देशः ।—

उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।

जघन्यस्य पलाङ्गेन स्नेहकाथ्यौषधेषु च ॥ ३९ ॥

अस्यार्थः ।—उत्तमस्य प्रबलाग्निबलपुरुषस्य, न पुनर्युगविशेषजातस्य पुरुषस्य, क्षितो कलाविव शास्त्रप्रचारात्, सत्ययुगादौ व्याध्यभावात्, उत्तमादिशब्दानां युगादीनामनभिधानाच्च । पलमत्र सोश्रुतमिति गुरवः, चरकार्द्रपलोन्मानं, चरके दशरक्तिकैरिति सोश्रुतपलं चरकार्द्रपलम् । त्रिभिरक्षैरिति चरकस्य त्रिभिस्तोलेः । पलाङ्गेनेति चरके कर्पूरेकेण, युग-

मात्राविधिमुपदिशति, स्थितिरिति ।—काल नित्यगम् आबन्धकञ्च । प्रकृतिं वातललादिष्वम् । देशः शीतप्रधान उष्णप्रधानो वा । “शुद्धसम्भता” इत्यत्र “सर्वसम्भता” इति पाठान्तरम् । द्रव्य वीर्यवत् खल्यवीर्यं वा, कोष्ठं मृदुकोष्ठं क्रूरकोष्ठं वा ॥ ३४—३८ ॥

मात्राया चबन्धानाभावेऽपि खल्यशुद्धीनां दिव्यान्प्रदर्शनाद्येमाङ्—उत्तमस्येति ॥ ३९ ॥

प्रभावात् जवैया एव सर्वे, अत एव जवन्या माता सर्वेषां दातव्या । किञ्च
“कर्षशूणोश्च कल्कश्च गुडिकानाञ्च सर्वशः” इति जवन्यमातामाश्रित्य
चक्रइतेन स्वसङ्ग्रहे लिखितमिति दिक् । काव्यमित्यर्हणार्थं यत्, काव्य-
मर्हति इति काव्यं, तेषु स्नेहकाव्योपशेषु ; अथवा काव्योपशेषु चेति
काव्यमोपशयैः क्षीरजज्ज्जाङ्गिकादिभिः ; अतस्तानि क्षीरादीनि भक्षणी-
यानि । अतो भक्षणमात्रेति गुरवः प्राहुः ।

गुडमोदकादीना व्यवहारिकी भावा ।--

साङ्गं पलं पलञ्चाङ्गं विदध्यात् गुडखण्डयोः ।

श्रेष्ठमध्यमहोनेषु मात्रेयं मुनिभिः कृता ॥

अत्र स्यात् सौश्रुतं पञ्च-रक्तिमाषात्मकं पलम् ॥ ४० ॥

मोदकं वटकं लेहं कर्षमात्रं प्रयोजयेत् ।

कर्षद्वयं पलं वाऽपि देयं कोष्ठाग्नापेक्षया ॥ ४१ ॥

श्रेष्ठमध्यमहोनेषु द्वादशाष्टचतुष्टयैः ।

माषकैर्गुग्गुलोर्मात्रां कोष्ठं वीच्यावचारयेत् ॥ ४२ ॥

धातुरसादीना व्यवहारिकी भावा ।--

गुञ्जामात्रं रसं देवि ! हेमजीर्णञ्च भक्षयेत् ।

तारं त्रिगुञ्जकं प्रोक्तं रविजोर्णं द्विगुञ्जकम् ॥ ४३ ॥

लोहाभ्रनागवङ्गानां खर्परस्य शिलाजतोः ।

षड्गुञ्जाप्रमिता माता मलोपरसमाषकम् ॥ ४४ ॥

गुडादीनां माताविधिं निर्दिशति, साङ्गमित्यादि ।—पलञ्चाङ्गं पलमर्द्ध-
पलस्येत्यर्थः ॥ ४०—४२ ॥

धातुरसादीनां व्यवहारिकीं भावां निर्दिशति, गुञ्जेत्यादि ।—हेमजीर्णञ्च
जीर्णसुवर्णमपि गुञ्जामात्रमित्यर्थः । तारं रोप्यम् । रविजोर्णं तास्रमस्य ।
नागः नीसक्तम् । मलोपरसमाषकं मलस्य लोहमलस्य मण्डूरस्य, उपरानागै
गन्धकादीनाञ्च, माषकमानम् । उपरसास्तु—“गन्धकं वज्रवैकान्तं वज्रासं तालकं
शिला । खर्परं शिखितुल्यञ्च विमलं हेममाषिकम् ॥ काशीशं कालपाषाणं
वराटाञ्जनद्विजुलम् । गैरिकं शङ्खभूजागं टङ्गनञ्च शिलाजतम् ॥ एते चोपरमाः

कांस्थपित्तलयोर्मानं भक्षयेत् ताम्रजीर्णवत् ।
 यवमात्रं विषं देवि ! गुञ्जामात्रन्तु कुष्ठिने ॥ ४५ ॥
 वज्रं यवद्वयमितं तालकं यवसप्तकम् ।
 ततो बुद्ध्वा भिषक् दद्यात् प्रायो मात्रेति कीर्त्तिता ॥ ४६ ॥

कालिङ्गात् मागधस्य श्रेष्ठलोक्तिः ।—

यस्माच्च द्विविधं मानं कालिङ्गं मागधं तथा ।
 कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमेवं मानविदो विदुः ॥ ४७ ॥
 कालिङ्गं सौश्रुतं मानं पञ्चरक्तिकमानतः ।
 दशरक्तिकमानन्तु मागधं चरकेरितम् ॥
 तयोर्मागधमानन्तु प्रशंसन्ति भिषग्वराः ॥ ४८ ॥

कालिङ्गमागधयोः प्रयोगस्थलनिर्देशः ।—

कालिङ्गं शुद्धलौहादि-द्रव्यस्य कल्पने मतम् ।
 कषायानुवासनादि-द्रव्यादाने तु मागधम् ॥ ४९ ॥
 पाचनादौ जलपरिमाणमाह ।—

कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् षोडशिकं जलम् ।
 ततस्तु कुडवं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत् ॥ ५० ॥
 चतुर्गुणमतश्चोद्ध्वं यावत् प्रस्थादिकं भवेत् ।
 क्वाथ्यद्रव्यपले कुथ्यात् प्रस्थाद्वं पाटशेषितम् ॥ ५१ ॥

अस्यार्थः ।—क्वाथ्यद्रव्यपले इति ।—प्रबलाग्निबलपुरुषापेक्षया क्वाथ्य-
 द्रव्यस्य पलं ग्राह्यं, तत्साधनार्थं प्रस्थाद्वं जलं दत्त्वा पाटावशिष्टं

श्रोक्ताः ॥” इति । यवमात्रमिति—विषन्तु सर्वरोगेषु यवमात्रमा कुष्ठरोगिणे
 तु गुञ्जामात्रया दातव्यमित्यर्थः ॥ ४३—४८ ॥

कीदृशे भेषजे कालिङ्गमानानुसारेण कीदृशे वा मागधमानानुसारेण द्रव्यं
 यास्यं तन्निरदेष्टमाह, कालिङ्गमिति ।—“शुद्धलौहादिद्रव्यस्य” इत्यत्र “गुद्धलौहादि-
 द्रव्यस्य” इति “शुद्धलौहादिद्रव्यस्य” इति च पाठान्तरद्वयम् ॥ ४९ ॥

पानीयक्वाथस्य चेहादिसाधनार्थक्वाथस्य च जलपरिमाणमाह, कर्षादाविति ।—
 षोडशिकं षोडशगुणम् ॥ ५०-५१ ॥

काव्यं, प्रस्थाईत्वत् जलमष्टगुणं शरावहयं पादशेषेण पलः
चतुष्टयं ग्राह्यमित्यर्थः । *

सृदादिकाव्यमेदे जलपरिमाणनिर्देशः ।—

सृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं भवेत् ।

कठिनात् कठिनं यच्च दद्यात् षोडशिकं जलम् ॥ ५२ ॥

सृदादिद्रव्यसङ्घाते मानानुत्तौ चिकित्सकाः ।

मध्यस्योभयभागित्वादिच्छुन्यष्टगुणं जलम् ॥ ५३ ॥

सृदादि इति ।—सृदु आर्द्रद्रव्यम्, आदिशब्दात् कठिनातिकठिनयो-
र्भ्रहणम्; एतेषां मिलितानां द्रव्याणाम् अनुक्तजलपरिमाणानां
पाचनादिसाधनविधौ जलपरिमाणं मध्यस्य मध्यस्थितस्य सृद्वतिकठिनयोः
कठिनस्य जलपरिमाणं प्राक् यदुक्तम् अष्टगुणं तदेव दत्त्वा पक्तव्यम्,
उभयभागित्वादिति—उभयोर्सृद्वतिकठिनयोः कठिनस्य जलपरिमाणं
प्राक् यदुक्तं, मध्य एव भागोक्तत्वादिति जलमष्टगुणमुचितमेव इति शुरुवः ।

जलपरिमाणप्रसङ्गतः पाचनानां द्रव्यपरिमाणमाह ।—

दशरक्तिकमानेन सृहीत्वा तोलकद्वयम् ।

दत्त्वाऽश्वः षोडशगुणं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥

इमां मात्रां प्रकुर्वन्ति भिषजः पाचनेषु च ॥ ५४ ॥

“चतुर्गुणमतसृदौ वावत् प्रस्थादिकं भवेत्” इत्यस्याः परिभाषायाः द्रव्यशेषे
जनेकान्तिकत्वमाह, सृदाविति ।—कठिनात् कठिनं चतुर्गुणद्विरकाष्ठादिकम् ।
अथस्य सृदुकठिनातिकठिनद्रव्याणां परस्परमेलनेन मध्यमगुणवतः इत्यर्थः, उभय-
भागित्वात् सृद्वतिकठिनोभयपत्रगुणभाक्त्वात् इत्यर्थः ॥ ५२।५३ ॥

ज्वरादौ पानीयकाव्यस्य व्यवहारिकौ मात्रामाह, दशैति ।—सुगमम् ॥ ५४ ॥

* प्रस्थाईत्वात् जलमष्टगुणमिति द्रव्यैगुणत्वात् षोडशगुणमित्यर्थः, अथवा
सृदुमानस्य अष्टगुणत्वे शरावस्यैव प्राप्तेः शरावहयमित्यसङ्गतेः; एवञ्च “ज्वरादौ तु
सृदुं प्रावत् दद्यात् षोडशिकं जलम्” इति परिभाषाऽपि सङ्गच्छते इति ।

अथ यवाग्वादिसाधने जलभेषजयोः परिमाणमाह ।—

क्वाथ्यद्रव्याञ्जलिं क्षुप्तं अपयित्वा जलाढके ।

पादावशेषे तेनाथ यवाग्वाद्युपकल्पयेत् ॥

यूषांश्च रसकांश्चैव कल्पेनानेन साधयेत् ॥ ५५ ॥

पानोयसाधने जलभेषजयोः माननिर्देशः ।—

यदसु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।

कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ।

अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ ॥ ५६ ॥

कल्कासाध्यां पेश्यामाह केशरीटीकाकारः ।—

कर्षार्द्धं वा कणाशुण्ठयोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् ।

विनोय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापराम् ॥ ५७ ॥

अथार्थः,—कर्षार्द्धमित्यादि ।—कणाशुण्ठी च तयोर्मिलित्वा कर्षार्द्धं
गृहीत्वा कल्कद्रव्यस्य च तण्डुलादेः पलं विनोय, विनीयेति पाठे—नीत्वा
इत्यर्थः, विलीयेति पाठे—कल्कोक्तयेत्यर्थः । वारिप्रस्थेनेति एकत्वमवि-
वक्षितम्, अग्न्याद्यपेक्षया अधिकेनेति यावत्, तेन प्रस्थद्वये जले साधयित्वा
अर्द्धशृतं वारिप्रस्थेन युक्त्या किञ्चिन्नूनेन अधिकेन वा प्रबलाग्नि-
पुरुषापेक्षया इत्यञ्चापरां कल्कासाध्यां यवागं पाचयेत् सुसिद्धां कुर्यादित्यर्थः ।
एवमन्यत्रापि पेयादिसाधने प्रबलाग्निपुरुषादौ युक्त्या प्रचुरतरं सखिलं
कल्कद्रव्यं वा ग्राह्यम् । साधनक्रममाह—कणाशुण्ठयोः कर्षार्द्धं गृहीत्वा
क्वाथ्यद्रव्यस्य पलञ्च प्रस्थद्वयेऽम्भसि अर्द्धशृतीकृत्य वारिप्रस्थं दस्त्रेण क्लान-
यित्वा नातिसान्द्रां नातिस्खल्कां यवागूं साधयेत् । कणाशुण्ठयोः प्रत्येकं

यवाग्वादिकाके जलभेषजयोः परिमाणमाह, क्वाथ्येति ।—अञ्जलिं कुडबन ।
आढके द्रवहेगुण्ठात् षोडशशरावे । एषा तु परिभाषा प्रबलाग्निपुरुषापेक्षया
ज्ञातव्या । मतान्तरे तु पलमानं क्वाथ्यं जलाढके पक्षा अर्द्धावशेषः करणीयः, तथा च
क्वाथ्यद्रव्यपलं क्षुप्तं अपयित्वा जलाढके । अर्द्धशृतेन तेनाथ यवाग्वाद्युपकल्पना ॥
इति । प्रास्थिके द्रवहेगुण्ठात् शरात्रचतुष्टये । मात्रा चेवा अल्पाग्निपेक्षया
ज्ञातव्या, सप्तममध्यमाग्निपक्षमपेक्ष्य तु मात्रैश्च युक्त्या वर्द्धयितव्या इति ॥ ५५—५७ ॥

कर्षाद्धं कृत्व, पृथग्योगोऽयमिति कश्चित् । ननु यथेवं भेषजं कायः
सामान्याविश्रमपि, तत् किमर्थं—“कर्षमालं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिके-
ऽम्भसि” इति षडङ्गपरिभाषा ? अत आह, षडङ्गपरिभाषायां प्राथ
इति प्राचुर्येण, प्रचुरस्थिते षडङ्गपरिभाषैव पेयादिसम्भता पेयादिषु
कीर्तिता, पेयादिषु मन्यते इति यावत् । अयमर्थः,—प्रायेण षडङ्गपरि-
भाषैव व्यवहार इति षडङ्गपरिभाषोक्ता । प्रबलाग्निपुरुषे तु बहुभोक्तरि
स्तोकतोयेन यवागूर्न सिध्यति, युक्त्या कायप्राबल्यं कायप्राबल्ये भेषज-
प्राबल्यं कैशाकृश्या पतितमिति सर्वमवदातम् । निश्चलकरेण तु पलमत्र
सौश्रुतमित्यत्रधेयमिति व्याख्यातम् । अत्र नारायणदासेन व्याख्यातं—
कणाशुष्ठोः कर्षाद्धं वेति तोच्छद्रव्योपलक्षणं, कल्कद्रव्यस्य वा पलमिति
मृदुद्रव्योपलक्षणं, मृदुकठिनयोर्युक्त्या कर्षद्वयमिति । अपरामिति धे
यवाग्वादयः षडङ्गपरिभाषया सिद्धाः न तदर्थेयं परिभाषा, किन्तु
तदितरार्थेयमित्यर्थः । आकृतिपूर्वमत्र (पूर्वत्र ?) कर्षमालं द्रव्यसुक्तम्, अत्र
तु कर्षाधिकमपि, पूर्वत्र तु प्रस्थमालं जलसुक्तम्, अत्र प्रबलाग्निबलपुरुषार्थं
बहुयवागुसाधने प्रस्थाधिकमपि गृह्यते, कश्चित् प्रस्थान्येऽपि यूपः साध्यते ।
पूर्वम् अर्द्धशतजलसुक्तम्, अत्र तु कश्चित् पादावशिष्टमपि । मांसरसे
साध्यमाने पानयोग्यावशिष्टे इति युक्तिशब्दार्थः, तदेतद्दुक्तं भवति—
“यवागूः षडङ्गणे तोये प्रस्थे प्रस्थाधिकेऽपि वा । रसेन पाके मांसस्य
सुसिध्यति हि यावता ॥ अष्टशिष्टो भवेत् यूपः कश्चित् पादावशिष्टतः ।
अष्टादशगुणे तोये यूपः शार्ङ्गधरेरितः ॥” इति । गुरवत्त्वाद्दुः,—परिभाषेयं
पानीयसाधनविषयिणो, चक्रपाणिद्वयेन पानीयसाधनप्रकरणे षडङ्ग-
पानीयत्राङ्गपानीयानन्तरं पिप्पलीपानीयं लिखितं, कणाशुष्ठोः कर्षाद्धं
वारिप्रस्थेन साध्यम् । ननु अत्र कल्कद्रव्यस्य वा पलमिति कथसुक्तम् ? अत
आह नारायणान्तरङ्गः,—मृदुद्रव्यस्य उपलक्षणमिति । यद्यपि पिप्पलीये
पानीये आनुषङ्गिकत्वात् युक्त्याऽपरान् यूपान् पेयादीन् वा धात्वपेक्षया
साधयेत्, तथाऽपि तण्डुलादीनां पलं कल्कीकृत्य वारिप्रस्थेनार्द्धशतेन
साध्यम्, अतः षडङ्गपरिभाषैव प्रायः पेयादिसम्भतेत्युक्त्वा पश्चादेषा
लिखिता, पेयादयस्तु षडङ्गपरिभाषया सर्वत्र साधनीयाः ; प्राज्ञःशब्दात्
प्रचुरस्थिते षडङ्गपरिभाषा सम्भता, तदितरार्थेयमिति ।

यवागूसाधने तण्डुलप्रकारमाह ।—

यवागूसुचिताङ्गुलाञ्चतुर्भागकृतां वदेत् ॥ ५८ ॥

उचिततण्डुलाञ्चतुर्भागैकभागमानं क्षुद्रिततण्डुलमाहुः, तैः
कृतां यवागूं वदेदित्यर्थः, “याउ” इति लोके ।

अन्नाद्रिसाधने जलपरिमाणमाह ।—

अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे ।

मण्डस्यतुर्दशगुणे यवागुः षड्गुणेऽश्वसि ॥ ५९ ॥

मण्डादिलक्षणमाह ।—

सिक्थकैः रहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता ।

यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥ ६० ॥

अन्यच्च ।—

यवाग्वाः यवागुर्विशेषकशरायाश्च पाक्षविधिः ।—

यवागुः षड्गुणे तोये सिद्धा स्यात् कशरा धना ।

तण्डुलैर्मङ्गमाषेभ्य तिलैर्वा साधिता द्वि सा ॥ ६१ ॥

• यवागुयाके तण्डुलमानमाह, यवागुमिति ।—उचितात् अथस्तात्, तद्विवसे
थावत् भोक्तुं शक्यात्, तावन्मानादित्यर्थः । “तद्विवसीयवसुजापेक्षया” इति
शिवदासः ॥ ५८ ॥

अन्नाद्रिसाधने जलपरिमाणमाह, अन्नमिति ।—पञ्चगुणे इति तण्डुलापेक्षया
पञ्चगुणे जले इत्यर्थः । यवागुः षड्गुणेऽश्वसि इति यवागुशब्देनाव पेया विवक्षिता,
पेयायाः पृथक् जलमानानुक्तात्वात्, यवागुशब्दश्च च सामान्यतः मण्डादिप्रथ-
मोधकत्वात् । केचित्तु विलेप्यादीनां जलमानैः सह अन्नस्य पञ्चगुणं जलं
संयोजनीयमिति वदन्ति व्यवहरन्ति च तथैव, एवञ्च विलेपी षड्गुणे, मण्ड-
कानविंशतिगुणे, पेया एकादशगुणे साध्या इति ॥ ५९ ॥

मण्डादीनां लक्षणमाह, सिक्थकैरिति ।—सुगमम् ॥ ६० ॥

यवागूं तथा यवागुर्विशेषकशरायाश्च, यवागुमिति ।—यवागुः षड्गुणे तोये सिद्धा
क्यातव्येति शेषः ; या चेत् तण्डुलादिभिः षड्गुणे च तोये साधिता, तत्रा-
हना च स्यात्, तदा सा यवागुः कशरा, तेषां द्वि शेषः । “कशरा तिस्रस्तण्डुल-

यथागुण्याः ।—

यत्राग्राहिणी बद्ध्या तर्पणी वातनाशिनी ॥ ६२ ॥

विलेप्याः पाकविधिर्गुणः ।—

विलेपौ च घना सिक्थः सिद्धा नोरे चतुर्गुणे ।

विलेपौ तर्पणी हृद्या मधुरा पित्तनाशिनी ॥ ६३ ॥

पेयायुषयोः पाकविधिः ।—

द्विवाधिका घना सिक्थ्या चतुर्दशगुणे जले ।

सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया यूपः किञ्चिद्धनः स्मृतः ॥ ६४ ॥

पेयायुषयोगुणाः ।—

पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुमुष्टिदा ।

धूपो बल्यः स्मृतः कण्ठो लघुपाकः कफापहः ॥ ६५ ॥

भक्तस्य पाकविधिः गुणश्च ।—

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुःपलम् ।

विपचेत् सावयेन्मण्डः स भक्तो मधुरो लघुः ॥ ६६ ॥

भाषकरा यथागु” इति शिबदासः । अस्याः विशरति संज्ञान्तरं ज्ञातव्यं, तथा च
द्रव्यगुणपङ्कटे—“तिलतण्डुलमाषेस्तु कशरा विशरति च” इति ॥ ६१ ॥

यवःग्वाः बामास्यगुणमाह, यथागूरिति ।—यथागूर्पाहिणीत्यत्र यथागुः
पेया कशरा वा ॥ ६२ ॥

विलेप्याः पाकविधि गुणश्चाह—विलेपी चेति ॥ ६३ ॥

पेयायुषयोः मतान्तरविद्धं साधनविधिमाह, द्विवाधिकेति ।—द्विवाधिका घना इत्यत्र
घना बह्वीत्यर्थ, “पेया सिक्थसमन्विता” इति लक्षणात् । युषः किञ्चिद्धनः स्मृतः
इत्यत्र घनत्वं चतुर्दशगुणजलसाधितपेयाऽपेक्षया बोद्धव्यम् । अत्र यूपस्य जलमानानुक्तेः
पेयायाश्चतुर्दशगुणमेव युषेऽपि योजनीयं, यदुक्तमन्यत्र—“अर्हंशिटो भवेत् युषः क्वचित्
समदावशेषितः । अटादशगुणे तोये यूपमिच्छन्ति केचन । चतुर्दशगुणे तोये
यूपमिच्छन्ति चापरे ॥” इति ॥ ६४।६५ ॥

भक्तस्य मण्डस्य च साधनविधिमाह, जले इत्यादि ।—मण्डः
चतुर्दशगुणजलसाधितत्वेन मण्डप्रायः इत्यर्थः, भक्तः अन्नम्

मण्डपाकविधिः ।—

नीरे चतुर्दशगुणे सिद्धो मण्डस्त्वसिक्थकः ॥ ६७ ॥

तण्डुलानामिति क्षुद्रिततण्डुलानामित्यर्थः । स्यावेदिति वस्त्रादिना चालयेत् । असिक्थक इति सिक्थकरहित इत्यर्थः, अन्नादिरहित-सिक्थकः कुटीति (सिटि) लोके ।

अथ मांसरससाधनावधानमाह ।—

द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतो द्विगुणं पयः ।

पाटस्थं संस्कृतं चाज्ये षडङ्गो गूष उच्यते ॥ ६८ ॥

पलानि द्वादश प्रस्थे घनेऽथ तनुके तु षट् ।

मांसस्य वटकं कुर्यात् पलमच्छतरे रसे ॥ ६९ ॥

अस्यार्थः ।—घने मांसरसे कर्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य द्वादशपलं दत्त्वा पक्तव्यम् । तनुके रसे कर्तव्ये मांसस्य षट्पलं पानीयं प्रस्थमेव दातव्यम् । अच्छतरे रसे कर्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य पलं दत्त्वा एतन्मांसं पिष्ट्वा प्रस्थाद्दशैषस्थितजले पक्त्वा अनुरूपं स्याप्यं, वस्त्रेण क्लानयित्वा यूपः कार्यः । मांसस्य वटकं कुर्यादिति खिन्नमांसस्य पलं पिष्ट्वा वटकान् विधाय घृतादौ भर्जयित्वा अच्छतररसं साध्यमित्यर्थः, अन्यथा मांसपलस्याति-द्रवपाके विलयनं स्यादित्याशङ्क्या वटकं कुर्यादित्याह ।

लाक्षारससाधनमाह ।—

षड्गुणेनाम्भसा लाक्षा दोलायन्ते ह्युपस्थिता ।

त्रिसप्तधा परिस्त्राव्या लाक्षारसमिमं विदुः ॥ ७० ॥

नीरे चतुर्दशगुणे इत्यादिनीक्तमण्डलक्षणे तण्डुलस्य उचिताङ्गतात् चतुर्भागत्वं बोद्धव्यं, न तु भक्तोक्तचतुःपलमानत्वम् । यदा—जले इत्यादि असिक्थक इत्यन्तेन साङ्गं शोकेन केवलमण्डलक्षणं ज्ञातव्यम् ; अस्मिन् पक्षे—मण्ड' स भक्तः,—मण्डाख्यः स भक्तः पानीयान्नविशेषः इत्यर्थः । सिद्धो मण्डः,—प्रदर्शितप्रकारेण साधितः मण्डाख्यः भक्त इत्यर्थः ॥ ६६।६७ ॥

मांसरसविधिमाह, द्रव्यत इति ।—द्रव्यतः यज्ञाधिकारे चक्रपाणिकथितषडङ्गयूपोक्त-स्रवाद्विद्रव्यापेक्षयेत्यर्थः । सर्वतः मिलितद्रव्यमांसमानापेक्षयेत्यर्थः । पयः कलम् ॥ ६८ ६९ ॥

लाक्षारससाधनविधिमाह, षड्गुणेनेति ।—षड्गुणेनेति लाक्षामपेक्ष्य बोद्धव्यम् । त्रिसप्तधा एकविंशतिवारान् ॥ ७० ॥

अथ प्रक्षेपविधिमाह ।—

प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात् स्नेहे कल्कसमो मतः ।

परिभाषामिमामन्ये प्रक्षेपेऽप्युचिरे परम् ॥ ७१ ॥

अस्यार्थः ।—स्नेहे पातयष्टतादिसाधने तेलोदिसाधने वा प्रक्षेपः शर्करा-
मधुप्रभृतीनामिति कल्कसमो मतः ज्ञायते स इत्यर्थः । क्वाथ्यादिति
पाचनादिद्रव्यात् कर्षात् प्रक्षेपः पादिकश्चतुर्माषको ज्ञेय इति चक्र-
पाणिदत्तसम्मतः । अन्येऽपि छद्वाद्य इमां परिभाषां प्रक्षेपेऽपि ऊचिरे
परिभाषयास्वभूयुः, अत एव चक्रदत्तोऽपि तत् स्वीकृत्य स्वसङ्गहे
लिखितवान् ।

चूर्णादीनां भक्षणप्रकारमाह ।—

कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुड़िकानाञ्च सर्वशः ।

द्रवशुक्त्या स लेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥

मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहकाथेषु चूर्णवत् ॥ ७२ ॥

अस्यार्थः ।—चूर्णं कल्को गुड़िका, चकारात् वटिका च यद्युपयुज्यते
तर्हि सर्वत्र बह्यनाणविशेषं विना तोलकद्रव्यमुपयुज्यते । स चूर्णादिः
कर्षो यदि लेढव्यः, तर्हि द्रवशुक्त्या माक्षिकप्रभृतीनाम् अर्द्धपलेन तोलक-
चतुष्टयेनेति यावत्, चूर्णस्य तथा लेढुं सुखत्वात् ; पातव्यश्चेत् तदा चतुर्द्रव
इति माक्षिकादीनां चतुर्गुणेन पजेनेति शेषः, तथा सति चूर्णस्य पातुं
सुखत्वादित्यस्य प्रधानार्थः साम्प्रदायिकैश्चक्रदत्तादिभिर्मन्यते । अन्ये तु
प्रक्षेपेऽप्येनां मन्यन्ते ; तथा हि तेषामयमर्थः,—यत्र चूर्णस्य कल्कस्यगुड़िका-
नाञ्च भेषजानामुपयोगस्तत्र कर्षः प्रक्षेपो दातव्यः । शेषार्थः सुगमः । मात्रा
क्षौद्रघृतादीनामिति क्षौद्रप्रभृतीनां मधुघृतगुड़ानां स्नेहे काथे वा प्रक्षेप-
श्चूर्णवत्, चूर्णस्य उक्तः ; तर्हि यत्र घृतादयः प्रक्षेप्यास्तैषां घृतक्षौद्रादीनां

प्रक्षेप इत्यादि ।—“इमां बह्यनाणाम्” इति शिवदासः ; तेन “कर्षश्चूर्णस्य
कल्कस्य” इत्यादिना बह्यनाणानित्यर्थः । “परम्” इत्यत्र “यथा” इति चक्र-

• घृतपाठः ॥ ७१ ॥

इति परिभाषाप्रदीपे द्वितीयखण्डव्याख्या समाप्ता ।

कर्ष इत्यर्थः ; एतन्न, रास्नादिकाथ्यस्य कर्षस्य प्रक्षेप्यं मिलितयोः शर्करा-
 मधुनोः पादिकं साधवतुष्टयं प्रदेयमिति साम्प्रदायिकमतम् ; यदुक्तमन्यत्र,
 —“प्रक्षेपः पादिकः काथ्यात् क्षेहे कल्कसमो मतः” इति “अयमग्रतमः
 सर्व-वादिनामविवादतः” इति । अन्ये तु शर्करामधुनोः प्रत्येकं द्रव्यं
 कृत्वा मिलित्वा द्रव्यद्वयं कर्षं दातव्यमाहुः ; “शाखौ द्वौ द्रव्यं विद्यात्
 तौ द्वौ कर्ष उडुम्बरः ।” “परमतमव्याहृतमनुमतमेव” इति न्यायात्
 चक्रदत्तानुमतमेतत्, किन्तु सर्वत्र मेवम् ; अपितु क्वचित् किञ्चिद्दीपवयो-
 वङ्गायपेक्षया इत्यवधेयम् । वस्तुतस्तु वातञ्चरार्त्तं रास्नादिकषाये शर्करा-
 साधकतयं मधुसाधकं प्रक्षेप्तुमर्हति, यथा चैतत् तथा—“षोडशशतचतुर्भागं
 खाते पित्ते कफे क्रमात् । क्षोद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ॥”
 इति संहितोपाये स्वयमेव चक्रेण व्याख्यातम् । इह तु पादिकप्रक्षेपात्
 क्रियासिद्धिरित्यभिप्रायेण तन्नाभिहितं, ह्ययमन्यत् । किञ्च चूर्णवदिति
 प्रक्षेप्यचौद्रवतादीनामपि चूर्णं इव, चूर्णस्य जरणादियथा शाखः प्रक्षेपस्तथा
 क्षोद्रवतादीनामपि शाखो दैयः इति गुरवः, प्रक्षेपः पादिकः काथ्यादिति
 स्वक्यस्य एकवाक्यत्वान्मनोहरम् ।

काथेन चूर्णपानं यत् तत्र काथप्रधानता ।

प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्द्रवः ॥ ७३ ॥

अस्यार्थः ।—यत्र चूर्णपानं यौगिकं तत्र चर्णस्य प्राधान्यात् कर्षमानं,
 कस्मात् काथ्यं चतुर्गुणं, तस्य काथस्य तत्र अप्राधान्यं, यत्र काथेन सह
 प्रक्षेप्यस्य चर्णस्य पानं तत्र काथस्य प्रधानत्वाच्चूर्णापेक्षी चतुर्द्रवः चतुर्गुणत्वं
 द्रवस्य न प्रवर्तते इति ।

मतान्तरमाह द्रव्यविशेषस्य ।—

माषिकं हिङ्गु सिन्धुस्य जरणाद्यास्तु शाणिकाः ।

सितोपलागुडक्षोद्रं सामान्यांशप्रकल्पनाः ॥ ७४ ॥

अस्यार्थः ।—हिङ्गुसैन्धवयोः प्रक्षेप्ययोस्तेष्वान्माषिकम् । जीरकायाः
 मुनः काथ्यान् पादिका एव । सितोपला-सिता-शर्करादीनाञ्च सामान्यानां
 सामान्यानाम् उक्तमस्य पलं मात्रा इत्यादीनामिव अंशांशकल्पनाः

काथ्या इति सामान्यांशं पलत्रिकर्षार्द्धपलरूपं सौश्रुतमित्यर्थः । सामान्य-
मिति प्रक्षेपः पादिकः काथ्यादिति, तेन पादिकम् इति गुरवः ।

दोषभेदे मधुशर्करयोः प्रक्षेप-मानमाह ।—

षोडशाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफाक्षिषु ।

क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ॥ ७५ ॥

षोडशाष्टचतुर्भागमिति वायो पित्ते च कफे च कषायपाने क्षौद्रं प्रक्षेप्यं
वायो षोडशांशं, पित्ते अष्टांशं, कफे चतुर्थांशम् । शर्करायास्तु वायो
चतुर्थांशं, पित्ते अष्टमांशं, कफे षोडशांशमिति विपरीतेति वचनसामर्थ्यात् ।
क्षीरादिपाकमाह ।—

द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीराक्षीयं चतुर्गुणम् ।

क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ ७६ ॥

क्षीरमस्वारनालानां पाको नास्ति विनाऽम्भसा ।

सम्यक्पाकं न गच्छन्ति तस्मात् तोयं चतुर्गुणम् ॥ ७७ ॥

एतत्तु वचनं केवलक्षीरपक्वपाचनादौ क्षीरपञ्चमूल्यादावित्यर्थः,
नान्यत्र तैलघृतादिपाके, तत्र द्रवान्तरमह्येव, यत्र तैलादिपाके केवलं
चतुर्गुणं क्षीरमेवास्ति, न द्रवान्तरमस्ति, तत्र कण्ठीकृत्वात् परिभाषा न
प्रवर्त्तते; यथा “अथ्यक्तानुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशिकाः” इत्यभिप्रेत्य
व्याख्येयमिति गुरवः ।

इति परिभाषाप्रदीपे द्वितीयः खण्डः ।

द्वितीयः खण्डः ।

अथ स्नेहसाधने काथ्यजलादेः परिमाणमाह ।—

काथ्याञ्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम् ।

स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु स्नेहपादिकः ॥

चतुर्गुणन्वष्टगुणं द्रवद्वैगुण्यतो भवेत् ॥ १ ॥

अथेदानीं स्नेहपाकविधिमाह, काथ्यादिति ।—पादस्थं स्याच्चतुर्गुणमित्यत्र स्नेहा-
दित्यनेन सम्बन्धः । काथ्यद्रव्यापेक्षया चतुर्गुणं द्रवद्वैगुण्यादष्टगुणं नलं पादस्थं दत्त्वा
स्यदिति चतुर्भागावशिष्टं सत् स्नेहाच्चतुर्गुणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

अपिच ।—

अत्र द्रवान्तरानुक्तौ क्षीरमेव चतुर्गुणम् ।

द्रवान्तरिण योगे हि क्षीरं स्नेहसमं भवेत् ॥ २ ॥

अन्यच्च ।—

जलमष्टगुणं क्वाथ्यात् क्वाथश्च जलपादिकः ।

क्वाथाच्च पादिकः स्नेहः स्नेहात् कल्कस्तु पादिकः ॥ ३ ॥

पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ ।

तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम् ॥ ४ ॥

केवलिन क्षीरद्रवेषु पञ्चमस्य स्नेहस्य विधिमाह, अवेति ।—अत्र क्षीरषट्पलघृते, द्रवान्तरानुक्तौ स्वरसक्वाथादिद्रवान्तरानुक्तेखादित्यर्थः । परिभाषेयं ज्वराधिकारे क्षीरषट्पलके घृते लिखिता त्रीचक्रपाणिना ॥ २ । ३ ॥

पञ्चप्रभृति इति ।—अर्वाक् पञ्चम्यो द्रवेषुऽर्वाक् एकद्वित्रिचतुःपथ्यन्तम् इत्यर्थः, चतुर्गुणमिति मिलित्वा चतुर्गुणमित्यर्थः, “स्नेहात्तीयं चतुर्गुणम्” “स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रवः” इति अरकसुश्रुतोक्त्या चतुर्गुणद्रव स्नेहपाकस्थोत्सर्ग-विह्वत्वात् । अत्राह प्रभितनामा गङ्गाधरः,—“तत्र जिज्ञास्यं—स्नेहचतुर्गुणो द्रव इति यदुक्तं तत् किमेकस्य द्रवस्य ? अथ किं द्वयोः ? अथवा त्रयाणां चतुःप्रभृतीनां सर्वेषामिति ? तत्राह कश्चित्—एकेनापि द्रवेषु चातुर्गुण्यं, द्वाभ्याञ्च चातुर्गुण्यं, त्रिभिरपि चातुर्गुण्यं, चतुर्भिस्तु सममिति चातुर्गुण्यम् । इत्येवमेकद्वित्रिचतुःपथ्येषु चतुर्गुणत्वान्ने स्नेहसाधनप्रतिषेधाद्यै “स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रवः” इति सुश्रुतः, “स्नेहात्तीयं चतुर्गुणम्” इति टटबल उक्तवान्, न तु पञ्चप्रभृतिद्रवेषु चतुर्गुणाधिक्ये प्रतिषेधाद्यम् । तत्र ‘भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया’ इति परिभाषया स्नेहसमत्व प्रत्येकमिति । अथैवञ्चेत्तर्हि यत्र क्षीरमेकमेव द्रवं, तत्र क्षीरमेव चतुर्गुणं भवति भवतु, यत्र तु क्षीरञ्चापरञ्च द्रवमेकं द्वयं वा, तत्र किं क्षीरेण सहापरैश्चैकेन द्रवेषु चातुर्गुण्ये कर्त्तव्ये समता क्षीरापरयोः कर्त्तव्या ? तद्यत्वे क्षीरं द्विगुणं द्रवान्तरञ्च द्विगुणं भवति । क्षीरेण सह चापरयो-श्चातुर्गुण्ये च किं समता कर्त्तव्या ? तत्र त्रयाणां चातुर्गुण्ये कृते प्रत्येकं समत्वमिति । तत्राह—नैवं, क्षीरे विशेवचनान्, तद्वदथा—“यत्र द्रवान्तरं शोक्तं तत्र क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ द्रवान्तरप्रयोगे तु क्षीरं स्नेहसमं भवतम् ॥” इति । नन्वेतेन द्रवान्तरप्रयोगे क्षीरस्य स्नेहसमत्ववचनेन तत्र यत् द्रवान्तरमेकं द्वयं त्रयं वा, तद् किं क्षीरं

अस्यायः ।—अत्र यशोधरव्याख्यामाह—अत्र मिलित्वैव चातुर्गुण्य-

विनेकेन चातुर्गुण्यं, हाभ्यामपि चातुर्गुण्यं, विभिरपि चातुर्गुण्यं, चतुर्भिः सममिति चातुर्गुण्यं कर्त्तव्यम् ? अथ किं चोरेण सङ्घेव ? चोरेण सङ्घे द्रवान्तरनेकं यत्र तत्र विशेषीकृत्या किं चोरेण सङ्घसमं द्रवान्तरनेकं त्रिगुण्यं इयमपि त्रिगुण्यं तद्यमपि त्रिगुण्यमिति प्रत्येकं सममिति ? तत्राह—चोरेण सङ्घे द्रवान्तरं चतुर्गुण्यं कर्त्तव्यं, तत्र चोरेण सङ्घसमं, द्रवान्तरनेकं त्रिगुण्यं, इयमपि त्रिगुण्यं, तद्यमपि त्रिगुण्यमिति सचोरेण चतुर्णां सममिति । तदुक्तं—“पञ्च प्रभृति यत्र स्याद्द्रवन्तु सङ्घसविधौ । तत्र सङ्घसमं प्राङ्मुखं च स्याच्चतुर्गुण्यम् ॥ सङ्घात् सङ्घसमं चोरेण कल्कस्तु सङ्घसमं ॥” इति । अथ सङ्घसमं चोरेणित्युक्तेरवाक् सङ्घाच्चतुर्गुण्यवचनेन चोरेण सङ्घेवावाक् द्रवाणां चातुर्गुण्यं, “सङ्घाच्चतुर्गुण्यो द्रवः” इति सुस्तुतवचनात् “सङ्घात्तुर्गुण्यं” इति दृढवचनवचनाच्च इति । नैवं विज्ञायते, अवाक् पञ्च प्रभृति द्रवात् चेत् स्यात् तदा सङ्घाच्चतुर्गुण्यमित्यस्यां ह्येकेन द्रवान्तरेण चोरोक्तौ चोरेण सङ्घसमं त्रिगुण्यमपरं द्रवम् । हाभ्यां सङ्घे चोरोक्तौ चोरेण सङ्घसमं, द्योर्द्रवान्तरयोः प्रत्येकं सङ्घात् सङ्घगुण्यत्वमिति मिलितबोद्धेगुण्यम् । त्रिभिः सङ्घे चोरोक्तौ चतुर्णां चोरेणसङ्घितानां प्रत्येकं सममिति चातुर्गुण्यं यथा भवति, तथा किं चतुर्भिः सङ्घे चोरोक्तौ पञ्चप्रभृत्यन्तर्भवति, तत्र प्रत्येकं सममिति चोरेण सङ्घसममिति न व्याहृत्ये इति चेत्तदा “चतुःप्रभृति यदीकम्” इत्येव पाठात् सिध्यति, अथः पञ्चप्रभृतीति पाठः ? द्रवान्तरैर्द्वे त्रिभिः सङ्घे चोरोक्तौ चत्वारि द्रवाणि भवन्ति, तत्र सङ्घसममिति सिध्यति, चोरेण सङ्घसममित्युपपद्यते । एवन्तुपपत्तौ कृत्वा यत् पञ्चप्रभृतीति पठितं, तेनैवं विज्ञापितं, अथ चोरेण सङ्घेकं इयं त्रयं चतुष्टयं वा द्रवमुक्तं, तत्र चोरातिरिक्ता-द्रवान्तराणामेकेनापि चातुर्गुण्यं, हाभ्यामपि चातुर्गुण्यं, विभिन्न चातुर्गुण्यं, चतुर्भिस्तु सममिति प्रत्येकं मिलित्वा चातुर्गुण्यमिति पञ्च प्रभृति द्रवात् चोरातिरिक्ता-द्रवाणिकं द्रवान्तरमपि चतुर्गुण्यं, इयमपि मिलित्वा चतुर्गुण्यं, तद्यमपि मिलित्वा चतुर्गुण्यं, चतुष्टयमपि मिलित्वा चतुर्गुण्यमिति प्रत्येकं समं, चोरेण सर्वत्र सङ्घसममिति यत्रगुणे पाठः । उक्तञ्च—“एकद्वित्रिचतुर्भिस्तु कृत्वात् सङ्घेचतुर्गुण्यम् । चोरेण सङ्घसमं तत्र नानानुक्तावयं विधिः ॥” इति । केचित्तु चतुर्गुण्यमित्यस्य मिलित्वा चातुर्गुण्यव्याख्याने यत्र सङ्घे द्रवचतुष्टयं विद्यते, तत्र प्रत्येकद्रवस्य सङ्घसमत्वे पञ्चप्रभृति इत्युपादानस्य वैशेष्यात् अवाक् च स्याच्चतुर्गुण्यमित्यस्य एकादिचतुःपथ्येनैव विद्यमाने प्रतिद्रवस्य चतुर्गुण्यत्वमिति व्याचक्षते, तस्य च—“द्रवाणि यत्र सङ्घेव/

मिति युक्तेषु एकादिवतुर्त्रयपर्यन्तम्, अन्यथाऽत्रानुपपत्तिः स्यात् ।
 द्रवचतुष्टयविषयेण (?) चरितार्थमेव तद्वचनं, तत्र द्रवचतुष्टयसमत्वे
 तु न वस्तुत्वितिः ; तस्मादेकेनापि चातुर्गुण्यन् इत्यादि चतुर्भिः सममित्यन्ता
 परिभाषा द्रवचतुष्टयविषये तावत् । यत्र स्नेहादेः पाकविधौ द्रवाणि
 पञ्चप्रभृतिषट्सप्ताष्टाधिकतराणि च देयानि स्युः, तत्र स्नेहसमानानि
 देयानि ; अर्वांगिति पञ्चशब्दस्य, अर्वाक् पञ्चमादित्यर्थः, तेन एकादि-
 चतुःपर्यन्तं द्रवाणां चातुर्गुण्यं स्नेहभागापेक्षया इति । एक-द्वि-त्रि-द्रव-
 योगेऽपि मिलित्वा चातुर्गुण्यं, चतुर्षु द्रवेषु तु प्रत्येकं स्नेहस्य भागापेक्षया
 चातुर्गुण्यमित्येके वदन्ति, एतेन चतुर्णां चातुर्गुण्यं, त्रयाणामपि
 द्वयोरपि एकस्यापि चातुर्गुण्यं, पञ्चापेक्षया एषाम् एकादिचतुर्णां प्रति
 चार्वाक्त्वमित्यभिप्रायः ।

अन्यच्च ।—

एकाद्वित्रिद्रवद्रव्यैः कुर्यात् स्नेहाच्चतुर्गुणम् ।

चौरं स्नेहसमं देयं चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥ ५ ॥

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः स्नेहसमो भवेत् ॥ ६ ॥

जलस्नेहीषधानाञ्च प्रमाणं यत्र नीरतम् ।

पादः स्यादौषधं स्नेहात् स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् ॥ ७ ॥

पञ्चादीनि भवन्ति हि । तत्र स्नेहसमान्याहुयथापूर्वं चतुर्गुणम् ॥” अत्र यथापूर्वं चतुर्गुण-
 मिति विद्योमतः पूर्वं पूर्वं चतुरारभ्येकान्तं द्रव प्रत्येकं स्नेहाच्चतुर्गुणं देयमित्यर्थः ॥ ४ ॥

मतान्तरमाह, एकेति ।—स्नेहाच्चतुर्गुणमिति मिलित्वा, चतुर्भिश्च चतुर्गुणमिति
 प्रत्येकं बोद्धव्यं, पृथक् वचनात् । स्नेहात्तोयं चतुर्गुणमित्यत्र तोयशब्दः द्रवमात्रस्वीप-
 लक्षणम् । काथ्याच्चतुर्गुणं वारि इत्यत्र “चतुर्गुणन्वष्टगुणं द्रवद्वैगुण्यतो भवेत्” इति
 नियमात् जलमत्राष्टगुणं बोद्धव्यम् ; अथवा सृष्टुद्रव्यविषयिणोयं परिभाषा मन्तव्या,
 “सदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं भवेत्” इत्यादि पूर्वोक्तनियमात् । काथः स्नेहसमो
 भवेत् इत्येषा परिभाषा पञ्चप्रभृतिद्रवविषयिणो ज्ञेया, अन्यथा एकादिचतुःपर्यन्तेषु
 द्रवचातुर्गुण्यनियमवाधात् । “काथः स्नेहसमो भवेत्” “काथः काथसमो भवेत्”,
 इति पाठान्तरद्वयम् ॥ ५—७ ॥

हृषादिकुसुमात् कल्कः केवलं स्नेहसिद्धये ।

यत्रोक्तः स्नेहपादाहः स्नेहकार्ये मनौषिभिः ॥ ८ ॥

अथ च ।—

स्नेहे सिध्यति शुद्धास्वनि क्वाथस्वरसैः क्रमात् ।

कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ ९ ॥

स्वरसञ्चोरमाङ्गल्यैः पाको यत्रेरितः क्वचित् ।

जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थं भावयेत् ॥ १० ॥

स्वरसञ्चोरमाङ्गल्यैरतोपलक्षणे तृतीया । माङ्गल्यं दधि ।

न मुञ्चति रस द्रव्यं क्षीरादिभिरुपस्कृतम् ॥

सम्यक् पाको न जायेत तस्मात्तायं चतुर्गुणम् ॥ ११ ॥

विष्णुतैलपाके केवलं दुग्धचतुर्गुणे पाकः, तत्र वीर्याधानार्थं जलं चतुर्गुणं केचिद्विच्छन्ति, तदसत् ; जायं क्षीरपाकः, किन्तु क्षीरचतुर्गुणे तैलस्य पाकः, नेदं तैलं द्रवप्रधानम्, “एतदङ्गवरं तैलम्” इति ग्रन्थान्तरे प्राठात्, अङ्गवरं कल्कप्रधानमित्यर्थः । अथवा पाको द्विविधः क्षीरस्य—क्षीर-करणकः, क्षीरकर्मकः । अत्र पुनः क्षीरकरणकः पाकः । क्षीरकर्मकः क्षीरपाकः “द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम्” इति वचनात् अत्र चतुर्गुणं द्रवं विना सम्यक् पाको न स्यादित्यर्थः । यदि तु विष्णुतैले जलं चतुर्गुणं ददाति तदा द्रवबाहुव्यदोषः स्यात्, चतुर्गुणदुग्धेनैव फलसिद्धेः इति गुरवस्वाहुः ; परिभाषा तु कण्ठोक्तं विना इति ।

स्नेहपाकविधौ यत्र क्षीरमेकन्तु कथ्यते ।

तोयादौनामनिर्देशे क्षीरमेव चतुर्गुणम् ॥ १२ ॥

एतदेव समाधानमत्युचितम् ।

पुष्पकल्कविषयिणो परिभाषामाह, इवादीति ।—हृषादिकुसुमात् वासुकादि-
पुष्पात्, वादिदेन अथकोविदारदीना वदणं, यदुक्तमन्यत्र—“गुणस्य कोविदारस्य
ककुभस्य च शाल्यनेः । कल्काव्यवात् पुष्पकल्कं प्रथमे पलचतुष्टयम्” ॥ इति ।
स्नेहपादाहः स्नेहाद्यमात्रं स्वल्पं, अद्वैत्यस्य “पुष्पकल्कस्तु यः स्नेहस्य तौयं
चतुर्गुणम् । स्नेहात् स्नेहाहमाहस्तु पुष्पकल्कः षट्शताने ॥” इति ॥ ८ ॥

अकल्कोऽपि भवेत् स्नेही यः साध्यः केवले द्रवे ॥ १३ ॥

स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नेरितं क्वचित् ।

स्नेहस्य कुडवं तत्र पचेत् कल्कपलेन तु ॥ १४ ॥

मानानुक्तौ घृते तैले प्रथमाहुश्चिकित्सकाः ॥ १५ ॥

द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि बहुमात्राच्च पादिकम् ।

योग यदि पचेन्मूत्रो ह्यनवीर्यं भवेत् तदा ॥ १६ ॥

तुलाद्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता ।

अनुक्ते द्रवकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम् ॥ १७ ॥

अन्येऽप्याहुः ।—

अङ्गेऽप्यनुक्ते विहितन्तु मूलं भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया ।

द्रवेऽप्यनुक्ते जलमेव देयं कालेऽप्यनुक्ते दिवसस्य पूर्वम् ॥ १८ ॥

प्रसारख्यादिनिर्दिष्टं शतमेकं पृथक् पृथक् ।

जलद्रोणेन चैकैकं साधयेत् क्षणकुट्टितम् ॥ १९ ॥

काथ्यद्रव्यस्य बाहुल्यात् उदकं स्वल्पमेव तु ।

सम्यक् पाकं न जायेत ह्यनवीर्यन्तु केवलम् ॥ २० ॥

स्नेहे इत्यादि ।—उपकृतं साधितम् ॥ १—१३ ॥

अनिर्दिष्टप्रमाणाणां स्नेहानां मात्रा निर्दिशति, स्नेहेति ।—स्नेहस्य कुडवं जवेति परिभाषा नव्यविषयिणी ज्ञातव्या, “अनिर्दिष्टप्रमाणाणां स्नेहानां प्रथमं सूच्यते । नव्यादो स्नेहकुडवं इत्यने स्नेहवेदिना ॥” इति शास्त्रात्, “मानानुक्तौ घृते तैले प्रथमाहुश्चिकित्सकाः” इति वक्तृनामशास्त्रविरोधाच्च । मानानुक्तावित्यादि परिभाषा नव्येतरविषयिणी बोद्धव्या ॥ १४।१५ ॥

द्विगुणमिति ।—निर्दिष्टमानात् द्विगुणादिकम् अल्पमात्रं वा स्नेहस्नेहादिकं प्रकृत्यमौषधं यदि पचेत्, तदा तदौषधं अनवीर्यं भवेदित्यर्थः ॥ १६—१८ ॥

प्रसारख्याटीति ।—प्रसारख्यादिषु कुलप्रसारणो-विशतोप्रसारणो सप्तमसौप्रसार-
ख्यादिषु निर्दिष्टं शतमेकं प्रत्येकशतपलमित्यर्थः, विशतोप्रसारख्यादितेत्तिषु
प्रतिशतपलकायाश्च दोषनिहतं कल इत्या उदक् पृथक् पलान्वं, प्रतिशतं द्रोणनियन्ता-
दित्यर्थः ॥ १९।२० ॥

कल्कक्राथावनिर्देशे गणात् तस्मात् समाहरेत् ॥ २१ ॥

समस्तं वर्गमङ्गं वा यथालाभमथापि वा ।

प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसात्म्यविभागवित् ॥ २२ ॥

यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ ।

तत्रैव कल्कनिर्य्यूहाविध्येते स्नेहवेदिना ॥ २३ ॥

यत्रेत्यादि ।—अधिकारितया यत्र गणत्वमधिकृतं तत्रोभयकल्पना, यत्र तन्नास्ति तत्र सुख्यतया कल्ककल्पनैव ; अतः चक्रपाणिभूतसङ्ग्रहे पिप्पल्यादिभूते-तेनैव परिभाषा लिखिता । तत्र निश्चलकरेण व्याख्यातं—न चायं पिप्पल्यादिगणोऽधिकरणेन उक्तिरिति, अतः पिप्पल्यादेः कल्कसाध्यत्वं ज्ञेयं, न काथकल्कौ कुर्यात् इति । अत्र चोक्तम्—“एतद्वाक्यबलादेव कल्कसाध्यपरं भूतम्” इति । यत्र स्नेहसाधने अधिकरणेन उक्तिः स्यात्तत्र गणे कल्कनिर्य्यूहौ साध्यौ ; यत्र गणे अधिकरणेन उक्तिर्नास्ति तत्र कल्ककल्पनैव, न काथः कार्य्य इति ।

कल्कक्राथावुक्तौ विधिमाह, कल्केति ।—यत्र स्नेहे अथ कल्कः अथ काथः इत्येवं निर्देशो न विद्यते, अथच विदारोगन्वादिगणेन शालसारादिगणेन वाजिगन्वादिगणेन वा स्नेहः साध्यः इत्येवं निर्देशः कृतः, तत्र तस्यैव गणस्य कल्कं पादिकं काथश्च चतुर्गुणं दत्त्वा स्नेहः साधनीय इति । “समस्तं वर्गमङ्गं वा” इत्यादि परिभाषाऽपि गणाविषयिणी ज्ञेया ॥ २१।२२ ॥

गणेन स्नेहसाधनोक्तौ कर्तव्यविधिमाह, यद्वेति ।—स्नेहसंविधौ स्नेहपाकविधौ यत्र गणे अधिकरणेन अधिकारतया, गणमधिकृत्येत्यर्थः, उक्तिः स्यात्, पारग्वृषादिगणेन भट्टटाकादिगणेन वा स्नेहः साध्यः इत्येवमुक्तिर्विद्यते इत्यर्थः, स्नेहवेदिना तत्रैव कल्कनिर्य्यूहौ तस्य गणस्य कल्कक्राथौ इष्येते, अथवा कल्क एव इष्यते, इत्यर्थः । प्रथमतया गङ्गाधरस्तु श्लोकिसमन्वया व्याचष्टे—“यत्राधिकरणे यस्मिन् स्थाने, स्नेहसंविधौ स्नेहसाधनविधाने, श्लेषे द्रव्याणां समूहे, कल्कक्राथविशेषेण नीत्त, तत्रैव कल्कनिर्य्यूहाविति । अधिकरणशब्दस्तु स्थाने प्रयुज्यते सर्वैराचार्य्यैः ; तैत्तिरीयोपनिषद्युक्तम्—“अथातः क्लृप्ताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः पञ्चलधिकरणोऽस्त्विति” । तस्मादनिर्देशे यावान् द्रव्यगणः स्नेहसाधने निर्दिष्टः, स च द्रव्यगणः कल्कतया, काथतया च प्रयोक्तव्यः ;

गणोक्तमपि यत् द्रव्यं भवेद्द्राधावयौगिकम् ।

तदुद्धरेत् यौगिकन्तु प्रक्षिपेत् यदकीर्तितम् ॥ २४ ॥

यत्र व्याधौ ये गणाः सन्ति तत्रैव धात्वपेक्षया न विहितास्तत्र गणोक्ताः अपि अयौगिकत्वात् हेयाः, धातुव्याध्यनुरूपम् अकीर्तितमपि यौगिकं प्रक्षिपेत् । यथा—वायौ रूक्षशैत्यादि, तीक्ष्णकटुकादि पित्ते, कफे स्निग्धमधुरादि, एतत् सर्वं गणोक्तमपि न देयं, वातादिषु यदुपयुक्तं तदेव देयम् ; यदुक्तं लौहशास्त्रे पतञ्जलादयः,—“उचितमपि हेयमौषधमनुचितमुपादेयम्” इति सङ्केपः, उचितमययौगिकं हेयम्, अनुचितं यौगिकमपि धात्वनुरूपमुपादेयं ग्राह्यमित्यर्थः ।

शार्ङ्गधरस्वाह ।—

कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतं वा तैलमेव वा ।

चतुर्गुणद्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता ॥ २५ ॥

पलोन्मितेति पानादौ मात्रा देया निष्पन्नस्य घृतादेः ।

निक्षिप्य काथयेत्तोयं काथ्यद्रव्याच्चतुर्गुणम् ।

पादशेषं गृहीत्वा तु स्नेहं तेनैव साधयेत् ॥ २६ ॥

क्षीरे द्विरात्रं स्वरसे त्रिरात्रं तक्रारनालादिषु पञ्चरात्रम् ।

न चायं गणशब्दो गणसंज्ञया यो यो गणः पञ्चमूलादिरक्तः, तन्मात्रे विवक्षितः, किञ्च विपश्चिद्व्यसमूहं विवक्षितः, गणात्तस्मादत्युक्तेः” इति ॥ २१२४ ॥

इदानीं स्नेहसाधने शार्ङ्गधरमतसुपव्यञ्जलि, कल्कादिता ।—तस्य मात्रा पलोन्मिता इति उक्तमवलानक्षादिविशिष्टपुरुषापेक्षया, “उक्तमस्य पल मात्रा विभिन्नाश्चैव सध्यमे ॥ कथयन्त्य पलाञ्जैः स्नेहसाध्योषधेषु च ॥” इति पूर्वाक्तस्मरणात् ॥ २१२६ ॥

“घृततैलगुडादिषु नैकाद्यादवतारयेत् । व्युषितास्तु पक्वैर्नित्ति विशिषेण गुण्याद् घृतम् ॥” इति स्मरणात् गुणवेशिष्यार्थे क्षीरादिना पक्वस्य स्नेहस्य विरामकाक्षमाह, क्षीरे इति ।—क्षीरेण सप्त पक्त्यजेहस्य एकाहेनैव पाको न निष्पादनीयः, प्रथमदिनं किञ्चित् क्षीरावशेषं पक्वा अवतार्ये स्थापयेत्, ततो द्वितीयदिने पाकशेषं कुप्यात्, एव स्वरसादिव्यपि यथानिर्देशं कर्तव्यम् ; षष्ठया क्षीरेण सप्त पक्वा, किञ्चित् क्षीरावशेषमवतार्ये विराम स्थापयेत्, ततश्चतुर्थदिने पाकशेषं कुप्यात्, तथा च अस्मिन्ने पादान्तरं यथा—“स्नेहान् विपाच्य च विरामयेत् क्षीरे द्विरात्रं स्वरसे त्रिरात्रम् । कल्के कषायेषु च पञ्चरात्रं द्रव्यारणात् पुनरेकरात्रम् ॥”

खेहं पचेद्द्वैद्यवरः प्रयत्नादित्याहुरेके भिषजः प्रवीणाः ॥ २७ ॥

इति । अत्र पुनरिदं निज्ञाय—खेहोऽयं किं द्रवेषादौ पक्तव्यः पश्चात् सचतुर्गुण-
जलेन कल्केन ? अतदौ कल्केन पश्चात् द्रवेष कार्यः ? आहोस्ति कल्के द्रवश्च
ऐक्यं संसृज्य पक्तव्यः इति ? उच्यते, “खेहासतुर्गुणो द्रवः खेहचतुर्गुणो
भेषजकल्कः, तदैक्यं संसृज्य विपचेत्” इति सुश्रुतवचनात् कल्कं द्रवश्च खेहे
दत्त्वा एकत्र विपचेत्, न तु पृथक् पृथक् इति । एवञ्च “चौरि विरात्रं खरसे विरात्रं
कल्के कषायेषु च पञ्चरात्रम्” इत्यादिवचनेन चौरादिषु पृथक् पृथक् विरात्रकाल-
दर्शनात् चौरादिद्रवेषु कल्के च यत् पृथक् पृथक् पाकः कार्य इति केषाञ्चित् मतं,
तत्र सम्यक्, युक्तिविरोधात् सुश्रुतविरोधाच्च ; यदि हि कल्कपाकः पृथक्
क्रियेत, तदा किं खेहेन कल्कस्य भजनं कर्तव्यम् ? न च तथा व्यवहरन्ति ब्रह्माः,
कल्कपाकार्थं चतुर्गुणं जलं दातव्यञ्चेत् “खेहखिडौ द्रवेषुक्ते सर्ववाभ्यतुर्गुणम्”
इति निबन्धात् अनुक्तद्रवे एव जलं विहितं, न तूक्ते द्रवे, अतः पुनर्जलदाने
द्रवाधिक्यात् परिभाषाविरोधः, तस्मात् द्रवं कल्कञ्च एकत्र दत्त्वा विपचेत्, तत्र चौरिण
पक्त्वा विरात्रं खरसेन विरात्रमित्यादिह्यपं विश्रामयेत्, यत्र तु केशवः कल्कः
द्रवान्तराभावश्च, तत्रैव चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पक्त्वा च पञ्चरात्रं विश्रामयेत् इति । अत्राह
श्रीगङ्गाधरः,—“अथ खेहपाकोऽयं किं द्रवेषादौ कर्तव्यः, पश्चात् कल्केन चतुर्गुण-
जलेन ? अथवा आदौ कल्केन पश्चात् द्रवेष कार्यः ? इति चेन्न, यतः सुश्रुतेनोक्तं—
“खेहासतुर्गुणो द्रवः खेहचतुर्गुणो भेषजकल्कः, तदैक्यं संसृज्य विपचेत्”
इति ; तस्मात् खेहे कल्कं द्रवश्च दत्त्वा एकत्र पचेत् इति, न तु पृथक्
पृथक् । तत्राह कश्चित्, “खेहान् विपाच्यैव विरात्रयेत् चौरि विरात्रं खरसे
विरात्रम् । कल्के कषायेषु च पञ्चरात्रं दध्यारनाले पुनरेकरात्रम् ॥” इत्यनेन
पृथक् पृथक् विरात्रकालवचनात् चौरादिषु पृथक् पाकः कल्के च पृथक् पाकः
इति, तत्र, सुश्रुतवचनविरोधात् युक्तिविरोधाच्च । यदि हि पृथक् कल्केन पाक
इष्यते, तदा खेहे किं कल्कं भुञ्जेत् ? ततः पाकार्थं चतुर्गुणं जलं दातव्यञ्चेत् तत्र
परिभाषा ‘खेहखिडौ द्रवेषुक्ते सर्ववाभ्यतुर्गुणम्’ इति, तत्र द्रवानुक्तौ जलं
विहितं, न चोक्ते द्रवे सति जलविधानं, तस्मादेव सुश्रुतवचनाविरोधेनेन व्याख्येयं,
चौरादिद्रवाणि कल्कश्चैक्यं संसृज्य विपचेत्, तत्र चौरिञ्च कल्कस्य यत्र, तदैक्यं
इयं संसृज्य पक्त्वा विरात्रं विश्रामयेत् । खरसञ्च कल्कस्य यत्र, तदैक्यं संसृज्य
पक्त्वा विरात्रं विश्रामयेत् । अत्र कल्कस्य चौरादीनां विरात्रादिकानि द्रवाणि

द्वादशाङ्गन्तु मूलाना वल्लोना क्रममेव च ।

एकाहं त्रीहिमाभानां पाकं कुय्याद्विचक्षणः ॥ २८ ॥

चतुर्गुणं सृष्टुद्रव्ये क्ठिनेऽष्टगुणं जलम् ।

तथाच मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पयः ॥

अत्यन्तकठिने द्रव्ये नोरं षोडशिकं मतम् ॥ २९ ॥

कर्षादितः पलं यावत् क्षिपेत् षोडशिकं जलम् ।

तदृद्धं कुडवं यावत् भवेत् अष्टगुणं पयः ॥

प्रस्थादितः क्षिपेन्नोरं खारौ यावच्चतुर्गुणम् ॥ ३० ॥

अम्बुकाथरसैर्यत्र पृथक् स्नेहस्य साधनम् ।

कल्कस्यांशं तत्र दद्याच्चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ ३१ ॥

अ, तत्र कल्कं गर्भे दत्त्वा, तत्र च क्षीरादिकञ्च प्रत्येकं दत्त्वा संसृज्य पक्त्वा स्वस्वीकृतकालं विरामयेत्—क्षीरे विरामं, खरसे विरामं, कषाये पञ्चरात्रं, दध्ने एकरात्रं, आरनाले चैकरात्रमिति । कल्के चागुक्तद्रवे यत्र स्नेहपाकः, तत्र चतुर्गुणं जलं कल्कञ्च ऐश्वर्यं संसृज्य पक्त्वा पञ्चरात्रं विरामयेत् । विशेष्य गुणान् धानार्थेन, उक्तं हि—“दृप्ततैलगुडादींश्च नैकाहादवतारयेत् । व्युषितास्तु प्रकृतान् विशेष्य गुणान् यतः ॥” इति । क्षीरादिभ्यो द्रव्येभ्योऽन्वय द्रवे तक्रसुरासवाटौ स्नेहपाकः षष्ठदिने सम्भवति, तद्ग्राह्यर्थं नैकाहादिति । विरामरात्रात् न्यूनत्वे तु विशेष्य गुणाधानाभावमात्रं, न तु स्नेहपाकासिद्धिः, अधिके च न दोषः इति निष्कर्षः इति । द्वादशाङ्गमिति ।—केवलेन मूलेन अङ्गान्तरविरहितेन अगुक्तद्रवेण च केवलमूलजातीयेन कल्केन तथा केवलया वज्रा वा अङ्गान्तरविरहितेन अगुक्तद्रवेण च केवलसताजातीयेन कल्केनेत्यर्थः, पक्तव्यस्य स्नेहस्य द्वादशाङ्गं पाकः सत्पादनीयः, न तु त्वगाद्यङ्गान्तरयुक्तेन बद्धीमूलेन पक्तव्यस्य, तस्य क्षीरे विरामचित्यादि परिभाषणैव खञ्जत्वात् इति । एकाहं त्रीहिमांसाणा- मिति केवलत्रीहिमांसजायाभ्यां पक्तव्यस्य स्नेहस्य पाकः एकाहनेव सत्पादनीयः, न तु ज्ञाथान्तरसंसृष्टाभ्यां, केवलत्रीहिमांसजाषयोर्व्युष्टयोर्दीपलत्वात्, तदुक्तं “केवले त्रीहिजन्तवः काथो व्युष्टस्तु दोषलः । स्यात्ततो वर्जयेद्गुष्टमन्वमिन्नो न दोषलः ॥ इति ॥ २७—३० ॥

अम्बुकाथेति ।—अम्बुकाथेत्यादि परिभाषादर्थं अरकसुसुतविलडत्वात् केवले-

अस्यार्थः ।—केवलजलसिद्धे स्नेहमाले कल्कस्य चतुर्धांशं स्नेहापेक्षया
देयम् । एवं क्रमात् केवल तु कायसिद्धे कल्कस्य षडंशं देयम् । रसेरिति
स्वरसेः सिद्धे कल्कस्याष्टांशं देयमित्यर्थः ।

द्रुग्धे दधि रसे तन्ने कल्का देयोऽष्टमांशिकः ।

कल्कस्य सम्यक् पाकार्थं तोयमत्र चतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥

अस्यार्थः ।—केवलद्रुग्धसिद्धे तैलादौ स्नेहादष्टांशिकः कल्कः कार्यः,
एवं दधि, * रसे इति स्वरसे, तन्ने इति पारिभाषिकतन्ने, सर्वत्राष्टांशिकः
कल्को देयः । एतेषां घनत्वेन कदाचित् सम्यक् पाकाभावत्वात् सर्वस्मि-
न्वपि चतुर्गुणं जलं दापयन्ति वृद्धाः ।

द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि ।

तत्र स्नेहसमान्याहुयथापूर्वं चतुर्गुणम् ॥ ३३ ॥

पञ्चादीनीति पञ्चषट्सप्ताष्टकानि तदतिरिक्तान्यपि यत्र स्नेहे द्रवाणि
दीयानि स्युः, तत्रेभानि स्नेहतुल्यानि भवन्ति । यथापूर्वमिति प्रतिलोमरीत्या
पूर्वं पूर्वं चतुःप्रभृत्येकपर्यन्तं प्रत्येकं स्नेहाच्चतुर्गुणं द्रवं देयमिति केचिदाहुः ।
अन्ये तु एकादिचतुःपर्यन्तं मिलित्वा चतुर्गुणं ददते, तेनैकस्यापि चातुर्गुण्यं
द्वयोरपि त्रयाणामपि चतुर्णामपि चातुर्गुण्यमिति ; यथा महेश्वरश्चक्र-
श्रीषट्ठीकायामाह—गुडूचोतैले गुडूचीकायं द्वादशशरावं द्रुग्धं शराव-
चतुष्टयम् इति मिलित्वा षोडशशरावं टीकार्यां लिखति । एवं द्राक्षारसस्य
षोडशशरावं दत्त्वा एकस्य द्रवस्य चतुर्गुणं लिखति । एवं यष्टिमधुगान्भारि-
फलयोर्निलितयोः चतुःषष्टिपलं दृष्ट्वा पाकार्थं चतुःषष्टिशरावे
धानीये पक्त्वाऽवशिष्टषोडशशरावं दत्त्वा तैलत्रयं पचति ; यथा—“गुडूची-

कार्थमाहुः । रसे स्वरसे । तन्ने चतुर्धांशखलेनालोचते इत्यर्थः, “तन्ने पादनलं
प्रीक्तम्” इत्युक्तत्वात् ॥ ३१, ३२ ॥

द्रवाणीति ।—व्याख्यातोऽयं प्राक् ॥ ३३ ॥

* “रसे इति स्वरसे” इत्यत्र “रसे इति स्वरसे” इति पाठे—स्वरसे स्वरसात्मके
सिद्धे रसे, न तु पारिभाषिकमांसरसात्मके रसे इत्यर्थः । तन्ने इति पारिभाषिकतन्ने
“तन्ने पादनलं प्रीक्तम्” इत्यादिरूपे इत्यर्थः, न तु तन्नेसामान्ये ।

काथद्रुग्धाभ्यां तैलं द्राचारसेन वा । सिद्धं मधुककाशमर्थ्य-रसैर्वा वातरक्तं
वृत् ॥” इति ।

द्रव्येण केवलेनैव स्नेहपाको भवेत् यदि ।

तत्राम्बुपिष्टः कल्कः स्याज्जलञ्चात्र चतुर्गुणम् ॥ ३४ ॥

काथेन केवलेनैव पाको यत्रैरितः क्वचित् ।

काथद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥

कल्कदोनस्तु यः स्नेहः स साध्यः केवले द्रवे ॥ ३६ ॥

युष्यकल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं चतुर्गुणम् ।

स्नेहात् स्नेहाष्टमांशस्तु पुष्यकल्कः प्रयुज्यते ॥ ३७ ॥

अथ सैहनिष्पत्तिलक्षणमाह ।—

स्नेहकल्का यदाऽङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत् ।

बद्धौ क्षिमे च नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ ३८ ॥

शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा ।

गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥

फेनोऽतिमात्रं तैलस्य श्लेषं घृतवदादिशेत् ॥ ३९ ॥

द्रव्येणेति ।—द्रव्येण कल्कद्रव्येणेत्यर्थः । “द्रव्ये” इति पाठान्तरमसाङ्गः ।
द्रव्येण तथा काथेनैवादि परिभाषादयं अरकसुश्रुतादिभिरगृहीतत्वानानार्थत्वात् ।
अङ्गैरव्यवहतम् ॥ ३४—३७ ॥

अथ स्नेहस्य पाकसिद्धिलक्षणमाह, स्नेहकल्क इति ।—“तदा सिद्धिं विनि-
र्दिशेत्” इत्यन्तरं “वस्ते कथानो न करोति शब्दं नाङ्गुलौपो विद्यतोऽपि नास्ति ।
संवर्त्तितो वर्त्तिमुपेत्य कल्को निष्पत्तिरिषा घृततैलयोश्च ॥” इत्यधिकः पाठः
क्वचित् दृश्यते । तत्र कथानो अग्नौ । विद्यदः घृतिस्पर्शवदपिच्छिक इत्यर्थः । उपरमे
निवृत्तौ । गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ यस्य स्नेहस्य घाटयः गन्धः, घाटयः वर्णः,
घाटयोः कारसः प्रसिद्धः, तेषां निष्पत्तौ इत्यर्थः । एतन्नक्षत्रान्तु निष्पन्नस्य घृतस्य ।
स्नेहस्य विशेषलक्षणमाह, फेन इति ।—निष्पन्ने तु घृतं फेनविरतिर्जायते, तैले तु
अपिनात्र फेनोद्भवो भवति, भवत्तु घृतनाकलक्षणवदिति विद्वेषः ॥ ३८, ३९ ॥

चारस्य पाकसिद्धिलक्षणम् ।—

एवमेव चारतीयं साधयेत्तु क्षतादिषु ।

फेनोदयस्य निष्पत्तिर्नष्टदुग्धसमाकृतिः ॥

स एव तस्य पाकस्य कालो नेतरलक्षणम् ॥ ४० ॥

त्रिविधः स्नेहपाकः, तेषां लक्षणानि च ।—

स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।

ईषत्सरसकल्कसु स्नेहपाको भवेत्मृदुः ॥ ४१ ॥

मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्का नौरसकामलः ।

ईषत्कठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत् खरः ॥ ४२ ॥

तदूर्ध्वं खरपाकः स्यात् दाहकन्निष्प्रयोजनः ।

आमपाकश्च निर्वीर्यो वज्रिमान्द्यकरो गुरुः ॥ ४३ ॥

क्षतादिषु प्रतिचारणोपचारपाकलक्षणमाह, एवमिति ।—“फेनोदयस्य” इत्यत्र
“फेनोद्गमेऽथ” इति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥

मृदादिभेदेन त्रिविधस्य पाकस्य लक्षणमाह, स्नेहपाक इति ।—“कल्को नौरस-
कोमलः” इत्यत्र “कल्के नौरसकोमले” इति पाठान्तरम् । “खरपाकः” इत्यत्र
“दग्धपाकः” इति पाठः साधुः । आमपाकः असम्पूर्णपाकः । “वज्रिमान्द्यकरो
गुरुः” इत्यन्तरं—“वर्तिवत् स्नेहकल्कः स्यादङ्गुल्या च विवर्तितः । शब्द-
हीनोऽग्निनिश्चयः स्नेहः विही भवेत्तदा ॥ यदा फेनोद्गमकोले फेनहीनस्तु सर्पिषः ।
वर्षगन्धरसोत्पत्तौ स्नेहसिद्धिस्तदा भवेत् ॥” इत्यधिकः पाठः क्वचित् पुस्तके ।
स्नेहपाकविज्ञानमुक्तं सुश्रुतेन यथा—“अत ऊर्ध्वं स्नेहपाककममुपदेत्यामः, स च
त्रिविधः, तद्वयथा—मृदुर्मध्यः खर इति । तत्र स्नेहोषधविवेकनात् यत्र भेषजं
खरमुदरति । मधुच्छिष्टमिव विशदमविलेपि यत्र भेषजं, स मध्यमः । कृष्णमध-
सन्नमीषदिशदं विक्कणश्च यत्र भेषजं, स खर इति । अत ऊर्ध्वं दग्धस्नेहो भवति, तं
पुनः साधु साधयेत् । तत्र पानाभ्यवहारयोर्मृदुः, नखाभ्यङ्गनयोर्मध्यमः, वास्तव्य-
पुरवथोस्तु खर इति” । चरकेऽप्युक्तं—“स्नेहपाकस्त्रिधा ज्ञेयो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
तुल्यः कल्केन निर्यासो भेदज्ञाना मृदु सु १ ॥ शम्पाक इव निर्यासो मध्ये
दर्वी विमुञ्चति । शीर्यमाणे तु निर्यासि वक्त्रं नाने खरलथा ॥ खरोऽभ्यङ्गे
स्त्रुतः पाको मध्यो नख किशासु तु । मृदुपाकस्तु पानार्थं वस्त्रो वाऽपि निर्योक्तयेत् ॥

विषयविशेषे सहादपाकविधिः ।—

नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ।

अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युञ्जादेवं यथोचितम् ॥ ४४ ॥

अन्यच्च ।—

मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे वस्तौ पाने च मध्यमः ।

तुल्ये कल्के च निर्यासे भेषजानां मृदुः स्मृतः ॥ ४५ ॥

शम्पाक इव निर्यासो मध्या दर्वीं विमुञ्चति ।

शीर्थ्यमाणे तु निर्यासे वक्ष्यमाने खरः स्मृतः ॥ ४६ ॥

सहादिपाकस्य प्रशस्ततादिनिर्देशः ।—

सर्वेषामिह द्रव्याणां मध्यपाकः प्रशस्यते ।

वरं पाको मृदुः कार्य्यः तथाऽपि न खरो मतः ॥

किञ्चिद्दीर्यं मृदुर्धत्ते तज्जहाति खरः पुनः ॥ ४७ ॥

अन्यत्पाकलक्षणमाह ।—

वर्तिवत् स्नेहकल्कः स्यात् यदाऽङ्गुल्या विवर्तितः ।

शब्दहोनाऽग्निनिक्षिप्तः स्रहः सिद्धा भवेत्तदा ॥ ४८ ॥

यदा फेनोद्गमस्तेले फेनहीनस्तु सर्पिषि ।

वर्णगन्धरसोत्पत्तौ स्नेहसिद्धिस्तदा भवेत् ॥ ४९ ॥

अन्यच्च ।—

व्युष्य व्युष्य पाके स्नेहादीनां गुणवैशिष्ट्यादिनिर्देशः ।—

घृत-तैल-गुडादींश्च नैकाहादवतारयेत् ।

व्युषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् यतः ॥ ५० ॥

इति । अन्यत्राप्युक्त—“स्नेहस्य विविधः पाको मृदुमध्यः खरस्तथा । स्नेहपाको भवेत् कल्के मृदुरङ्गुलिलेऽपि ॥ न गृह्णात्यङ्गुलिं मध्यः शीर्थ्यमाणे खरः स्मृतः ॥ नस्ये मृदुर्भवेत् किट्टं पेये किट्टस्तु मध्यमम् । नातिखरं पचेत् वस्तौ खर-मध्यजने पचेत् ॥” इति । शम्पाकः पारश्वरः, तस्य मज्जा । “शम्पाकः” इत्यत्र “संघावः” इति पाठान्तरम् । शीर्थ्यमाणे मध्यमाने ॥ ४१—४९ ॥

एकस्मिन्नेव दिने घृतादोगा पाकशेषस्य अकसंख्यतानाह, घृतेत्यादि ।—व्युषिताः

व्युष्यिताः, कतिपिदिनानि दत्तविरामा इत्यर्थः ॥ ५० ॥

व्युष्ट्रीह्यादिकाथस्य सदोषत्वनिर्देशः ।—

केवलं त्रीहजन्वङ्ग-क्वाथो व्युष्टसु दोषलः ॥ ५१ ॥

अथ गुडपाकलक्षणमाह ।—

यदा दर्वीप्रलेपः स्यात् यदा वा तन्तुलोभवेत् ।

तोयपूर्णे च पात्रे तु क्षिप्तो न भ्रवते गुडः ॥ ५२ ॥

क्षिप्तसु निश्चलास्तष्टेत् पाततस्तु न शार्थ्यति ।

एष पाको गुडादीनां सर्वेषां परिकीर्तितः ॥ ५३ ॥

सुखमर्दः सुखस्पर्शी गन्धवर्णरमान्वितः ।

पीडितो भजते मुद्रां गुडः पाकमुपागतः ॥ ५४ ॥

गुग्गुलुपाकलक्षणम् ।—

गुडवद्गुग्गुलोः पाकः सबन्धस्तु विशेषतः ॥ ५५ ॥

द्रव्यविशेषे व्युष्टिकरणस्य दोषमाह, केवलमिति ।— त्रीहजन्वङ्गक्वाथः त्रीहोर्णां साधमसूरादीनां; जन्तुङ्गानां क्वागादिमांसादीनां, क्वाथः व्युष्टः पर्युषितः । “दोषलः” इत्यनन्तरं “घृततैलगुडादीनां साधयेद्वैकवासरे । प्रकुर्वन्त्युषिता ह्येते विशेषात् गुणसचयम् ॥” इत्यधिकः पाठः क्वचित् ॥ ५१ ॥

अथ गुडपाकलक्षणमाह, यदिति ।— पाककाले यदा दर्वीं लिप्यति, तन्तुलोभवति शर्करादिपाके तन्तुवत् सानुबन्धीभवतीत्यर्थः । न भ्रवते तोयोपरि भ्रवमानो न वर्तते इत्यर्थः । न शीर्यति परितः, चूर्णीभूत इव न प्रसरतीत्यर्थः । मुद्रांश्च षडङ्गुलीगुहाम् ॥ ५२—५४ ॥

गुग्गुलुपाकलक्षणमिति श्रुतिः, गुडवदिति ।— सबन्धः पिण्डाकारत्वेन गुडिकाद्विरूपेण वा बन्धमाहः इत्यर्थः । सुपक्वो गुडः जाटद्वयो भवति, गुग्गुलस्तु पिण्डवत् बन्धनयोग्यो भवति इति गुग्गुलुगुडयोः पाकत्रैशिश्यम् । “सबन्धस्तु” इत्यत्र “सुगन्धस्तु” “रसो गन्धो” इति च पाठान्तरद्वयम् । “गुडवद्गुग्गुलोः” इत्यस्य “रसो गन्धः शुभः पाके वर्तिः स्यात् जाटमर्दनात्” इति पूर्वाहः केनचित् पठ्यते ॥ ५५ ॥

गुग्गुलीबनमात्रनिर्देशः ।—

श्रेष्ठमध्यमद्वीनेषु द्वादशाष्टचतुष्टयैः ।

माषकेर्गुग्गुलीमात्रां व्याधिं वौक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥

अथ लोहशोधनादिपरिभाषामाह ।—

(थदाहुस्त्रिविक्रमादयः लोहप्रदीपे) —

शुद्धार्थं त्रिफला लौहात् कर्त्तव्या द्विगुणा सदा ।

चतुर्गुणं फलात्तोयमईभागावशेषितम् ॥ ५७ ॥

एष एव विधिर्नित्यं चालनेऽपि प्रशस्यते ॥ ५८ ॥

बधार्थं त्रिफला ग्राह्या लौहान्नित्यं चतुर्गुणा ।

तोयमष्टगुणं तत्र चतुर्भागावशेषितम् ॥ ५९ ॥

भानुपाकार्थमिच्छन्ति त्रिफलामयमा समाम् ।

मलिलं द्विगुणं तत्र चतुर्भागावशेषितम् ॥ ६० ॥

पाच्यद्रव्यात् तु पाकार्थं त्रिफला त्रिगुणेरिता ।

स्यात् षोडशगुणं तोयमष्टभागावशेषितम् ॥ ६१ ॥

अन्यानि यानि वस्तूनि योक्तव्यानि पुटादिषु ।

तानि लौहसमान्याहुर्जलं प्रागेव कौर्त्तितम् ॥ ६२ ॥

गुग्गुलीमात्रमाह, श्रेष्ठत्वादि ।—श्रेष्ठमध्यमद्वीनेषु उत्तममध्यमाधनबलानल-
विशिष्टेषु पुरुषेषु इत्यर्थः । द्वादशाष्टचतुष्टयैरिति क्रमात् बोद्धव्यम् ॥ ५६ ॥

इदानीं लौहमारणार्थं तस्य शोधनादिविधिमाह, शुद्धार्थमिति ।—शुद्धार्थं
लोहशोधनार्थम् । फलात् त्रिफलात् । चालनेऽपि घौतकरणेऽपि, एष एव विधिः
शोधनार्थं त्रिफलायाः काथकरणस्य यो विधिः, स एव विधिः, शोधनानन्तरं लौह-
प्रचालने कर्त्तव्ये पूर्वविधिना त्रिफलायाः काथं कृत्वा तेन काथेन प्रचालये-
दित्यर्थः । बधार्थं मारणार्थं, शोधनचालनानन्तरं मारणकार्यार्थमित्यर्थः । भानु-
पाकार्थं सूर्यकिरणेषु शोधनार्थं, लौहसमां त्रिफलां द्विगुणजलेन काथयित्वा पाटाव-
शेषं गृह्णीयान्, तस्मिन् काथे लौहं प्रक्षिप्य काथशीषं यावत् सूर्यसन्तापे
स्थापयेत् इति । पाच्यद्रव्यात् लौहादित्यर्थः । पाकार्थं स्थालीपाकार्थम् । अन्यानि
यानि वस्तूनि लौहप्रदीपोक्तानि त्रिफलाव्यतिरिक्तानि यानि पेषणाश्रेयस्याणीत्यर्थः ।
पुटादिषु लौहस्य पुटनादिकर्मसु । जलं प्रागेव कौर्त्तितं “सूदो चतुर्गुणं देयं

लभ्यते स्वरसो येषां तेषां काथोऽत्र नेष्यते ।

त्रिफलाव्यतिरेकेण मतमेतत् पतञ्जलिः ॥ ६३ ॥

एष एव विधिर्नित्यं चालनेऽपि प्रशस्यते ॥ ६४ ॥

अधशोधनपरिभाषा ।—

लौहवत् त्रिफला व्योम्नि त्रिफलावत् पयो मतम् ।

प्राक्कीर्तितं जलञ्चात्र मृदुमध्यादभेदतः ॥ ६५ ॥

काथ्यद्रव्याणां त्रैविध्यानर्देशः ।—

मृदुमध्यकठारत्वात् काथ्यद्रव्यं त्रिधा मतम् ।

काथ्यद्रव्यानुषारेण देयं स्थाप्यं जलं त्रिधा ॥ ६६ ॥

पतञ्जलिश्चाह सामान्यपरिभाषां लौहमारणार्थम् ।—

द्विगुणा त्रिफला लौहात् फलात् षोडशिकं जलम् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु मारणे जलमिष्यते ॥ ६७ ॥

समा च त्रिफला ग्राह्या जलञ्चाष्टगुणं तथा ।

बधार्थे स्थापयेत् तोयं तस्याहं वस्त्रशोधनम् ॥ ६८ ॥

बधार्थेन समं ग्राह्यं पाकार्यञ्च समं फलम् ।

कठिनेऽष्टगुण तथा” इत्यादिना पूर्वोक्तम् । एष एव विधिर्नित्यं चालनेऽपि प्रशस्यते लौहस्य प्रचालनकर्मेण्यपि त्रिफलाव्यतिरेकानां येषां स्वरसो लभ्यते, तेषां स्वरसेनैव प्रचालनं कर्तव्यं, न तु काठेन, त्रिफलायास्तु काठेनैव कर्तव्यमुच्यते ॥ ६७—६४ ॥

इदानीं लौहशोधनपरिभाषामभेऽपि अतिदिशति, लौहवदिति ।—व्योम्नि अस्त्रे । पयः जलम् । प्राक् कीर्तितं “मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं तथा” इत्यादिना प्रागुक्तम् । अथमर्थः,—अधमारणे कर्तव्ये लौहशोधनविधिवत् अस्मात् द्विगुणं त्रिफला मृद्वीला चतुर्गुणजलेन पक्वा च अर्द्धावशेषं कुर्व्यात्, तेनैव अध शोधयेत्, एव लौहवत् चालनादिकमपि कुर्व्यात् । एव पुढादिकमर्थं काथे कर्तव्ये काथ्यद्रव्यस्य मृदुमध्यादभेदेन जलमपि चतुर्गुणादिक दातव्यमिति ॥ ६५ ६६ ॥

लौहमारणे पतञ्जलिनतसाह, द्विगुणेति ।—“फलात् षोडशिकं जलम्” इत्यहं “द्विगुणं षोडशिकं जलम्” इति पादान्तरम् । बधार्थेन समं ग्राह्यं पाकार्यञ्च समं

अष्टभागावशिष्टञ्च पाकार्यं जलमिष्यते ॥

एवं जलं फलं प्रोक्तं यथासङ्गेन योजयेत् ॥ ६९ ॥

अथ लोहपाकलक्षणमाह, तदुक्तं पतञ्जलिना ।—

तावल्लीहं पचेद्द्वयो यावद्वस्त्रेण गालितम् ।

समुद्रं जायते व्यक्तं न निःसरति सन्धिभिः ॥ ७० ॥

अन्यच्च ।—

अङ्गुलिभ्यां निष्टृष्टन्तु यदा चूर्णत्वमागतम् ।

तदा सिद्धं विजानीयाल्लीहं लोहविदां वरः ॥ ७१ ॥

अन्यच्च ।—

अञ्जनाभं घनं स्निग्धं श्लक्ष्णभूतमलेपनम् ।

अक्लिन्नमन्धसि च्छिप्तं सम्यक्पक्वस्य लक्षणम् ॥ ७२ ॥

अस्यक्पक्वलौहलक्षणम् ।—

मन्दमाहुरथो लोहमलम्बाखिललक्षणम् ।

फलं—वधार्थवत् पाकार्यमपि समं लोहसमं फलं त्रेफलं यावन्नित्यर्थः, अथाहः समं-शब्दं तददित्यर्थे अन्यथं, द्वितीयः समं-शब्दः समानार्थे प्रयोज्यः । “पाकार्यञ्च समं फलम्” इत्यत्र “पाकार्यञ्चः कलं फलम्” इति पाठकल्पना सुखबोधानुकूला । यथासङ्गेन लोहमानानुसारित्यर्थः ॥ ६९—६९ ॥

लोहस्य पाकविद्विलक्षणमाह, तावदिति ।—समुद्रम् अङ्गुलीरेखायुक्तम्, सन्धिभिः बस्त्रच्छिद्रेरित्यर्थः । अथमर्थः,—बस्त्रोपरि संस्थाप्य अङ्गुलीभिर्घर्षणे कृते यदा अङ्गुलीरेखा लोहे मुद्रिता भवेत्, तथा बस्त्ररन्ध्रे लिङ्गा तिष्ठेत्, न निःसरत्यपि पतेत्, तदा सुपक्व लोहमिति विजानीयात् इति । “सन्धिभिः” इत्यञ्च “सन्धिभिः” इति पाठान्तरम् । “सिद्धम्” इत्यत्र “सिद्धिम्” इति पाठः नाथसङ्गतः । अञ्जनाभं अञ्जनाभं, घनं गाढं, गाढं अञ्जनाभमित्यर्थः । श्लक्ष्णभूतं सुलक्षणं, सुखस्पर्शमिति यावत् । “श्लक्ष्णभूतम्” इत्यत्र “श्लक्ष्णमूलम्” इति पाठान्तरम् । अलेपनं नाङ्गुलिखिलित्यर्थः । अक्लिन्नमन्धसि च्छिप्तं जले त्रिभिन्नं सत् न क्लियति, उपरि प्रवते इत्यर्थः, वारितरमिति यावत् ॥ ७०—७२ ॥

अमपक्व-अरपक्वयोर्लक्षणमाह, मन्दमिति ।—मन्दं, हीनपक्वमित्यर्थः ।

त्रिपाकीन तज्ज्ञेयं खरमुज्झितलक्षणम् ॥ ७३ ॥

अमोघ-तत्रे चोक्तं—

त्रिविप्रपाकलक्षणम् ।—

पाकस्तु त्रिविधः प्राक्तो मृदुमध्यमतीक्ष्णकः ।
 त्रैविध्यात् सर्वधातूनां पित्तानिलकफात्मनाम् ॥ ७४ ॥
 तर्हीमाश्चि यने यत्तत् स्त्रैरं ख्वनति वा न वा ।
 मृदुपाकं विजानीयात् पित्ते तद्दीक्ष्य योजयेत् ॥ ७५ ॥
 सिक्तापुञ्जोपमं यत् तु मूषिकेण समन्वितम् ।
 तदयः खरपाकं स्यात् श्लेष्मण्येव प्रकीर्तितम् ॥ ७६ ॥
 एकैकगुणयोगित्वान्न तदिच्छन्ति तद्दिदः ।
 सर्वप्रकृतिसेव्यत्वान्मध्यमं बहुपूजितम् ॥ ७७ ॥

गुडादिसहितकोष्ठपाकलक्षणम् ।—

गुडादिः प्रविशेत् यत्र तत्र पाकोऽस्य मुद्रया ॥ ७८ ॥

अथ भावनाविधिः ।—

द्रवेण यावता द्रव्यमेकाभूयार्द्रतां व्रजेत् ।
 तावत् प्रमाणं कर्त्तव्यं भिषग्भिर्भावनाविधौ ॥ ७९ ॥

अलस्याखिललक्षणम् असञ्जातपूर्वीताञ्जनाभादिलक्षणसमूहमित्यर्थः । उज्झित-
 लक्षणम् अतिक्लान्तलक्षणं, सम्यक्पाकलक्षणे सञ्जातेऽपि यदि पाकात् न
 विरमति तदा अतिक्लान्तलक्षणत्वात् खरपकं भवतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

पाकविधौ अनोवनत्वात्तत्रचनमाह, पाक इति ।—सर्वधातूनां लौहाभ्याद-
 प्राक्काहेषानूनाम् । रितानिलकफात्मना, पुषानिति शेषः, पित्तानिलकफात्मना
 मुंसां त्रैविध्यात् सर्वधातूनां पाकस्तु मृदुमध्यमतीक्ष्णसन्निविधः प्रोक्तः इत्यन्वयः ।
 सिक्तापुञ्जोपमं चालुकाराग्निवद्द्रवम् । मूषिकेण समन्वितं मूषिकोऽख्यतद्वृत्तिका-
 तुल्यम् । “सिक्तापुञ्जापमं यत् मूषिकेण समन्वितम्” इत्यत्र “सिक्तापुं भवेत् यत्
 वा मूषिकात्करसन्निभम्” इति पाठकल्पना मुखोषानुकूला । “सिक्ता” इत्यत्र
 “विता” इति चकटोकाया शिवदासधृतपाठः । सर्वप्रकृतिसेव्यत्वात् वातादि-
 द्विविधप्रकृतिसेव्यत्वात् ॥ ७४—७९ ॥

सुषेदानौषधानां भावनाविधिमाह, द्रवेणेति ।—द्रव्यं पूर्णकल्कादिभ्यः

अत्र जलं पाकार्थमष्टगुणं देयं ग्रन्थान्तरदर्शनात् । भाव्यद्रव्यसमं
क्वाथ्यं क्वाथ्यादष्टगुणं जलम्” इति पञ्चाङ्गिखितनेत्र । केचित् तु अनुक्त-
स्मलपरिमाणे चतुर्गुणं जलं दत्त्वा द्रवत्वादिविदस्तु (?) अष्टांशशेषं गृह्णन्ति ।

दिवा दिवाऽऽनपे शुष्क रात्रौ रात्रौ च वासयेत् ।

स्रक्तं चूर्णीकृतं द्रव्यं समाहं भावनाविधिः ॥ ८० ॥

ग्रन्थान्तरे च—

भावनाद्यं क्वाथपात्रविधिः ।—

भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यं क्वाथ्यादष्टगुणं जलम् ।

अष्टांशशेषितः क्वाथो भाव्यानां तेन भावना ॥ ८१ ॥

अथ चारोदकमाह ।—

पानीयो यस्तु गुल्मादौ तं वारानेकविंशतिम् ।

सावयेत् षड्गुणे तोये केचिदाहुश्चतुर्गुणे ॥ ८२ ॥

चारात् षड्गुणं जलं दत्त्वा वस्त्रेण दोलायत्नं विधाय तदधः पालं
घातयित्वा चारोदकं ग्राह्यम् । एवमेकविंशतिवारं पुनःपुनः सावयित्वा
ग्राह्यम् । अथवा केचिदाहुः चाराच्चतुर्गुणं जलं दत्त्वा चतुर्धावशिष्टे (?)
ग्राहयित्वा तज्जलं ग्राह्यम् ।

अथ द्विरुक्तद्रव्यग्रहणम् ।—

घृततैलादियोगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते ।

ज्ञातव्यं तदिहाचार्यैर्भागतो द्विगुणेन हि ॥ ८३ ॥

आदिशब्देन चूर्णवटिकालिहप्रभृतिषु ज्ञेयमिति ।

अथ चूर्णस्य प्राकनिषेधमाह ।—

प्रायो न पाकसूर्णानां भूरिचूर्णस्य तेन हि ।

श्लोषधद्रव्यम् । तावत्परिमाणमित्यत्र द्रवमिति शेषः । वासयेत् स्थापयेदित्यर्थः ।
“वासयेत्” इत्यत्र “भावेत्” इति पाठान्तरमभावः । “शुष्कम्” इत्यत्र “शुष्कम्”
इति पाठान्तरम् ॥ ७१।८० ॥

अथ क्वाथेन भावनाविधौ क्वाथ्यादीनां परिमाणमाह, भाव्येति ।—अनेकः
द्विपिना क्वाथं क्वाथां तेन एकदिनं भावयितव्यम्, एवं समाह्वम् ॥ ८३ ॥

आसन्नपाके प्रक्षेपः स्वल्पस्य पाकमागते ॥ ८४ ॥

प्राय इति प्रचुर्येण, प्रचुरार्थे इति । आसन्नपाके इति उपस्थित-
पाके, न तु पाकमापन्ने, तथा सति प्रचुरचूर्णानां प्रवेशो न स्यादित्यर्थः ।
स्वल्पस्य चूर्णस्य पाकान्ते, कटुष्णदशायां प्रक्षेप इति शेषः ।

चूर्णादौ गुडस्य मात्रानिर्देशः ।—

चूर्णे चूर्णसमो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुडः ॥ ८५ ॥

पक्षशब्देन निर्देशे मात्रायदृशविधिः ।—

सङ्घ्रा पलानां शतशः पलं प्रश्यूयते यतः ।

तदा चाकृतिमानेन तेषान्तु ग्रहणं विदुः ॥ ८६ ॥

आकृतिमानेनेति यदनुरूपसङ्घ्रा तेषां तथा तेषां द्रव्याणां ग्रहणं
विदुः, एतेन सृष्ट्वादीनां द्वैगुण्यं नानुष्ठेयं, “पलोञ्जेखागते माने न द्वैगुण्य-
मिच्छेयते” इति वचनात् ।

अथानुपानविधिमाह—

अनुपानाकरणे दोषनिर्देशः ।—

स्थिरतां गतमक्लिन्नमन्नमद्रवपायिनः ।

भवत्याबाधजनकमनुपानमतः पिबेत् ॥ ८७ ॥

आबाधमिति आ सम्यक् प्रकारेण, बाधजनकं पीडाजनकमित्यर्थः ।

अनुपानस्य हेतुनिर्देशः ।—

यथा जलगतं तैलं क्षणेनैव प्रसर्पति ।

पानोपचारविधिमाह, पानोप इति ।—पानोप इत्यत्र चार इति
शेषः ॥ ८२—८४ ॥

चूर्णादौ गुडस्य परिमाणं निर्दिशति, चूर्णे इत्यादि ।—चूर्णसम इत्यत्र गुड इति
शेषः । मोदके द्विगुणो गुड इत्यत्र सर्वचूर्णात् द्विगुण इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

सङ्घ्राति ।—यतः पलानां सङ्घ्रा शतशः बहुवारान्, सर्ववेवेत्यर्थे, पलं प्रश्यूयते
पक्षमेव श्यूयते, न प्रस्थादिवत् हेतुष्यनेत्यर्थः, यदा—यतः शतशः-पलाना
शतपलानामपीत्यर्थः, सङ्घ्रा पक्ष पलमेवेत्यर्थः, प्रश्यूयते, न तु प्रस्थाटकादिवत्
हेतुष्यनेत्यर्थः, ततः तेषां पलानान् आकृतिमानेन स्वरूपेण, पक्षमानेनैव, न तु
हेतुष्यनेत्यर्थः, ग्रहणं विदुः ॥ ८६ ॥

तथा भैषज्यमङ्गेषु प्रमर्षव्यनुपानतः ॥ ८८ ॥

अनुपानगुणाः ।—

रोचनं वृंहणं वृष्यं दोषघ्नं वातभेदनम् ।
 तर्पणं मार्तवकरं अमल्लमङ्गरं परम् ॥ ८९ ॥
 दीपनं दोषशमनं पिपासाच्छेदनं परम् ।
 रसवर्णकरञ्चापि अनुपानं मटोच्यते ॥ ९० ॥
 वातापिर्भक्तितो येन अगस्त्येन द्विजोत्तम ! ।
 अनुपानं कृतं तेन का कथा सर्वदेहिनाम् ॥ ९१ ॥
 अनुपानं करोत्यञ्जां वृषिं व्याप्तिं दृढां गतिम् ।
 अन्नसङ्घातशैथिल्य-विक्लित्तिजारणानि च ॥ ९२ ॥
 व्याप्तिं शरीरव्यापनम् । विक्लित्तिर्विक्लिप्तता इत्यर्थः ॥

दोषभेदे अनुपाननिर्देशः ।—

स्निग्धोष्णं मारुतं शस्तं पित्ते मधुरशीतलम् ।
 कफेऽनुपानं रूक्षोष्णं क्षये मांसरसं पयः ॥ ९३ ॥

सौहृदपाने अनुपानविशेषः ।—

उष्णीदकानुपानञ्च स्नेहानामथ शस्यते ।
 ऋते भङ्गातकस्नेहात् तत्र तोयं सुशीतलम् ॥ ९४ ॥

अनुपानस्य कर्तव्यतायां युक्तिमाह, स्थिरतानिति ।—स्थिरतां गतं यथाभुक्तं स्थितमित्यर्थः ॥ ८७, ८८ ॥

अनुपानस्य गुणमाह, रोचनमिति ।—वृंहणं वृद्धनं, पुष्टिजननमित्यर्थः । “दोषघ्नं वातभेदनम्” इत्यत्र “दोषसङ्घातभेदनं” तथा “रसवर्णकरञ्चापि” इत्यत्र “वर्णं वर्णकरं सम्यक्” इति सुश्रुते पाठः । “रसवर्णकरञ्चापि अनुपानम्” अत्रामन्विस्तु क्कान्दसः । अनुपानस्यावश्यं कर्तव्यतायां दृष्टान्तमाह, वातापिरिति ।—वातापिः कश्चिद्दसुरविशेषः । अञ्जां बज्रम् । विक्लितिः क्लिप्तौभाषः ॥ ८९—९२ ॥

अस्निग्धं दोषैः कौटुम्ब-रक्षेगुणवद्भ्रमणुपेयमित्याह, स्निग्धोष्णमिति ।—“पयः इत्यत्र “परम्” इति पाठान्तरम् ॥ ९३, ९४ ॥

अन्यच्च ।—

भङ्गाततौवररे स्नेहे शीतमेव जलं पिबेत् ।
जलमुष्णं घृते पेयं यूपस्तैलेऽनुशस्यते ॥
वसामज्जास्तु भण्डः स्यात् सर्वेषूष्णमथाम्बु वा ॥ ८५ ॥

अन्यच्च ।—

सामान्यतोऽनुपाननिर्देशः ।—

शीतोष्णतोयासवमद्ययूष-फलाम्बुधान्याम्बुपयोरसानाम् ।
यस्यानुपानन्तु भवेद्धितं यत्तस्मै प्रदेयं त्विह मात्रया तत् ॥ ८६ ॥

अन्यच्च ।—

यूपो मांसरसो वाऽपि शालिमुद्गादिभोजिनाम् ।
मांसादीनां चानुपानं धान्याम्बुं दधिमस्तु वा ॥ ८७ ॥

अथानुपानमात्रमाह ।—

अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम् ।
पलद्वयन्त्वनिलजे पित्तजे तु पलत्रयम् ॥ ८८ ॥
गुडक्षौद्रसितादीनां पलाईञ्च विशेषतः ॥ ८९ ॥

पलमत्र सौश्रुतम् । *

अनुपानविषये मतान्तरमाह, भङ्गातेति ।—भङ्गाततौवररे स्नेहे भङ्गातकफल-
साधिते तुररकसाधिते च स्नेहे इत्यर्थः । तत्र तुवरकस्य विज्ञानं यद्योक्तं
सुश्रुतसंहितायां—“पत्रेस्तु केशराकारैः कलायसदृशैः फलैः । उष्णस्तुवरको नाम
यश्चिन्मार्णवतोरजः ॥ आरुष्णं तौवरकं कषाय कटुपाकि च । उष्णं कृमिज्वरा-
नाह मोहीदावर्चनाशनम् ॥” इति । “तैले” इत्यत्र “लेहे” इति पाठान्तर-
कषाधु, अरुणाद्यसम्भतत्वात् । शीतोष्णशब्दो तोयेत्यनेनान्वीयते, तेन शीततोयमुष्ण-
तोयश्चेत्यर्थः । फलाम्बुं बीजपूरादिकम् । “फलाम्बु” इत्यत्र “फलाम्बु” इति पाठः
सुश्रुतविरुद्धः । धान्याम्बुं काञ्जिकम् । प्रकृतिपर्यालोचनया यस्य एतेषु
शुद्धितमनुबुध्येत, तस्यै तदेव यद्यामात्रया प्रदातव्यमित्यर्थः । “यूपः” इत्यत्र “पयः”
कृष्ण “मांसादीनाम्” इत्यत्र “माषादेः” इति पाठान्तरं सुश्रुते ॥ ८५—८७ ॥

दोषभेदेनानुपानमात्रमाह—अनुपानमिति ॥ ८८-८९ ॥

* पलमत्र सौश्रुतमिति पञ्चरत्निमाषात्कृमिनिवर्धः ।

व्यक्तिभेदे सावानिर्देशः ।—

दौष्ठाग्रगो महाकायाः स्नेहसात्म्या महाबलाः ।
 विसर्पोन्मादगुल्मात्ताः सर्पदंष्ट्राविषादिताः ॥
 ज्येष्ठां मात्रां पिबेद्युक्ते पलान्यष्टौ विशेषतः ॥ १०० ॥

अथ लौहानुपानमाह ।—

माहिषं गव्यमाजञ्च पयो ग्राह्यं त्रिधाऽयसि ।
 माहिषं भस्मके देयमाजं चौरं पुनर्मतम् ॥ १०१ ॥
 कोष्ठदोषे कफे श्कासे कासे चापि नवज्वरे ।
 गव्यमन्यत्र सर्वत्र समवारिप्रसाधितम् ॥ १०२ ॥
 सर्वत्र गव्यमेवेति मतमाह पतञ्जलिः ।
 अनुपानं प्रयोक्तव्यं लौहात् षष्टिगुणं पयः ॥ १०३ ॥
 यदा तु वद्धितं चौरं तदाऽर्द्धं भोजने पिबेत् ।
 दद्यात् समशने तस्य योऽत्यर्थं क्षीणपावकः ॥ १०४ ॥

अथानुपानविशेषमाह ।—

अनुपानं हिमं कारि यवगोधूमयोर्द्धितम् ॥

दौष्ठाग्रगोदीनां विशेषविधिमाह, दौष्ठाग्रस्य कृतिः।—ज्येष्ठा मात्रासुलभः
 सावानित्यर्थः ॥ १०० ॥

अथ लौहसेवने कृते तस्यानुपानमाह, माहिषमिति।—अयसि लौहे, लौह-
 सेवने कृते इत्यर्थः । भस्मके तीक्ष्णायौ, माहिषस्यास्यभिष्यन्दितान्, द्रव्यगुणे अल्प-
 द्रव्यगुणद्वयमाह । अन्वयः अन्तरोगादन्वयः रोगे । समवारिप्रसाधितं
 तुल्यमानजलेन सह पक्वं, गव्यमित्यनेनान्वयः । सर्वत्र सर्वस्मिन् रोगे, भस्मके
 तथा कोष्ठदोषदौ चेति यावत् । अदिति।—लौहस्य मात्रावृद्धिः यदा दुग्ध-
 चापि मात्रावृद्धिः काव्या, तदा लौहं सेवित्वा अर्द्धं दुग्धं भोजनकाले चाहो-
 दुग्धं सेवमित्यर्थः । अतिक्षीणप्रेतु भोजनकाले एव देयं, न तु लौहसेवना-
 नुत्तरवित्यर्थः ॥ १०१—१०४ ॥

दधिमण्डे विषे चौद्रेऽनुष्य पित्तामयेऽपि च ॥ १०५ ॥

रोगविशेषे चनुपाननिषेधः ।—

ऊर्ध्वजत्रुगदे श्वास-कासोरःक्षतपौनसे ।

गोतभाष्यप्रसक्तेषु स्वरभेदे न तद्धितम् ॥ १०६ ॥

न पिबेत् श्वासकासात्तां रोगे चाप्यूर्ध्वजत्रुगे ।

क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः ॥ १०७ ॥

अथ शिशोर्भेषजपरिमाणमाह ।—

प्रथमे मासि जातस्य शिशोर्भेषजरक्तिका ।

अवलेह्या तु कर्त्तव्या मधुचीरसिताष्टतैः ॥ १०८ ॥

एकैकां वर्द्धयेत् तावत् यावत् संवत्सरो भवेत् ।

तदूर्ध्वं माषवृद्धिः स्यात् यावदाषोडशाब्दकः ॥ १०९ ॥

ततस्तु सप्ततिं यावत् कर्षमात्रां प्रयोजयेत् ।

एवमेव विभागोऽयं तदूर्ध्वं बालवत् क्रिया ॥ ११० ॥

जातस्य शिशोर्बालकस्य प्रथमे मासि भेषजस्य रक्तिका मात्रा मध्वादिभिर्लेदुं दातव्या । प्रथममासादारभ्य द्वादशमासपर्यन्तं मासं मासं प्रति रक्तिकैकावृद्धिः कार्या, * नात्र दशरक्तिकपरिमाणमाषकविभागः किन्तु संवत्सरपूर्णांश्च द्वादशरक्तिका मात्रा दयेति भावः ।

द्रव्यविशेषे दोषविशेषे च अनुपानविशेषमाह, अनुपानमिति ।—अनुष्यमित्यत्र धारि इति शेषः ॥ १०५ ॥

निषिद्धानुपानं रोगमाह, ऊर्ध्वेत्यादि ।—तत् अनुपानमित्यर्थः ॥ १०६।१०७ ॥

शिशोरौषधमात्रमाह, प्रथमे इति ।—मासेकवर्षीयशिशोः रक्तिका मात्रा, तस्य मासि मासि रक्तिकावृद्धिं कृत्वा द्वितीयवर्षादौ माषैकवृद्ध्या षोडशे वर्षे कर्षमात्रां दातव्या, षोडशवर्षीयस्यापि बालत्वेनाभिधानात्, यदुक्तं वाग्भटे—

* नात्र दशरक्तिकपरिमाणमाषकविभागः; अयमर्थः,—द्वितीयवर्षमारभ्य षोडश-वर्षपर्यन्तं माषैकवृद्ध्या षोडशमाषकं यावत् दद्यामित्यथे वक्ष्यति, एतदनुसारेण प्रथममासादारभ्य दशममासपर्यन्तं रक्तिकैकवृद्ध्या दशमे मासि माषकापरपर्याये दशरक्तिके सम्पूर्णे, एकादशे तथा द्वादशे च मासि माषकानामेव न ददितव्यं, किन्तु एकैकवृद्ध्या द्वादशरक्तिकेव मात्रा दद्यात्त्यर्थः ।

तद्द्रव्यमिति द्वादशमासद्रव्यं, तेन द्वितीयवर्षे प्रथममासादारभ्य षोडशवर्षपर्यन्तं माषकवृद्ध्या कर्षपूरणं कार्यम् । ततः षोडशवर्षात् सप्ततिं यावत् तावदेव कर्षणेव व्यवहारः । तद्द्रव्यं सप्ततिः परं यावज्जीवन-पर्यन्तं बालवत्, माता कार्येति शेषः ।

अन्येऽप्याहुः,—

रक्तिमारभ्य कर्षन्तु मानं बालगदे मतम् ।

कर्षादौ तु जलशुत्या क्वाथस्य कार्षिकी मतः ॥ १११ ॥

कर्षादाविति प्रागुक्तं परिभाषया “कर्षादौ तु पलं यावत्” दद्यात् षोडशिकं जलम्” इत्याख्यायेति शेषः ।

अतिशिशौ औषधप्रयोगविधिः ।—

यस्तु स्यात् क्षीरपो बालः कषायं पातुमक्षमः ।

तदा भिषक् कुमारस्य तस्य धात्रीञ्च पाययेत् ॥ ११२ ॥

ये गदानाञ्च ये योगाः प्रोक्ताः स्वे स्वे चिकित्सिते ।

तेषां कल्केन संलिप्ती कुमारं पाययेत् स्तनौ ॥ ११३ ॥

त्रिविधबालनिर्देशः ।—

त्रिविधाः कथिता बालाः क्षीरान्नोभयवर्त्तिनः ।

स्वास्थ्य ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां व्याधिसम्भवः ॥ ११४ ॥

बालास्तु त्रिविधा भवन्ति—क्षीरवर्त्ती, अन्नवर्त्ती, उभयवर्त्ती च ; उभयवर्त्तीति क्षीरान्नाभ्यां द्वाभ्यां वर्त्तनं येषामिति ।

अथ भैषज्यमक्षणकालमाह ।—

भैषज्यकालो भक्तादौ मध्ये पञ्चान्मुहुर्मुहुः ।

सामुद्रं भक्तसम्भुक्तं ग्रासे ग्रासान्तरेऽष्टधा ॥ ११५ ॥

“वयस्तुषोडशाहालं तत्र चालिन्द्रियौजसाम् । इद्विरासप्ततेर्मण्डं तत्रावृद्धिः परं चयः ॥” इति ॥ १०८—१११ ॥

अतिशिशौ औषधप्रयोगविधिमाह—य इत्यादि । शिशोस्त्रैविध्यमाह, त्रिविधा इति ।—क्षीरान्नोभयवर्त्तिनः क्षीरवर्त्तिनः, अन्नवर्त्तिनः तथा क्षीरान्नोभयवर्त्तिन इत्यर्थः । ताभ्यां क्षीरान्नाभ्याम् ॥ ११२—११४ ॥

रोगभेदे दोषभेदे च भैषज्यप्रयोगकालमाह, भैषज्येत्यादि ।—मण्डं भक्तस्य मण्डभोजने । पञ्चात् भोजनान्ते । सामुद्रं सप्तदशमिन् सप्तदशमिन्मण्डे

रोगविशेषे औषधभक्षणकालः ।—

अपाने विगुणे पूर्वं समाने मध्यभोजने ।
 व्याने तु प्रातरशनमुदाने भोजनोत्तरम ॥ ११६ ॥
 वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु ग्रासे ग्रामान्ते दृश्यते ।
 श्वासकामपिपासासु तत्तु कार्यं मुहुर्महुः ॥ ११७ ॥
 सामुहं द्विङ्गने देय लघुनाऽन्नेन संयुतम् ।
 मभोज्यं त्वौषधं भक्ष्येर्विचित्तैरक्तुचौ हितम् ॥ ११८ ॥
 सामुहमिति—“सामुहं भेषजं विद्यादन्नस्याद्यवसानयोः” इति ।

अन्ये त्वाहुः,—

अभक्तं पूर्वभक्तञ्च मध्यभक्तं सभक्तकम् ।
 भक्तोपरिष्ठात् सामुहं भक्तस्यैवान्तरेऽपि च ॥ ११९ ॥
 ग्रासे ग्रामान्तरे चैव मुहुर्महुरिति स्मृतः ।
 काला दशैते धीमद्भिरोषधस्य समासतः ॥ १२० ॥

समान्तरे रोगविशेषे औषधभक्षणकालः ।—

बलिनो महतो व्याधेरभुक्ते भेषजं हितम् ।
 सर्वव्याधिहरं पथ्यं पूर्वभक्तं महीषधम् ॥ १२१ ॥
 मध्यकायगतान् रोगान् मध्ये भक्तं निहन्ति च ।
 सभक्तं सुकुमाराणां बालानामौषधद्वेषाम् ॥ १२२ ॥
 भक्तोपरिष्ठात् शस्तञ्च ऊर्द्ध्वजत्रुविकारिणाम् ।
 सख्ये वचसां मुहं दीप्ताग्निबलिनां हितम् ॥ १२३ ॥
 भक्तयोरन्तरे ज्ञेयं भोजनद्वयमध्यतः ।
 तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत मध्यदेहविकारिणाम् ॥ १२४ ॥

भोजनस्य चाद्यन्तकाले सेवितयोरौषधयोर्मध्ये पतितस्य मुक्तद्रव्यस्य सम्पुटमध्य-
 स्थितत्वादिवेति यावत् । चाद्यान्तरे द्योग्यस्योर्मध्ये । अपाने इत्यत्र बायाविति
 शेषः । पूर्वं भक्तादौ । समाने बायाविति बोध्यं, विगुणे इति शेषः । एवं
 व्यानोदानादावपि बोध्यम् । अभक्तं प्रातरित्यर्थः । भक्तस्यैवान्तरे दिवाभोजनस्य

ग्रासे ग्रासे कृशाग्नीनां वाह्यासक्तधियामपि ।

ग्रासान्तरे हितं विद्यात् कुष्ठमेहविकारिणाम् ॥ १२५ ॥

श्वासकामपिगामानां तत्तु कार्यं मुहुर्मुहुः ॥ १२६ ॥

अन्यच्च ।—

भैषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः ।

कषायांस्तु विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥ १२७ ॥

भेदः पुनः कषायपानिन वा पयस्तु (?) प्रातः सायं मध्याह्ने रात्रौ च
व्याधिविशेष-धातुविशेष-प्रकृतिविशेषतारतम्यतया दैयमित्यर्थः ।

प्रथमकालः ।—

ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।

किञ्चित् सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने ॥ १२८ ॥

सायन्तने भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि ।

प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः ॥ १२९ ॥

सेखनार्थं च भैषज्य प्रभातेऽनन्त्रमाहरेत् ।

एवं स्यात् प्रथमः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ॥ १३० ॥

द्वितीयकालः ।—

भैषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।

अरुचौ चित्रभोज्ये च मिश्रं रुचिरमाहरेत् ॥ १३१ ॥

समानवाते विगुणे मन्देऽग्नावपि दीपनम् ।

रात्रिभोजनस्य च मध्यभागे इति यावत् । मुहुं सामुद्रम् । वाह्यासक्तधियां
विषयासक्तचेतसाम् । तत्र भेदस्तु दर्शितः, अथमभिप्रायः,—कषायपाने सामान्यतः
प्रभातकालस्यैव प्रशसत्वेऽपि व्याध्यवस्थादिकं भीत्य कालान्तरमपि प्राशस्येन गम्यते,
यथा कौशंज्वरहरनिद्रिग्धिकादिकाद्यः रात्रिज्वरे सायं दिवाज्वरे च प्रातः
प्रथोव्यः, यदुक्तं अजटीकाया शिवदासेन—“तच्च रात्रिज्वरे सायमन्यत्र प्रातरिष्यते ।
श्वासकासविनाशाय मन्दाग्रदीपनाय च । अरुचे च निवृत्त्यर्थे प्रातरुत्थाय
तु पिबेत् ॥” इति । यथा वा माषकलादिकाद्यस्य सायं पेयत्वेनाभिधानम्
इति ॥ १२५—१२७ ॥

सक्तमेवापि तन्नान्तरीयवचनेनाह, ज्ञेय इति ।—सेखनार्थं चर्शनार्थं, यथा

दद्यात् भोजनमध्ये तु भैषज्यं कुशलो भिषक् ॥ १३२ ॥
 व्यानकोपे च भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।
 द्विक्काचेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् ॥
 एवं द्वितीयकालश्च प्रोक्तो भैषज्यकर्मणि ॥ १३३ ॥

तृतीयकालः ।—

उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि ।
 ग्रासे ग्रासान्तरे देय भैषज्यं साम्यभोजने ॥ १३४ ॥
 प्राणे प्रदुष्टे साम्यस्य भक्तस्यान्ते च दीयते ।
 श्लैषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात् तृतीयकः ॥ १३५ ॥
 चतुर्थकालः ।—

मुहुर्मुहुश्च दृष्ट्वाह्नि-द्विक्काश्वासगरेषु च ।
 सान्द्रञ्च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः ॥ १३६ ॥
 पञ्चमकालः ।—

ऊर्ध्वजद्विविकारेषु लेखने लङ्घने तथा ।
 पाचने श्मने देयमनन्तं भेषजं निशि ॥
 इत्ययं पञ्चमः कालः प्रोक्तो भैषज्यहेतवे ॥ १३७ ॥
 अथ क्रियाकालव्यवस्थामाह—

प्रथमकिंवायाः निर्देशः ।—

या तूदीर्णं श्मयति नान्यं व्याधिं करोति च ।

स्त्रीत्यादौ । “साम्यभोजने” तथा “साम्यस्य” इत्यत्र “साम्यभोजने” तथा
 “साम्यस्य” इति पाठान्तरद्वयं प्राप्तादिकम् । ननु प्राणादिभेदेन पञ्चविधस्य वायोः
 प्रकोपे पृथक् पृथक् भैषज्यज्ञानः प्रदर्शितः, पित्तकफयोस्तु वायोचकादिभेदभिन्नयोः
 न तथा, तत् कथमिति चेदुच्यते—दोषेषु वायोरप्रतिबन्धवोध्यत्वादायकारित्वात्
 बहुविधविकारकारित्वाच्च पाधान्येन पित्तकफयोरेव प्रकोपकत्वेन च वायोः पृथक्
 दर्शितः, न पित्तकफयोः ; तथा च—“व्यथुषु रेष भगवान् वायुरित्यभिप्रायितः ॥
 अचिन्त्यबोध्यं दीषाणां नेता रोगसमुद्भवात् ॥” इति ॥ १२८—१३७ ॥

सुषु समावृत्तिकास्त्रिभिर्माह, यति ।—उदीर्णं उद्धृतं, अज्ञातमित्यर्थः ॥

सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदोरयेत् ॥ १२८ ॥

अन्यमिति ज्वरादीनाम् अन्यतमं न उदोरयेदिति न वर्धयेत्,
न जनयेदित्यर्थः । तथा च चरकचिकित्साप्राभृतौयाध्याये—

याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।

सा हि क्रिया विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥ १३६ ॥

भिषजां चिकित्सकानामित्यर्थः ।

निन्दितक्रियायाः निन्देयः ।—

अल्पे गदे महत् कर्म क्रिया लघ्वी महागदे ।

द्वयमेतदकौशल्यं कौशल्य युक्तकर्मता ॥ १४० ॥

क्रियासाङ्ख्यनिषेधः ।—

क्रियायास्तु गुणान्नामे क्रियामन्यां समाचरेत् ।

पूर्वस्या शान्तवेगाया न क्रियासङ्करो मतः ॥ १४१ ॥

सङ्करो व्यामिश्रता । अतो मुख्यप्रयोगाणां मिश्रणम् एकस्मिन्नेव
रोगिणि न कर्तव्यं, परस्परगुणविरोधात् भैषज्यगुणवैकल्यादग्निमान्द्य-
जननत्वाच्च ।

तथाऽपि साङ्ख्यसाह—

साङ्ख्यसाधनिन्देयः ।—

क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्ख्यमिष्यते ।

भिन्नरूपतया यास्तु ताः कुर्वन्ति न दूषणम् ॥ १४२ ॥

तुल्यरूपाभिः क्रियाभिः क्रियासाङ्ख्यमिष्यते, तु पुनः, ताः क्रियाः
चेद्भिन्नरूपा भवन्ति तदा न साङ्ख्यमिति तु-शब्देनेतदुच्यते । अतो भिन्न-
रूपतया अतुल्यरूपाभिः क्रियाभिर्न क्रियासाङ्ख्यं भवतीत्यर्थः । * एतेनैवं

अतवः वाहादयः रसादयश्च, रसादीनानि च वाहादीनासपि शरीरधारकत्वेन
ज्ञातशब्देनाभिधीयमानत्वात् । अल्पे गदे लघुश्याधौ, महत् कर्म गुरुश्याध्पव्यागिनौ
चिकित्सा । क्रियायाः चिकित्साकर्मणः, प्राक्प्रयुक्तशौषधस्योक्त यावत् ।

पुनः पूर्वप्रयुक्ताया क्रियाया, शान्तवेगाया निवृत्तगुणायामित्यर्थः, पूर्वप्रयुक्तशौषध-
क्रिया यदा मन्दोभवति तदा अस्या क्रिया समाचरेदित्यर्थः ॥ १३८—१४२ ॥

बोधयति—पाचनघृतयोर्द्वयोर्गुडवटकलेहगुडिकादीनाञ्च पाचनयुक्ताना-
मेकस्मिन्नेव रोगिण्येकादिने प्रयोगः कर्तव्यो यथा—व्याधिरनुपानं यद्दयत्
पाचनं विहितमिति ; किन्तु भिन्नरूपेष्वौषधद्वयेन दोषप्रसङ्गः स्यादेव, (?)
अतः परस्परविरोधित्वेन औषधद्वयकल्पना न कार्या, यथा गुडिकाद्वये
लेहद्वयमधिकमिति दिक् ।

रसस्य परिणतौ दिनावधिनिर्देशः ।—

षड्भिः केचिदहोरात्रैः केचित् सप्तभिरेव च ।

इच्छन्ति मुनयः प्रायो रसस्य परिवर्त्तनम् ॥ १४३ ॥

उचितक्रियाकालस्य अनुपेक्षणीयतानिर्देशः ।—

श्रीते शीतप्रतीकार उष्णे चोष्णनिवारणम् ।

कृत्वा कुर्यात् क्रिया प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥ १४४ ॥

सर्वञ्च रोगे प्रशमाय कर्म

हौनातिरिक्तं विपरीतकालम् ।

मिथ्योपचारान्न हि तद्विकारं

शान्तिं नयेत् पथ्यमपि प्रयुक्तम् ॥ १४५ ॥

अथ पारिभाषिकीसंज्ञामाह—

चतुरश्रं पञ्चाश्रञ्च ।—

वृक्षान्नातुलुङ्गान्नी बटरान्नाश्लवेतसौ ।

चतुरश्रमिदं तद्वि पञ्चाश्रञ्च सदाङ्गमम् ॥ १४६ ॥

पञ्चलवणम् ।—

सौवर्चलं सैन्धवञ्च विडमौद्गदमेव च ।

रसस्य रक्तत्वेन परिणतौ दिनावधिमाह, षड्भिरिति ।—रसस्य रसघातो,
खटुत्वं चरके—“षड्भिरिदं केचिदहोरात्रैरिच्छन्ति परिवर्त्तनम् । सन्तत्या भोज्यधातूनां
पारिभाषिक्यु चक्रवत् ॥” इति, यथा—रसस्य रसोषधस्येत्यर्थः ॥ १४३ ॥

उपयुक्तकाले विकल्पाया अनुपेक्षणीयतामाह, श्रीते इति ।—ह्यपयेत् परि-
श्रज्जित्, अतिक्तास्येदिति यावत् ॥ १४४।१४५ ॥

पारिभाषिकीं संज्ञामाह, वृक्षान्नेत्यादि ।—वृक्षान् नह्यार्द्राङ्गम् । औद्गद “आम्बर”

सामुद्रेण सहेतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ॥

एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च-लवणानि क्रमाद्द्विदुः ॥ १४७ ॥

अष्टमूत्रम् ।—

अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषञ्च यत् ।

हस्तिमूत्रमथोष्टस्य हयस्य च खरस्य च ॥

इति प्रोक्तानि मूत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः ॥ १४८ ॥

चतुःश्लेहाः ।—

सर्पिंस्त्रैलं वसा मज्जा श्लेहोऽप्युक्तश्चतुर्विधः ।

पानाभ्यञ्जनवस्त्यर्थं नस्यार्थञ्चैव योगतः ॥ १४९ ॥

अष्टचीरम् ।—

अविचौरमजाचौरं गोचीरं माहिषञ्च यत् ।

उष्ट्रीणां हस्तिनौनाञ्च बडवायाः स्त्रियास्तथा ॥ १५० ॥

चातुर्जातक-त्रिजातके ।—

चातुर्जातं समाख्यातं त्वगिलापत्रकेशरैः ।

तदेव त्रिसुगन्धिः स्यात् त्रिजातकमकेशरम् ॥ १५१ ॥

सर्वगन्धः ।—

चातुर्जातककर्पूर-क्रक्कोलागुरुशिल्लकम् ।

श्लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥ १५२ ॥

त्रिफलाद्वयम् ।—

पृथ्वा विभीतकं धात्री महती त्रिफला मता ।

स्त्रत्या काश्मथ्यखजूर-परुषकफलेर्भवेत् ॥ १५३ ॥

इति प्रविद्धम् । सामुद्रं “करकच” इति ख्यातम् । अविमूत्रं मेथीमूत्रम् । बडु-
बाशा; अश्विना; । लक् “दाहचिनि” इति ख्यातम् । पत्रं तेजपत्रम् । केशर-
नागकेशरः । तदेव चातुर्जातकमेव । अकेशरं नागकेशररहितम् । शिल्लकं
“शिल्लारस” इति प्रविद्धम् । काश्मथ्यं ताम्बापी । परुषकं “फलसा” इति ख्यातम् ।

तूषणं, त्रिमदश्च ।—

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च मरिचं तूषणं विटुः ।

विडङ्गमुस्तचित्रैश्च त्रिमदः समुदाहृतः ॥ १५४ ॥

पञ्चक्षीरिवृक्षाः ।—

उडुम्बरो वटीऽश्वत्था वेतसः प्लक्ष एव च ।

पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षाः संज्ञायां समुदाहृताः ॥ १५५ ॥

वेतसोऽत्र गन्धिन इति ख्यातः, गन्धमुक्त इत्युत्तरदेशे यस्य प्रसिद्धिः ।

प्लक्ष इति वटः, अथवा पर्कटोत्पलश्च यथेदः ।

पञ्चपल्लवम् ।—

आम्रं जम्बूकपित्यानां वीजपूरकविल्वयोः ।

गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ १५६ ॥

पञ्चकोलम् ।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्तकनागरम् ।

पञ्चकोलमिदं प्राहुः पञ्चोषणमथापरि ॥ १५७ ॥

षड्प्रणम् ।—

पञ्चकोलं समरिचं षड्प्रणमुदाहृतम् ॥ १५८ ॥

महत् पञ्चमूलम् ।—

विल्वश्याणकगाम्भारोपाटलागणिकारिका ।

एतन्महत् पञ्चमूलं संज्ञया समुदाहृतम् ॥ १५९ ॥

स्वल्पपञ्चमूलं दशमूलञ्च ।—

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।

कनीयः पञ्चमूलं स्यात् उभयं दशमूलकम् ॥ १६० ॥

दशपञ्चमूलम् ।—

क्षुण्णः काशः शरो दर्भः इक्षुश्चैव दण्डीवम् ।

पञ्चदशमिदं ख्यातं दण्डीवञ्च पञ्चमूलकम् ॥ १६१ ॥

शृङ्गवेरं शण्डो । शालाक्ये तु "वेतसः" इत्यत्र "मधुकं" पठित्वा पञ्च क्षीरिवृक्षा इत्याख्याताः । वीजपूरकः "विजौरा" इति ख्यातः जम्बीरमेदः । गन्धकर्मणि, तैलादीनानि शेषः । बृहतीद्वयं बृहती कण्टकारी च । कनीयः स्वल्पम् ।

वह्नीपञ्चमूलम् ।—

विदारो चाजशृङ्गो च रजनी सारिवाऽमृतम् ।

वह्नीजं पञ्चमूलञ्च कथितं मुनिपुङ्गवैः ॥ १६२ ॥

कण्टकपञ्चमूलम् ।—

करमर्दः श्वदंष्ट्रा च हिंसा भिग्टी शतावरी ।

कण्टकाख्यं पञ्चमूलं निर्दिष्टं सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥ १६३ ॥

करमर्दः करञ्जः । श्वदंष्ट्रा गोचुरकः । हिंसा कुड़वकाली, कालियाकुड़ः ।
श्वष्टमन्यत् ।

अष्टवर्गः (जीवनीयाष्टकम्) ।—

ऋद्धिर्वृद्धिश्च मेढे द्वे तथर्षभकजीवकौ ।

काकोली-क्षीरकाकोलौत्यष्टवर्गः प्रकीर्तितः ॥ १६४ ॥

जीवनीयगणः ।—

अष्टवर्गश्च परिगन्धौ जीवन्ती मधुकं तथा ।

जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनश्च पुनस्ततः ॥ १६५ ॥

श्वेतमरिचं, ज्येष्ठांस्व सुखोदकञ्च ।—

शोभाञ्जनस्य यदौजं तत् श्वेतमरिचं स्मृतम् ।

ज्येष्ठांस्व तण्डुलांस्व स्यात् उष्णांस्व च सुखोदकम् ॥ १६६ ॥

गुडांस्व ।—

गुडयोमात् गुडांस्व स्यात् गुडवर्णरसान्वितम् ॥ १६७ ॥

वेशवारः ।—

निरस्थि पिशितं पिष्टं खिन्नं गुडष्टतान्वितम् ।

कृष्णा-मरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः ॥ १६८ ॥

अस्त्रमूलकम् ।—

काञ्जिकव्युषितं पक्वं मूलकं त्वन्मूलकम् ॥ १६९ ॥

विदारो विदारोक्तः, “भूमिज्ञाण” इति लोके । अजशृङ्गी कर्कटशृङ्गी । रजनी
हरिद्रा । सारिवा अनन्तमूलम् । अमृतं गुडुषी । “हिंसा” इत्यत्र “बहिंसा” इति
पाठान्तरम् । परिगन्धौ मुद्गपर्णी माषपर्णी च । मधुकं खट्वमधु । व्युषितं व्युषितं,

कटुरं त्रिविधतक्रञ्च ।—

दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कटुरमिष्यते ।

तक्रं ह्यदश्विन्मथितं पादाभ्वुर्द्धाभ्वु निर्जलम् ॥ १७० ॥

दधिकूर्चिका तक्रकूर्चिका च ।—

दध्ना सह पयः पक्वं सा भवेद्दधिकूर्चिका ।

तक्रेण पक्वं यत् चीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका ॥ १७१ ॥

शुक्तम् ।—

कन्दमूलफलादौनि सस्त्रेहलवणानि च ।

यत्र द्रवेऽभिष्यन्ते तच्छक्तमभिधोयते ॥ १७२ ॥

श्रीधुः, आसवः, मेरेयम् ।—

श्रीधुरिच्छुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् ।

मेरेयं धातकीपुष्प-गुडधान्यान्मसंहितम् ॥ १७३ ॥

आरनालम् ।—

आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः ।

पक्वैर्वा सन्धितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः ॥ १७४ ॥

अस्त्रवटकाः ।—

मन्यनी नूतना धार्या कटुतैलेन लेपिता ।

निर्मलेनास्तुनाऽऽपूर्य्य तस्यां चूर्णं विनिक्षिपेत् ॥ १७५ ॥

राजिकाजोरलवण-द्विङ्गुशुण्ठीनिशाकतम् ।

आङ्गिकाधःस्थितं मूलकमन्मूलकमित्यर्थः । ससारकस्य अगुडतनवनीतस्य । पादाभ्वु-
र्द्धाभ्वुनिर्जलमिति पदद्वयं तक्रादिभिस्त्रिभिः क्रमेण योजनीयम् । कूर्चिका
“काना” इति भाषा । अभिष्यन्ते सन्धानीक्रियन्ते, कालान्तरेणास्त्रीभूतानि
जायन्ते इत्यर्थः । श्रीधुरिति—क्षिपेत् पक्वः इच्छुरसः सत्पात्रे सन्धानीकृतः
श्रीधुरिति ज्ञेयः । अपक्वः इच्छुरसः तथाभूतः आसव इति ज्ञेयः ;
अथश्चासवः “यदपक्वौषधान्बुध्यां सिद्धं मयं स आसवः” इत्युक्तादासबादस्यो
शाब्दस्य । मेरेये धान्यान्मसंहितम् । आभैरपक्वैः । सन्धितैः आलान्तरैश्च
स्त्रान्तात्क्षैरित्यर्थः । सौवीरं इच्छ्यमाणम् । मन्यनी स्यात्सौवीर्यः । निष्क

निक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत् ॥

ततो दिनत्रयादूर्ध्वमन्नाः स्युवटका भ्रवम् ॥ १७६ ॥

कशरा त्रिशरा वा ।—

तिलतण्डुलभाषैश्च कशरा त्रिशरेति सा ॥ १७७ ॥

स्वल्पचक्रम् ।—

यन्मस्वादि शुची भाण्डं सगुडञ्चौद्रकाञ्जिकम् ।

धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं स्वल्पचक्रं तदुच्यते ॥ १७८ ॥

आसवारिष्टयोर्लक्षणम् ।—

यटपक्वौषधान्बभ्या सिद्धं मर्द्यं स आसवः ।

अरिष्टः काथसिद्धः स्यात् सम्पक्वो मधुरद्रवैः ॥ १७९ ॥

श्रीधुमाह ।—

आशृतश्चापि श्रीधुः स्यादित्याहुस्तद्विदो जनाः ॥ १८० ॥

आशृत इति सम्यक् पक्वः ।

सुरायाः प्रकारभेदे नामानि ।—

सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात् ततः काटस्वरी घना ।

तदधो जगन्नो ज्ञेयो मेदको जगलादध्वनः ॥ १८१ ॥

वक्त्रसो हृतसारः स्यात् सुरावोजश्च किण्वकम् ।

यत्तालखर्जूररसैः सन्धिता सेव कारुणी ॥ १८२ ॥

गुडेल्लुम्वीकाशुक्तानि ।—

गुडाम्बुना सतैलेन कन्दशाकफलैस्तथा ।

आशृतं चान्नतां जातं गुडशुक्तं तदुच्यते ॥ १८३ ॥

एवमेवेत्तुशुक्तं स्यात् मृद्वीकासम्भवं तथा ॥ १८४ ॥

वरिद्रा । वटकान् पिष्टविदल्यज्जतान् “वडा” इति ख्यातान् । स्वल्पचक्रो गुडादिमान्-
 सुप्तरोत्तरं द्विगुणं घाह्यं, यदुक्तं चक्रसङ्ग्रहे—“द्विगुणं गुडमध्वारणालमस्तु
 क्रमादिह” । अत्रादि-शब्दात् दक्षिणतन्त्रेण घाह्यमिष्यते । विरात्रण्यमिति घर्मकाञ्चामि-
 श्रायेण, यथादिषु च क्रमाद्यतुस्वाष्टवद्भानं स्थापनीयं, यावत्ता वा चञ्चौभवति
 इति । “स्वल्पचक्रम्” इत्यत्र “शुक्तं चक्रम्” इति, षक्रघ्नः, प्राठः ।

तुषाम्बु-सोवीरादीनि ।—

तुषाम्बु चाशृतं ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः ।

सुनिस्तुषैश्च पक्केश्च सीवीरं चाशृतं भवेत् ॥ १८५ ॥

कुल्पाषो धान्यमखण्डेन चाशृतं काञ्चिकं भवेत् ॥ १८६ ॥

अन्यत् यदाह चरकः,—

तुषोदकम् ।—

मृष्टान्माषतुषान् सिद्धान् यवचूर्णसमन्वितान् ।

आशृतान्भसा तद्वज्जातं तच्च तुषोदकम् ॥ १८७ ॥

काञ्चिकम् ।—

आशुधान्यं क्षीदितञ्च बालमूलन्तु खण्डशः ।

क्षतं प्रस्थमितं पात्रे जलं तत्राढकं क्षिपेत् ॥ १८८ ॥

तावत् सन्धीय संरचेत् यावत् अम्लत्वमागतम् ।

काञ्चिकं तत्तु विज्ञेयमेतत् सर्वत्र पूजितम् ॥ १८९ ॥

श्रिण्डाकी ।—

श्रिण्डाकी चासुता ज्ञेया मूलकैः सर्षपादिभिः ॥ १९० ॥

मधुशुक्तम् ।—

जम्बीरस्वरसप्रस्थं मधुनः कुडवं तथा ।

तावच्च पिप्पलीमूलादेकौक्षत्य घटे क्षिपेत् ॥

धान्यराशौ स्थितं मासं मधुशुक्तं तदुच्यते ॥ १९१ ॥

खड्गयूपकाम्बलिकयोर्लक्षणम् ।—

तक्रं कपित्थचाङ्गेरौ-मरिचाज्जिचित्रकैः ।

सुपक्रः खड्गयूपोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ॥

दध्यन्तो लवणस्नेह-तिलमाषसमन्वितः ॥ १९२ ॥

“ताडी” इति ख्यातम् । मधुशुक्ते तावच्च पिप्पलीमूलादिति पिप्पली-
मूलाद्यापि कुडवं याञ्चामित्यर्थः । खड्गयूपे तक्रप्रस्थे मरिचादीनां तीक्ष्ण-
त्वाद्द्वयमात्रं कपित्थचाङ्गेर्योर्मिद्वयोर्वत्वात् बहुमात्रं दत्त्वा सुक्रादयः साध्यन्ते ।

प्रमथ्या तर्पणञ्च ।—

संज्ञा प्रमथ्या विहिता योगे दीपनपाचने ।

द्रवेणालोडितास्ते स्युस्तर्पणं लाजशक्तवः ॥ १८३ ॥

मथ्यः ।—

शक्तवः सर्पिषा युक्ताः शीतवारिपरिष्कृताः ।

नात्यच्छा नातिमान्द्राश्च मथ्य इत्यभिधीयते ॥ १८४ ॥

उष्णोदकम् ।—

क्वाथ्यमानन्तु यत्तोयं निष्फेनं निर्मलीकृतम् ।

भवत्यर्हावशिष्टन्तु तदुष्णोदकमिष्यते ॥ १८५ ॥

भेषजनामानि ।—

चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्य साधनभौषधम् ।

प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ १८६ ॥

विद्याङ्गेषजनामानि तच्चापि द्विविधं स्मृतम् ।

स्वस्थस्यौजस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत् ॥ १८७ ॥

इति परिभाषाप्रदीपे तृतीयः खण्डः ।

चतुर्थः खण्डः ।

अथ पञ्चकर्माख्याह—

संशोधनप्रशंसा ।—

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिताः कालेन पाचनैः ।

युषधीनिवात् मुद्गादीनाम् । खडयुषस्यैव दध्नादिशोभात् कान्बलिकसंज्ञा ज्ञातव्या ।

दध्यन्नः दध्ना षक्नोक्तः ॥ १४६—१८५ ॥

भौषधपर्यायमाह—चिकित्सितमिति ॥ १८६।१८७ ॥

इति परिभाषाप्रदीपे तृतीयखण्डव्याख्या समाप्ता ।

यथाशास्त्रं सुप्रयुक्तमपि भेषजं विना पञ्चकर्म न सम्यक्फलदं जायते, अतः पञ्चकर्म विपश्चरदौ तस्य सामान्यतः उपयोगितामाह, दोषा इति ।—कालेन किञ्चित्-

ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ १ ॥
पाचनैरिति लङ्घनपाचनादिभिर्दीपहारिभिरित्यर्थः ।

पञ्चकर्मणां नाम ।—

वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम् ।
ज्ञेयं पञ्चविधं कर्म मात्रा तस्य प्रयुज्यते ॥ २ ॥

शोधनसंज्ञाया हेतुः ।—

यदावहेत् वह्निर्दोषान् पञ्चधा शोधनं हि तत् ॥ ३ ॥

नखादिप्रयोगे वयोनिर्देशः ।—

न नस्यं न्यूनसप्ताब्दे नातीताश्रौतिवत्सरे ।
न चोनहादशे धूमः कवलो नोनपञ्चमे ॥ ४ ॥
न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्तती ।
न न्यूनघोडशेऽतीते सप्तती रक्षमाँक्षणम् ॥
आजन्ममरणात् शस्तः प्रतिमर्षस्तु सर्वदा ॥ ५ ॥

क्वालानन्तरमित्यर्थः । पाचनैः दोषपाचकौषधैः । संशोधनैः वमनविरचनादिभिः
पञ्चकर्मरूपैः ॥ १ ॥

पञ्चकर्मणां नामान्वाह, वमनमिति ।—रेचनं विरेचनम् । निरूहः चास्यापनं,
रूचवक्षारित्यर्थः । अनुवासनं स्नेहवक्षिः । मात्रा व्याधिवयवलायनरूपमात्रा इति
यावत् ॥ २ ॥

वमनादीनां शोधनसंज्ञाले हेतुमाह, यदिति ।—यत् कर्म दोषान् वह्निरावहेत्
शरीराभ्यन्तरात् वह्निर्निःसारयेत्, तत् शोधनं, ज्ञेयमिति ज्ञेयः । तच्च पञ्चधा ॥ ३ ॥

वमनादीना तथा शोधनविशेषत्वात् धूमकवलरक्तमोक्षणानामपि प्रयोगयोग्यं
वयो निर्देष्टुमाह, जेति ।—अत्र धूमकवलरक्तमोक्षणानामपि दोषनिःसारकत्वेन
देहशुद्धिकरत्वात् शोधनपञ्चकेषु मध्ये पाठो न दोषावह इति मन्तव्यम् ।
“न शुद्धिरूनदशमे” इत्यत्र शुद्धिवंशरूपा शुद्धिर्ज्ञातव्या, “रेचनं पञ्चमात्
वर्षात् धूमन्तु हादशात् परम्” इत्यनेन पञ्चमवर्षाद्द्वे विरेचनविधानदर्शनात् ।
प्रतिमर्षः नखभेदः, तद्विधानघाये वक्ष्यति स्वयमेव ॥ ४:५ ॥

तत्रादौ वमनमाह—

वमनप्रयोगविधिः ।—

पूर्वाह्ने पाययेत् पीतो जानुतुल्यासने स्थितः ।

तन्मना जातहृत्सास-प्रसेकच्छर्दयेत् ततः ॥ ६ ॥

चरकस्त्वाह—

शोधनप्रयोगार्हमासः ।—

माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ।

सहस्यप्रथमे चैव वाह्येदोषसञ्चयम् ॥ ७ ॥

माधवप्रथमे मासोति वैशाखप्रथमे भागे, भाद्रस्य प्रथमे, पौषस्य प्रथमे च, दोषसञ्चयं दोषाणां सञ्चयन् उपचयं वाह्येषु सारयेदित्यर्थः ।

अन्यच्च ।—

मधौ सहे च नभसि मासि दाषांस्तु वाहयेत् । ८ ॥

मधौ चैत्रे मासि, सहे अग्रहायणे, नभसि श्रावणे दोषान् वाहयेदित्यर्थः ।

अत्युष्णवर्षेऽपि शोधनस्याकत्तन्मता ।—

अत्युष्णवर्षेऽपि हि ग्रीष्मवर्षेऽहिमागमाः ।

शोधनस्य शरीरस्य ते भवन्ति विकल्पकाः ॥ ९ ॥

विकल्पका इति विरुद्धकार्यजनकाः ।

वमनविधिमाह, पूर्वाह्ने इति ।—पाययेत्, वमनप्रयोगमिति शेषः । जानु-
तुल्यासने जानुप्रमाणाव्रतासने । तन्मना वमनविषये एव दत्ताभिनिवेशः ।
प्रसेकः मुखात् कलनिःसरणम् ॥ ६ ॥

वमनाद्युपयोगिकालमाह, माधवेति ।—वाहयेत्, वमनादिनेति शेषः ।
“वाहयेत्” इत्यत्र “हारयेत्” इति पाठान्तरम् । केचित् माधवप्रथमे इत्यादीना-
मेवमर्थे करोति, तद्वदथा—माधवस्य वैशाखस्य प्रथमे पूर्वखिन् मासि चैत्रे,
नभसस्य भाद्रपदस्य प्रथमे श्रावणे, सहस्यस्य पौषस्य प्रथमे अग्रहायणे इत्यर्थः ;
पक्षेऽखिन् “मधौ” इत्यादि बल्यमाणवचनसमुद्घटितं भवेदिति ॥ ७-९ ॥

संशोधनानुपयोगिकालमाह, अत्युष्णेति ।—हिमागमः हिमन्तः । विकल्पकाः
व्यापत्तिजनकाः, कालस्यात्युष्णवर्षमोक्षत्वात् द्रव्याणां वीर्याल्पभावात् अत्यर्थं
शुष्वादिनाह, यदुक्तं सुश्रुते—“तत्र वर्षासु शोधनस्य चत्वारः अत्युष्णवर्षाः” इत्यादि ।

उपयुक्तकालमाह—

साधारण-ऋतुवयनिर्देशः ।—

प्राहट् शुचिनमो ज्ञेयो शरदूर्जसहो पुनः ।

फाल्गुनश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति ॥

स्वस्वर्वात्तर्माभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ १० ॥

सम्यक्वसनलक्षणम् ।—

क्रमात् क्रमः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यक् वमितः स इष्टः ।

हृत्पाश्वसूर्जान्द्रियमार्गशुद्धौ तनोर्लुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ॥ ११ ॥

आम्नाशयस्थः कफरूस्मात् कफसुत्या तस्य प्रथमोऽह्नः, ततस्तदधः
पित्ताशयरूस्मात् पित्तं, पक्वाशयरूदधस्ततोऽनिलः एति अगच्छति,
क्रमादित्यनुक्रमात् ।

“ता एषौषधयः कालपरिणामात् परिणतबीज्यां बलबलो हेमन्ते भवन्ति,
आपश्च प्रसन्नाः स्निग्धाः अल्पे गुल्मः” इत्यादि । “ता एषौषधयः निदासि
निःसारा रुक्षा अतिमात्रं लघ्ना भवन्ति” इत्यादि ॥ ९ ॥

संशोधनोपयोगिकालमाह, प्राहडित्यादि ।—शुचिः आषाढः । नभः श्रावणः ।
कर्जः कार्तिकः । सङ्घः अग्रहायणः । मधुः चैत्रः । शोधनं प्रति वसनादिक-
सुद्दिश्य एतत् साधारणम् ऋतुवयं ज्ञातव्यम् ; यदाह चरकः,—“अत्युषवर्षशीता
हि शीष्णवर्षाहमागताः । तदन्तरे प्राहडाद्याः क्रियाः साधारणास्त्रयः ॥” इति, अथ
साधारणा इति अनुद्भूतोष्णशीतवर्षा इत्यर्थः । साधारण ऋतौ वसनादीनामुत्सर्ग-
सिद्धत्वात् इति । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“वर्षाहेमन्तशीष्णेषु सञ्चितानां शरदसन्प्राहट्सु
च प्रकुपितानां दोषाणां निर्हरणं कर्तव्यम् । हरेत् वसन्ते ज्ञेयांश्च
द्विजं शरदि निर्हरेत् । वर्षासु शसयेत् बाधुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात् ॥” इति,
अथ वर्षाशब्देन प्राहट् । स्वस्वर्वात्तं स्वस्ववर्षां, स्वस्वस्व स्वाच्छरद्वर्षार्थे कालेऽन्तेषु
वसनादिविधेयः । व्याधौ व्याध्यवस्थाया पुनः व्याधिवशेन व्याध्यनुसारणं,
यदा वसनादिकं कर्तव्यं बुध्येत, तदैव कारयेदिति ॥ १० ॥

वसनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह, क्रमादिति ।—क्रमादिति वचनेन अथोक्त-
क्रमलक्षणैव क्रमाद्यागमनं स सम्यग्योगलक्षणमिति बोधयति ; अतः
क्रमादूर्ध्वं यदा पित्तं वलं क्वात्, तदा तत्पिसामगनेऽपि वृत्ति श्र

वसनगुणाः ।—

कफप्रमेकस्वरभेदतन्द्रा-निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गाः ।

गुरुत्वकासग्रहणोप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमतः कदाचित् ॥ १२ ॥

असम्यग्बमिति दोषमाह—

दुष्कटिते स्फोटककोठकण्डू-

हृतखाविशुद्धिर्गुरुगात्रना च ।

हृत् हृदयं, खमिन्द्रियम्, एतयोरविशुद्धिरित्यर्थः, अतः सर्वेन्द्रियस्या-
विशुद्धित्वं सामान्यात् ।

अतिवमिति दोषमाह—

दृण्मोहमूर्च्छाऽनिलकोपनिद्रा-

बलातिहानिं वमितिऽति विद्यात् ॥ १३ ॥

क्रियाया उपयुक्तकालस्य अनपेक्षणीयता ।—

स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ।

कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ॥

प्रयोजयेत् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥ १४ ॥

अथ वसनभेषजमालामाह—

काथ्यद्रव्यस्य कुडुवं श्रपयित्वा जलाढके ।

हृदिः, त्विन्तु यदेवानाश्रयाधोगतं पित्तं वसनमानवति तदेव शुद्धिः, तच्च पित्तानवनं
कफानयनानन्तरमेव भवति । अनेनान्तिको तथा हृत्पाशैत्यादिना लैङ्गिको शुद्धिः
प्रदर्शिता इति ज्ञातव्यम् । इन्द्रियमार्गं, चक्षुरादिस्रोतादि ॥ ११ ॥

सम्यग्बसनस्य गुणमाह—कफिति ॥ १२ ॥

वसनस्य अयोगे अतियोगे च दोषमाह, दुष्कटिते इति—दुष्कटिते
असम्यग्बमिति । हृतखाविशुद्धिः हृदः हृदयस्य, खानाम इन्द्रियस्रोतसाश्च, अविशुद्धिः
हृदिन्द्रियाणां गौरवमित्यर्थः ॥ १३ ॥

शोधनाहं व्याधौ निषिद्धकालेऽपि शोधनव्यावश्यं कर्तव्यतामुपादिशति, स्वस्थेति
—अतिशीतादिकालेषु शोधनाहं आत्यधिके व्याधौ शीतोष्णादीना यथायथं
प्रतीकारं कृत्वा उपयुक्तां क्रियां कुर्यात्, न तु उपयुक्तकालस्य अपेक्षाधीन्येनातिहास्येत्
कृति । स च प्रतीकारो यथायथमुष्णशीतोपचारादिकल्प इत्यर्थः ॥ १४ ॥

चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत् ॥ १५ ॥

कृतान्तरे मात्रामिदंश ।—

काथ्यद्रव्यपले वारि प्रस्थाङ्कं पाटशेषितम् ।

कर्षं प्रदाय कल्कस्य मधुसैन्धवयोस्तथा ॥

सुखाणां वितरेहान्ती मधुष्णां स्यान्न दापकत् ॥ १६ ॥

वमने उष्णमधुनः अदीषत्ते हेतुः ।—

प्रच्छर्दने निरुहे च मधुष्णां न विरुध्यते ।

अलक्ष्मपाकमाश्लेव तयोर्यस्मान्निवर्त्तयेत् ॥ १७ ॥

यात्यधो दोषमादाय पच्यमानं विरेचनम् ।

गुणोत्कर्षात् यात्यङ्गमपक्वं वमनं पुनः ॥ १८ ॥

* तयोरिति वमनविरेकयोः पक्वापकयोरित्यन्वयः (?)

वमननिषेधमाह ।—

अथ वमनयोगे कर्त्तव्ये काथ्यादीनां मात्रमाह, काथ्येति ।—अपघित्वा
काथयित्वा ॥ १५ ॥

मत्तान्तरमाह, काथ्यद्रव्यपले इति ।—काथ्यद्रव्यपले प्रस्थाङ्कं द्रवहेतुगत्यात्
प्ररावदय, वारि दत्त्वा पाटशेषितं कुष्यादित्यर्थः । मधुसैन्धवयोस्तथा इति कर्षमित्यर्थः ।
सर्वत्रैव मधुन उष्णे प्रयोगा निषिद्धः, वमनयोगे तु तत्रयोगो न दीषमावच्छे-
दित्वाह मधुष्णमिति ।—वमनस्य अपक्वस्यैव ऊर्द्धगमनात् उष्णमधुनः अदीषावच्छे-
दतः जाठराग्निपाके हि विरोधो भवतीति ॥ १६ ॥

दोषाभावे हेतुमाह, प्रच्छर्दने इति ।—निरुहे आश्यापने । अलक्ष्मपाकम्
अपाप्तपाकं जाठराग्निना अपक्वमित्यर्थः । तयोः प्रच्छर्दनेनिरुद्धयोः । निवर्त्तयेत्
निवारयेत्, पीतो वमनयोग इति शेषः । उष्णं मधु जाठराग्निना पक्वं धातुभिः
सङ्केतोभूतमनर्थाय भवति, वमनयोगे तु आश्लेव पीतस्य तस्योष्णमधुनो वर्द्धनिर्गमनात्
पाकाप्राप्त्या न दीषवच्छमिति । इडास्य कदाचित् अयोगे पाकागदयामधु
नैव प्राक्षपन्तीति । विरेचने तु तथा न भवति इत्यतः तत्र मधुन उष्णस्य प्रयोगो
न्दीषावच्छो निषिद्धश्च ॥ १७।१८ ॥

* उष्णकामिदं दुर्बल्यनसकलग्नश्च ; मत्त, तयोरिति वमननिरुद्धयोरलक्ष्मपाकयो-
रित्यर्थः, इति पाठो भवत् ।

वसनानङ्गाः ।—

न वामयत्तमिरिक न गुल्मनं न चापि प्राण्डररोगपौडिताम् ।
स्थूलक्षतक्षोणकशातिवृद्धान्शुद्धिताक्षेपकपोडिताश्च ॥ १८ ॥
रूचे प्रमेहे तरुणे च गर्भं गच्छत्यथोर्ध्वं रुधिरं च तीव्रं ।
दुष्टं च काष्ठे किमिभिमनुष्यं न वामयेद्वचसि चातिबद्धे ॥ २० ॥

वसननिषेधस्य अपवादविधिः ।—

एतेऽप्यजीर्णव्याधिता वम्या ये च विषातुराः ।

अत्युत्पणकफा ये च ते च स्युमधुकास्तुना ॥ २१ ॥

तनिरिक्रादयोपि एतादृश्यामवस्थायां वाम्या इति ज्ञेयम् ।

अवस्थाविशेषे गुल्मना वसनानङ्गः ।—

मन्दाग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ।

सोत्क्लेशश्चाक्षुचिर्यस्य स गुल्मो वमनोपगः ॥ २२ ॥

अन्यच्च ।—

वसनावरेचनाङ्गकालः ।—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृत्काले च दाहनाम् ।

वमनं रेचनञ्चैव कारयेत् कुशलो भिषक् ॥ २३ ॥

वसनाङ्गाः ।—

बलवन्तं कफव्याप्तं हृत्तासाद्दिनिपौडितम् ।

अवाप्त्य निर्दिशति, नेति ।—तैमिरिकं तिमिराख्यनेवरीगवन्तम् । तद्वशे
गर्भे चाचरजाते गर्भे । गच्छत्यथोर्ध्वं रुधिरं च तीव्रं करंगरक्तपित्तं । दुष्टं च
कोष्ठे इत्यस्य किमिभिरित्यनेन सम्बन्धः ॥ १८।२० ॥

निषेधस्यापवादस्याह, एतेऽपौलि ।—सधुकास्तुना यदिसधुकाक्षेपेऽनेत्यर्थः ॥ २१ ॥

निषेधवमनस्यापि गुल्मिनः अवस्थाविशेषे वसनाङ्गकालः, मन्दाग्निरिति ।—
गुल्मी मन्दाग्नीत्यादिलक्षणविशिष्टेत् वसनाङ्गः ॥ २२ ॥

शोधनाङ्गकालं निर्दिशति, शरत्काले ।—अत्र शरत्कालादि शब्देन तत्समीपवर्धनं
स्वाभारणकालो बोद्धव्यः, यदुक्तं “आवये कालंके चैवे मासि साधारणे क्रमात् ।
श्रीशुभवाङ्गिमचित्तान् वायुदोलाय निर्दिशत ॥” इति । इत्यत्रैव इत्यत्र च-कारेण
शक्येति बोद्धव्यम् ॥ २३ ॥

तथा वमनमात्माश्च धीरचित्तञ्च वामयेत् ॥ २४ ॥
 विषटोषे स्तन्यरोगे मन्देऽग्नौ श्लोपटेऽर्बुटे ।
 विमर्दकुष्ठहृद्दाग मेहाजाणभ्रमषु च ॥ २५ ॥
 विदारिकाऽपचो-काम श्वाम-पोनमवृद्धिषु ।
 अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिमारिषु ॥ २६ ॥
 नामाताल्वाष्टपाकेषु कर्णस्त्रावेऽधिजिह्वके ।
 गलगण्डेऽतोसारे च । पत्तश्लेष्मगटे तथा ॥
 मीदोगटेऽरुचौ चैव वमन कारयेद्भिषक् ॥ २७ ॥

वमनानर्था ।—

न वामनौघस्तिर्मरुते न गुल्मी नोटरो क्लृप्तः ।
 नातिवृद्धा गाभणा च न स्पृशो न क्षतातुरः ॥ २८ ॥
 मटात्ता बालका रूढः क्षुधतश्च निरुद्धितः ।
 उटावर्च्यूर्ध्वरक्ता च दुःख्यः क्वलानिलो ॥
 पाण्डुरागा क्रिमिव्याप्तः पठनात् स्वरघातकः ॥ २९ ॥

अवास्यानामवस्थाविशेषे वास्यत्वनिर्देश ।—

एतेऽप्यजोर्णव्यथिता वास्या ये विषयोद्धिताः ।
 कफव्याप्ताश्च ते वास्या मधुक्काथस्य पानतः ॥ ३० ॥
 ग्रन्थान्तरस्यान्यां * रसमात्रामाह—

वमनाहं निर्दिशति, बलवन्निर्दिशति ।—विदारिका क्षुद्ररोगोक्ता ॥ २४—२७ ॥

अवास्य निर्दिशति, नेत्यादि ।—दुःख्यं दुःखिन वामनौघः, यस्य वमनं क्लेशेन भवति, स इत्यर्थः । क्वलानिलो दोषान्तरासंश्लिष्टघातरोगवान् । पठनात् स्वरघातकः अन्वयेऽप्ययनात् स्वरभेदरोगवान् ॥ २८ २९ ॥

अवस्थाविशेषे अवास्यानां वास्यत्वं तथा वमनयोगश्चाह, एतेऽपीत्यादि ।—मधुक्काथस्य मधुक्काथस्येत्यर्थः । “मधुक्काथस्य पानतः” इत्यत्र “मधुक्काथपानतः” इति पाठः समीचीनः ॥ ३० ॥

मतान्तरे काष्ठस्थीतमादिमावानिर्देशः ।—

काष्ठपाने नवप्रस्था ज्येष्ठा मात्रा प्रकीर्तिता ।
मध्यमा षण्णित्ता प्रोक्ता त्रिप्रस्था च कनौयसी ॥ ३१ ॥
प्रसङ्गादन्योषधानाच्च सावामाह—

कल्कादीनामुत्तमादिमावानिर्देशः ।—

कल्कचूर्णावलेहानां त्रिपलं श्रेष्ठमात्रया ।
मध्यमं द्विपलं दद्यात् कनौयस्कं पलं भवेत् ॥ ३२ ॥
वमने वैगिक्यान्तिकीशुद्धौ उत्तमादिवैगनिर्देशः ।—
वमने चापि वेगाः स्युरष्टौ पित्तान्ता उत्तमाः ।
षड्वेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारोऽप्यवरा मताः ॥ ३३ ॥

दोषविशेषे द्रव्यविशेषनिर्देशः ।—

कफं कटुकतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्जयेत् ।
सुखादुलवणास्लाणैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥ ३४ ॥

[इति वमनम्] ।

अथ विरेचनमाह शार्ङ्गधरः,—

पावीयकाष्ठस्य मात्रा यस्यान्तरोक्तामाह, काष्ठपाने इत्यादि ।—षण्णित्ता षट्-
प्रस्था इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

वामककल्कादीनां सावामाह, कल्कंति ।—मध्यमं तथा कनौयस्कमित्यत्र
मानमिति शेषः ॥ ३२ ॥

वमनवेगस्य श्रेष्ठत्वादिहमाह, वमने इति ।—वमने वमनविषये पित्तान्ताः
अष्टौ वेगा उत्तमा मताः, कफाशयधः पित्ताशयावस्थानात् आदौ कफनिःसरणानन्तरं
यदा पित्तं निःसर्ज्युमारभेत, तथा अष्टौ वारान् वमनानि भवेयुः, तदा उत्तम-
वेगोऽवगन्तव्यः, एवं षट्चतुर्वेगाभ्यां मध्यमावरवेगाववगन्तव्यौ । एतेन वमने वैगिकी
आन्तिकी च शुद्धिर्दृशिता इति । अत्राष्टौ वेगा इति प्रथमवेगपरित्यागेन गणनीयाः,
यद्व्यति—“वमने तु पीतम्” इति ॥ ३३ ॥

दोषभेदात् रसबोध्यनिर्देशमुखेन वमनकारकद्रव्यविशेषमाह, कफमिति ।
“सुखादुलवणोष्णैश्च” इति पाठान्तरं न समीचीनम् । संसृष्टं वायुना कफमित्यनेन
केवलवायो वमनं निषिद्धमिति प्रदर्शितम् ॥ ३४ ॥

विरचनविधिः ।—

स्निग्धस्त्रिन्नस्य वान्तस्य दद्यात् सम्यक् विरेचनम् ॥ ३५ ॥

अस्य गुणमाह सुश्रुतः,—

सम्यग्योगयुक्तस्य विरेचनस्य गुणाः ।—

बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनातिदोषिणम् ॥

चिरञ्च पाकं वपुषः करोति विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ३६ ॥

अवान्तस्य विरेचने दोषनिर्देशः ।—

अवान्तस्य त्वधःस्रस्तौ ग्रहणीं ह्यादयेत् कफः ।

मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ॥ ३७ ॥

ग्रहणी अग्निवहा धमनी, तात्ख्यादग्निमाहुः, तां ह्यादयेत् ।

अवान्तस्य विरेचने दोषपरिहारोपायः ।—

अथवा पाचनेरामं बलासञ्च विपाचयेत् ॥ ३८ ॥

वैरेकनिष्कालनिर्देशः ।—

स्निग्धस्य स्नेहनेः कार्यं स्वेदैः स्त्रिन्नस्य रेचनम् ।

शरदृतौ वसन्ते च देहशुद्धेयं विशेषतः ॥ ३९ ॥

वैरेकनिषेधमाह—

विरचनविधिमाह, स्निग्धेति ।—स्नेहस्वेदवसनानन्तरं विरेचनं दातव्यं, न तु प्रागेव अस्निग्धाद्याय ॥ ३५ ॥

सम्यक् विरेचनस्य गुणमाह, बुद्धेरिति ।—“ज्वलनातिदोषिणम्” इत्यथ “बल-
मग्निदोषि” तथा “वपुषः” इत्यथ “वयसः” इति पाठः सुश्रुतसम्मतः । चिरञ्चः
पाकं वपुषः देहस्य कौर्णत्वाद्विषयं परिणामं, नरापलितादिकमिति यावत् । सम्य-
गुपास्यमानं न त्वयोगातियोगमित्यायोगैरुपास्यमानमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

प्रागवान्तस्य विरेचने दोषमाह, अवान्तस्येति ।—यद्यपीम् आधारभूत-
ग्रहण्णाश्रितमग्निमित्यर्थः, यदुक्तं चरके—“यद्यस्या बलमग्निर्हि स चापि
ग्रहणी श्रितः” इति । विरेचनयोगेनादौ विसं पश्चात् कफो गिःवरति,
धमनेन तं कफमनिःसार्यैव विरेचने दत्ते प्रभूततयाऽवस्थितः आमाशयस्यः
श्चः कफः अधः सरितः अग्निमात्रस्य मन्दाग्न्यादिकं जनयेदिति निष्कर्षः ॥ ३७ ॥

अकृतवसनस्य विध्यन्तरमाह, अथवेति ।—बलासं कफम् ॥ ३८ ॥

विरेचनानर्थाः ।—

बालवृद्धावतिस्त्रिंशः क्षतक्षौणो भयादितः ।
 श्रान्तस्तृषान्तः स्थूलश्च गभिणी च नवज्वरो ॥ ४० ॥
 नवप्रसूता नारो च मन्दाग्निश्च मदात्ययौ ।
 शल्यादितश्च रूक्षश्च न विरेच्यो भिषग्वरैः ॥ ४१ ॥
 विरेचमाह—

विरेचनार्थाः ।—

जोषणज्वरो मरव्याप्तो वातरक्तो भगन्दरौ ।
 अग्नेः पाण्डुरग्रान्ध्रि-हृद्रागार्कचिपीडिताः ॥ ४२ ॥
 योनिरोमप्रमेहार्त्त-गुल्मप्लोहव्रणादिताः ।
 विद्रधिच्छर्दिविस्फोट-विस्त्र्चौकुष्ठसयुताः ॥ ४३ ॥
 कण्ठनासाशिरोवक्त्र-गुदमेढ्रामथादिताः ।
 प्लोहशोथान्त्रिरोगार्त्ताः क्रिमिरोगानिलादिताः ॥
 शूलिनो मूत्रघातार्त्ता विरेकार्त्ता नरा मताः ॥ ४४ ॥

दोषभेदेन मृदादिकोष्ठनिर्देशः ।—

बहुपित्ता मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।
 बहुवातः क्रूरकोष्ठा दुर्विरेच्यः स कथ्यते ॥ ४५ ॥
 तस्य मात्तमाह—

विरेचने वेगिक्यान्तिकोशुद्धौ उत्तमादिवेगनिर्देशः ।—

मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगेः कफान्तगा ॥

विरेचनोपयोगकालमाह, स्थिग्वस्थिति ।—“वस्तु च” इत्यत्र च-कारात् प्राहको-
 ष्टिपि यद्यप्य कार्यमिति ॥ ३९—४१ ॥

विरेचनमाह, जोषणज्वरोति ।—मरव्याप्तः विषाणः ॥ ४२—४४ ॥

दोषभेदेन मृदादिकोष्ठतामाह, कश्चित् ।—मृदुः इत्यत्र कोष्ठ इति शेषः ; एवं
 कृत्स्न इत्यत्रापि । सः बहुवातः ॥ ४५ ॥

विरेचनस्य चान्तिकी वेगिकी च शुद्धिं कर्तुम् उत्तमादिवेगमाह, मात्रोत्तमिति ।—
 त्रिंशद्वेगेः त्रिंशद्द्वारान् विरेचने सञ्जाते इत्यर्थः । कफान्तगा सः च वेगमात् कफोऽन्ते

वेगोर्विशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगकैः ॥ ४६ ॥

वेरेचनिककषायाणां श्रेष्ठादिमात्रानिर्देशः ।—

द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमञ्च पलं भवेत् ।

पलाह्वञ्च कषायाणां कनीयस्कं विरेचनम् ॥ ४७ ॥

आनन्दसेनस्त्रोह—

मतान्तरं दोषभेदेन स्रष्टादिकोष्ठनिर्देशः ।—

पित्तेन स्यान्मृदुः कोष्ठः क्रूरो वातकफाश्रयात् ।

मध्यमः समदोषः स्यात् मात्रा योज्याऽनुरूपतः ॥ ४८ ॥

मतान्तरं उत्तमादिमात्रानिर्देशः ।—

पलन्तु श्रेष्ठमाख्यातं मध्यन्त्वर्द्धपलं भवेत् ।

कर्ष-मानं कनीयः स्यात् ज्ञेयं श्रेष्ठाद्यपेक्षया ॥ ४९ ॥

वमनविरेकयोश्चतुर्धा विशुद्धिमाह—

गच्छति यस्याः तादृशी, पित्तनिःसरणान्तरं यदा कफः निःसर्तुमारभेत, तदा उत्तमवेगतादृशा विरेचनं जातमित्यवगन्तव्यमित्यर्थः । एव विंश-दशवेगाभ्यां मध्यहीन-वेगी बोद्धव्यौ । अतः प्रथमद्विवेग पारंत्वज्य वेगगणना कार्या, “द्विदान् सविट्कान्” इत्याद्युत्तरति । एतेन विरेचनस्य वेगिणी चान्तिनी च शुद्धिः प्रदर्शयति ॥ ४६ ॥

विरेचने कषायाणां श्रेष्ठादिमात्रमाह, द्विपलमिति ।—कषायाणां वेरेचनिक-कषायाणां ॥ ४७ ॥

पित्तेनेति ।—क्रूरो वातकफाश्रयात् कफस्य स्थिरमन्दादिगुणेन सुष्ठु मला-निःसरणात् कफेऽपि क्रूरकोष्ठत्वमवधातव्यम् । यत् “बहुश्लेष्मा च मध्यमः” इत्यनेन कफवाहुल्य मध्यकोष्ठता उक्ता, तत्तु तस्य खिग्धत्वादिगुणेन कदाचित् मलनिःसरणा-दवगन्तव्या । स्मृतिसैधवदुभयमपि मतं प्रमाणम् । यदा—संसर्गसन्निपातज्ञे कोष्ठ कफस्य योगवाहत्वात् वातकफे क्रूरकोष्ठत्वमवगन्तव्यं, यदाह खरनादः,— “वातील्लणा स्यात् यदृथो क्रूरकोष्ठस्य देहिनः । पित्तला स्रष्टुकोष्ठस्य योगवाहो तयोः कफः ॥” इति । सुश्रुतेनाप्युक्तं—“बहुवातश्लेष्मा क्रूरः” इति । समदोषः प्रकृतिस्थवातादिकः पुरुषः ॥ ४८ ॥

वेरेचनिककषायाणां श्रेष्ठादिमाने मतान्तरमाह, पलमित्यादि ।—श्रेष्ठाद्यपेक्षया श्रेष्ठबलानलाद्यपेक्षया । “कोष्ठाद्यपेक्षया” इति पाठान्तरम् । यत् द्विपलमित्यादिनः श्लाघावैश्वस्यं प्राक् प्रदर्शितं तत्तु स्रष्टुद्वयसाधितविरेचनयोर्मापेक्षया मतव्यम् इति ॥४९॥

शोधनचतुष्टयस्य नामनिर्देशः ।—

वैगिकी मानिकी चापि अन्तिकी लैङ्गिकी तथा ।

चतुर्विधा शुद्धिरुक्ता वमने च विरेचने ॥ ५० ॥

वमनविरेकयोर्वैगिकीशुद्धौ जघन्यादिवेगस्य तथा विरेके

मानिकीशुद्धौ जघन्यादिवेगस्य निर्देशः ।—

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टी ।

दशंव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुगुणश्च ॥ ५१ ॥

जघन्येति ।—जघन्ये वमने चत्वारो वेगाः, मध्यमे षड्वेगाः, प्रवरे-
ऽष्टवेगाः । तथा च जघन्यविरेके दश वेगाः, मध्यमे विरेके दशत्रिगुणा
विंशतिवेगा इत्यर्थः, प्रवरे षष्ठे विरेके दशत्रिगुणा त्रिंशद्देगा इत्यर्थः । विरेके
दोष-मानेनापि जघन्यादित्वमाह, प्रस्थ इत्यादि ।—द्विगुणः प्रस्थो जघन्ये,
त्रिगुणो मध्यमे, चतुर्गुणः प्रवरे इत्यर्थः ।

वमनविरेचनयोश्चतुष्कारत्वमाह, वैगिकी वेगेः ह्येनमध्योत्तमैः चतुः-
षडष्टसिर्बमनवेगेः तथा दशत्रिंशद्विंशद्वेगैः विरेचनवेगेः ज्ञायते इति तादृशी । मानिकी
मानेन वान्द्रव्यस्य ह्येनमध्योत्तमेन प्रस्थ-सार्द्धप्रस्थ-प्रस्थद्वयमानेन तथा विरिक्तमलस्य
द्वि-त्रि-चतुःप्रस्थमानेन ज्ञायते इति तादृशी । चान्तिकी अन्तेन वमने पित्तान्तेन
विरेचने कफान्तेन च ज्ञायते इति तादृशी । लैङ्गिकी लिङ्गैर्धान्तविरिक्तसम्यक्-
खचणैर्ज्ञायते इति तादृशी ॥ ५० ॥

वेगानुसारेण वमनरेचनयोः मानानुसारेण च विरेचनस्य ह्येनमध्यप्रवरेत्वमाह,
जघन्येति ।—दारचतुष्टयवमनेन ह्येनवान्तत्वं षड्वारवमनेन मध्यवान्तत्वम्
अष्टवारवमनेन प्रवरवान्तत्वमवगन्तव्यमिति । विरेके तु दशैव ते द्वित्रिगुणाः
दशत्रिंशद्विंशद्वेगैः विरेचने, जघन्यादित्वं क्रमात् ज्ञातव्यमिति । यद्यपि वेगानुसारतो
विरेचनस्य उत्तमत्वादिकं प्रागेवोक्तं तथाऽप्यत्र वमनविषयकप्रसङ्गे तस्य पुनरुक्तिः
सम्पूर्णश्लोकानुरोधतः न दोषाय इति । जघन्यादिभेदेन वमनरेचनयोर्वैगिकी
शुद्धिमभिधाय सम्प्रति केषुचिद्विरेचनस्य जघन्यादिदोषमानभेदेन मानिकी
शुद्धिमाह, प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्चेति—दशत्रिंशद्विंशद्देगैः निर्युक्तमलस्य
चतुर्दायस्य मानश्चेत् द्विप्रस्थं त्रिप्रस्थं चतुःप्रस्थञ्च स्यात् तदा क्रमशः जघन्यादि-
विरेचन जातमिति निषम्भिरवधातव्यम् । श्लोकस्य प्रथमपादवयेण वमनरेचनयोः
वैगिकी तथा मध्यपादेन विरेचनस्य मानिकीः शुद्धिर्दर्शिता इति बोद्धव्यम् ॥ ५१ ॥

वमनादौ प्रप्यमानस्य वैशिष्ट्यनिर्देशः ।—

वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणौ ।

साङ्ख्ययोदशपलं प्रप्यमाहुर्मनौषिणः ॥ ५२ ॥

वमनाविरेकयोरान्तिकोद्युद्धेवंमनस्य च मानिकीशुद्धिर्निर्देशः ।—

पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादूर्ध्वं कफान्तञ्च विरेकमाहुः ।

वमनाविरेकयोर्वेगसङ्गाथा ।वशिष्टनिर्देशः ।—

द्वित्वान् सविट्कानपनीय वेगान् मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ ५३ ॥

* पित्तान्तमिति ।—आन्तिकी शुद्धिः । विरेकादूर्ध्वमिति—विरेके यत् प्रस्थादिना जघन्यादित्वमुक्तं तदर्द्धपरिमाणेन जघन्यादित्वं वमने ज्ञेयम् । कफान्तमिति ।—कफान्तमित्यनेन विरेचने आन्तिकी शुद्धिरुक्ता । विरेके द्वित्वान् सविट्कान् वेगान् अपनीय त्यक्त्वा मेयं गणनीयं

पूर्वश्लोके “पण्यस्तथा” इत्युक्तम्, इदानीं तं प्रप्यमेव विवक्ष्यति, वमने इति ।— प्रप्यशब्देन षोडशपलमुच्यते, परन्तु वमनादिषु तेषु प्रप्यशब्दाऽयं साङ्ख्ययोदशपल-रूपतया गणनीयः, न तु षोडशपलरूपतया इति ॥ ५२ ॥

वमनाविरेचनयोरान्तिकौ तथा वमनस्य मानिकीं शुद्धिं दर्शयति, पित्तान्तमिति ।— शीतवमनभेषजस्य यदा पित्तं निःसर्ज्यमारभेत, तदाऽवगन्तव्यम् चानाशयस्यः दुष्टैः कफः कार्श्वेनेव निःसृतवान्, अतः सम्यग्वमनं भूतम् ; एवं विरेचनेऽपि कफान्तम् इति पटव्यं व्याख्याऽवगन्तव्या इति । “पित्तान्तमिष्टं वमनं कफान्तञ्च विरेचनम्” इति पाठस्तु असम्पूर्णं एव, अकसङ्ग्रहादौ । भन्नविधपाठदर्शनात् “विरेकादूर्ध्वम्” इति शक्यं कर्तुं स्वकृतव्याख्याया अप्रासङ्गिकत्वाच्च इति मन्तव्यम् । जघन्यमध्येत्यादिना वमनाविरेचनयोर्वेगानुसारेण अतःसादिमात्रा निर्दिष्टा, तत्र विशेषमाह, द्वित्वानिति ।—द्वित्वानिति अनेकान्तिकवचनेन अल्लभागस्यामेयता दर्शिता ॥ ५३ ॥

* पित्तान्तमिति ।—आन्तिकी शुद्धिः वमने पित्तान्तेन विरेचने च कफान्तेन या ज्ञायते तादृशी । “विरेकादूर्ध्वम्” इत्येव “विरेकादूर्ध्वभेषजमात्रया कार्य्या” इति व्याख्या । तु अमङ्गता, लेखकप्रमाटाटेषाऽनुज्ञतिरिति मन्ये । उक्तिरियं निःसृतदोषस्य परिमाण-ज्ञापिका, न तु औषधस्य परिमाणज्ञापिका, तथा च अकटीकाया शीशिवदासः,— “विरेकादूर्ध्वमित्यनेन वमनस्य दोषप्रमाणोपलक्षिता मानिकी शुद्धिरुक्ता, जघन्य-मध्यप्रवरे विरेके प्रप्यसद्येत्यादिना यद्दोषमानमुक्तं तदपेक्ष्य वमने अर्द्धमित्यर्थः” इति ।

परिमाणं कार्यं, विरेकसङ्घा कर्तव्येच्यर्थः । तथा वमने पीतम्
श्लेष्मस्रवणीय मालं कर्तव्यं, वेगनामित्यर्थः । विरेके पूर्वदिनाहार-
मलविरेकात् प्रथमतः वेगद्वयं त्वयं वा परिहृत्य सङ्घा कर्तव्या
इति । वमनेऽपि पीतमोषधं प्रथमवेगेन वह्निःसरति, अतस्तत्र
शाखनीयमतोऽनन्तरं सङ्घा कार्येति दिक् ।

वमनस्य सम्यग्योगलक्षणानि लैङ्गिकीशुद्धिनिर्देशः ।—

क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यग्वमितः स इष्टः ।

हृत्पार्श्वं मूढन्द्रियमागंशुद्धौ तनोर्लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ॥५४॥

विरेकस्य सम्यग्योगलक्षणेन लैङ्गिक्यानि शोशुद्धिनिर्देशः ।—

स्रोतोविशुद्धोन्द्रियमम्रमादौ लघुत्वमूर्जाऽग्निरनामयत्वम् ।

प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ॥५५॥

प्राप्तिरिति प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

विरेचनायोगस्य लक्षणम् ।—

स्यात् श्लेष्मपित्तानिलमम्रकोपः माटस्तथाऽग्नेर्गृता प्रतिश्या ।

तन्द्रा तथा च्छटिरोचकश्च वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ॥५६॥

विरेचनातियोगस्य लक्षणम् ।—

कफास्रपित्तक्षयजानिलोत्थाः सुस्यङ्गमर्दक्षमवेपनाद्याः ।

क्रमात् कफ इति ।—व्याख्यातोऽयं प्राक् ॥ ५४ ॥

विरेकस्य सम्यग्योगलक्षणमाह. स्रोत इत्यादि ।—स्रोतोविशुद्धिः शिरा-
धमन्यादिच्छिद्राणां स्फुटोभावः । लघुत्वमित्यत्र दृढस्य मलाशयस्य चेति शेषः ।
कूर्जोऽग्निः प्रवलाग्निः । क्रमेण विट्पित्तकफानिलानां प्राप्तिः षादौ मल ततः
पित्तं ततः कफः ततोऽनिलो नि सरति चेत् स सम्यग्विरिक्तो मन्तव्यः ।
अवाले वायुनिःसरणं विट्पित्तादिनिःसरणेन रिक्तकोष्ठतया ज्ञातव्यमिति ।
प्रदर्शितक्रमलक्षणैः विडादिप्रवृत्तौ तु न सम्यग्योगलक्षणं भवतीति ज्ञातव्यम् ।
किञ्चान्पूर्वाङ्गेन विरेकस्य लैङ्गिकी तथा पराङ्गेनान्तिकी शुद्धिरिति
शेषम् ॥ ५५ ॥

निद्राबलाभावतमःप्रवेशाः सोन्मादद्विक्राश्च विरेचितेऽति ॥ ५७ ॥

विरेकनिष्ठिमहाह—

विरेचनानर्हाः ।—

क्षीणः क्षतोरःक्षतबालहृदा दीनोऽथ शोषी भयशीकतप्तः ।

अन्तस्तृषा र्तोऽपरिजाणभक्तो गर्भंखधो गच्छति यस्य चासृक् ॥ ५८ ॥

नवप्रतिश्यायपरीतदेहो नवज्वरौ या च नवप्रसूता ।

कषायनिष्ठा न विरेचनीयाः स्नेहादिभिर्ये त्वनुपस्कृताश्च ॥ ५९ ॥

अविरचानामवस्थाविशेषे विरेचनानर्हम् ।—

अत्यथापत्ताभिपरातदेहान् विरेचयेत्तानपि मन्दमन्दम् ।

विरेचनैर्यान्ति नरा विनाशमज्ञप्रयुक्तैरविरेचनीयाः ॥ ६० ॥

[इति विरेचनम्] ।

अथ नस्यमाह—

नस्यस्य द्वैविध्यं कायेऽह—

नस्यभेदो द्विधा प्राक्तो रचनं स्नेहनं तथा ।

रेचनं कर्षणं प्राक्तं स्नेहनं बृंहणं मतम् ॥ ६१ ॥

रेचनं कृपादीनामित्यर्थः ।

नस्यस्य निरुक्तिः पर्यायशः ।—

नस्यं तत् कथ्यते धीरेर्नासाग्राह्यं यदौषधम् ।

नावनं तस्य कर्मेति तस्य नामद्वयं मतम् ॥ ६२ ॥

हीनातियागयुक्तयोर्विरक्तशोखंलवणमाह, आदिति ।—गुरुता शरीरस्य कोष्ठस्य च गुरुत्वम् ॥ ५६, ५७ ॥

अविरचानाह, क्षीण इति ।—क्षतोरःक्षत क्षतरीगी उरःक्षतो ज्ञ । शोषी यक्ष्मी । अथो गच्छति यस्य चासृक् अधोगतपित्ती । कषायनिष्ठाः कषाय-रधमेवनशीलाः । अनुपस्कृताः असंस्कृताः । तान् क्षीणादीन् । मन्द-मन्दं चतु-स्रथा तथा ॥ ५८—६० ॥

पञ्चकर्मसु वसनविरचने लज्जा इदानीं ज्ञस्यमाह, नस्यभेद इति ।—रेचनं शिशोर्विरेचनम् ॥ ६१ ॥

नस्यस्य निरुक्तपर्यायान्माह—नस्यमिति ॥ ६२ ॥

दाशविंशति नखदानकालनिर्देशः ।—

कफपित्तानिलध्वंसे पूर्वे मध्येऽपराह्निके ।

दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रावप्युत्कटे गदे ॥ ६३ ॥

अन्यत्र ।—

नखस्य अवाप्तरभेदनिर्देशः ।—

प्रतिमर्शाऽवपीडश्च नस्यं प्रथमं तथा ।

शिरोविरेचनञ्चैव नस्त-कर्म तु पञ्चधा ॥ ६४ ॥

प्रातमर्शलक्षणम् ।—

ईषदुच्छिङ्गनात् स्नेही यावान् वक्त्रं प्रपद्यते ।

नस्तो निषिक्तस्तं विद्यात् प्रातिमश प्रमाणतः ॥ ६५ ॥

प्रातमर्शप्रयोजनम् ।—

प्रतिमर्शञ्च नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥ ६६ ॥

अवपीडस्य हेविष्णं निरुक्तिश्च ।—

शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ।

नखदानस्य समयमाह, कफेति ।—दिनस्य पूर्वे पूर्वाह्ने कफध्वंसार्थं, मध्याह्ने पित्तध्वंसार्थं अपराह्णे च वातनाशार्थं नस्यं दातव्यम् । आध्यायिके व्याधौ रात्रावपि नस्यं देयमाति ॥ ६३ ॥

रचनसङ्गनभेदं द्विविधस्य तस्य अवाप्तरभेदमाह, प्रतिमश इति ।— शिरोविरेचनमाति—यद्यपि अवपीडाहभिरपि शिरोविरेचनं भवति, तथाऽपि यत् प्राधान्येन शिरोविरेचनाद्यमेव दीयते तदंशं शिरोविरेचनं मन्तव्यम् ॥ ६४ ॥

नखभेदप्रतिमशस्य साधनाह, ईषदिति ।—ईषदुच्छिङ्गनात् किञ्चिदाकर्षणत्, नस्तो निषिक्तः नास्यया प्रदत्त-यवान् स्नेह-वक्त्रं मुखं, प्रपद्यते प्राप्नोति, प्रमाणतः साधनाशयित्, तं नस्यं प्रतिमशं विद्यात् । इदं स्नेहिकं नखम् ॥ ६५ ॥

प्रतिमशस्य प्रयोजनमाह, प्रतिमर्शश्चेति ।—“स्नेहनं शोधनञ्चैव द्विविधं नखमुच्यते” इति चरकवचनात् नस्यार्थं नखस्य स्नेहनशोधनरूपप्रयोजनसाधनाद्यम् । न च दोषवान् न च व्यापित्तकृतः ॥ ६६ ॥

अवपीडनाह, शोधन इति ।—शोधनं, दोषसंशोधनः । स्तम्भनं, रक्तापत्तादौ

आपीड्य दीयते यस्मादवपीडस्ततः स्मृतः ॥ ६७ ॥

नस्यभेदक्षेद्विकलस्यस्य प्रयोगविषयः ।—

स्नेहार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां तथा ।

बलार्थं दीयते स्नेही नस्तः-शब्दोऽत्र वर्तते ॥ ६८ ॥

अन्यच्च ।—

मतान्तरे नस्यभेदनिर्देशः ।—

अवपीडः प्रथमनं द्वैः भेदावपरी स्मृतौ ।

शिरोविरेचनस्यार्थं तौ तु देयौ यथायथम् ॥ ६९ ॥

मतान्तरे अवपीडलक्षणम् ।—

कल्कोक्ततादौषधात् यः पीडितो निःसृतो रसः ।

सोऽवपीडः समुद्दिष्टः तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥ ७० ॥

विधिसुखेन प्रथमनस्य लक्षणनिर्देशः ।—

षडङ्गुला द्विवक्त्रा या गाडी चूर्णं तथा धमेत् ।

तीक्ष्णं कोलमितं वक्त्र-वातेः प्रथमनं स्मृतम् ॥ ७१ ॥

रक्तस्रग्धन इत्यर्थः । अवपीडस्य व्युत्पत्तिमाह, आपीड्येति ।—आपीड्य सम्यक् शोषयित्वा । “आपीड्य” इत्यत्र “वपीड्य” इति चक्रोक्तपाठः ॥ ६७ ॥

नस्यनामकं नस्यमाह, स्नेहार्थमिति ।—शून्यशिरसां स्नेहार्थं ग्रीवादीनां बलार्थं च यः स्नेही दीयते नस्यार्थं क्षेद्विकलस्यं दीयते । अव नस्तः-शब्दो वर्तते नस्तः-शब्दो नस्यपर्यायक इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

मतान्तरमाह, अवपीड इति ।—शिरोविरेचनस्यार्थं शिरसौ कफादिदोष-संशोधनार्थमित्यर्थः । तौ अवपीडप्रथमने । यथायथं यथाव्याधि विविच्येत्यर्थः ॥ ६९ ॥

अवपीडस्वरूपमाह, कल्कोक्ततादिति ।—कल्कोक्ततात् दृग्दि पेषितात्, औषधात् तीक्ष्णबीर्यौषधात् । “निःसृतः” इत्यत्र “निष्कृतः” इति पाठान्तरम् । तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः सार्द्रंकादितोक्ष्णद्रव्यसाधित इत्यर्थः ॥ ७० ॥

प्रथमनमाह, षडङ्गुलेति ।—षडङ्गुला षडङ्गुलदीर्घा, द्विवक्त्रा उभयतन्त्रिद्व-विशिष्टा । धमेत् फुल्कारं दद्यादित्यर्थः, वक्त्रवातेरित्यनेनान्वयः । तीक्ष्णं कोलमित-मिति चूर्णमित्यस्य विशेषणम् । कोलप्रमाणं तीक्ष्णद्रव्यकृतं चूर्णम् उभयत-न्त्रिद्वविशिष्टायां नखिकायां निधाय नासापुटे संस्थाप्य मुखेन फुल्कारं कृत्वादिति ॥ ७१ ॥

वैरेचनस्य विषयनिर्देशः ।—

कृङ्गजनुगते रोगे कफजे च स्वरक्षये ।

अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पौनसे ॥

श्रीघाघस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ॥ ७२ ॥

क्षौद्रिकनस्यस्य विषयः ।—

भीरुस्त्रीकशत्रालानां नस्यं क्षौहेन शस्यते ॥ ७३ ॥

अवपीडनस्यस्य विषयः ।—

गलरोगे सन्निपाते निद्रायां सविषे ज्वरे ।

सनोविकारे क्रिमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥ ७४ ॥

प्रघमनस्यस्य विषयः ।—

अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।

चूर्णं प्रघमनं धीरेस्तद्धि तौक्षातरं यतः ॥ ७५ ॥

नस्यभेदक्षौद्रिकनस्यस्य सावार्निर्देशः ।—

नस्यस्य क्षौद्रिकस्यात्र देयास्वष्टौ च विन्दवः ।

प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिश्चयः ॥ ७६ ॥

शिरौवैरेचनस्यस्य विषयमाह, कृङ्गजनुगते इति ।—नस्यं वैरेचनं शिरौ-
वैरेचनार्थं नस्यमित्यर्थः ॥ ७२।७३ ॥

अवपीडस्य विषयमाह, गलरोगे इति ।—निद्रायां निद्राधिक्ये । सविषे ज्वरे
विषजे ज्वरे । “सविषे ज्वरे” इत्यत्र “विषमज्वरे” इति पाठान्तरम् ॥ ७४ ॥

प्रघमनस्य विषयमाह, अत्यन्तेति ।—तत् प्रघमनम् ॥ ७५ ॥

नस्यभिधेयस्य क्षौद्रिकनस्यस्य सावार्माह, नस्यस्येति ।—प्रत्येकशः नस्यकयोः
प्रतिनासारन्ध्रे इत्यर्थः, अष्टौ विन्दवः क्षौद्रमध्ये तर्जनीपर्वयुग्मनिमज्जनेन
बाबान् क्षेष्टः उत्थितो भवेत्, स विन्दुः, एवमष्टौ विन्दवः शुक्यपरपर्यायाः
एकैकान् नसाशिवरे दातव्या इति । यदुक्तं—“कराङ्गुलीपर्वयुग्मं द्रवमध्ये
निमज्जयेत् । तत्रज्ञं बावदुतिष्ठेत् द्रवं तत विन्दुमशकम् ॥ नस्ये तु विन्दव-
क्षौष्टौ तर्जनीपर्वयुग्मजाः । क्षेष्टस्य नावा सा शुक्तिर्नस्यं नावनमुच्यते ॥ शुक्तिश्च
शरणा शुक्तिः पाणिशुक्तिश्चिवा नता । अष्टौ षोडश दातव्या इत्यर्थः कसमश्च ताः ॥
डातव्यं शक्तिश्चापि शुक्तिरिति शेषोक्तम् । हे शुक्ती परमा शुक्तिः पाणिशुक्तिश्चतु

नस्यकर्भोपयोगिवयोनिर्देशः ।—

अष्टवर्षव्यं वानव्यं नस्तः कर्म मयाचरेत् ।

अशातिवर्षादूङ्गश्च नावनं नैव दौयते ॥ ७७ ॥

निषेधमाह—

नस्यानिर्देशः ।—

तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ।

अजोर्णी दत्तवस्तिष पोतस्नेहोदकासवः ॥ ७८ ॥

ऋद्धः शोकाभितप्तश्च तृषार्त्ता वृद्धबालको ।

विगावरोधौ स्नातश्च स्नातुकामश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

[इति नस्यम्] ।

अथानुवासनमाह—

अनुवासनविधिः ।—

भवेत् सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम् ।

विरिक्तस्त्वनुवास्यः स्यात् सप्तरात्रात्परं सदा ॥ ८० ॥

अन्यत्र चोक्तम्—

विरचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय वै ।

कृताहाराय सायाह्ने वस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥ ८१ ॥

अनुदिनं दीयते इत्यनुवासनः ।

शुभा ॥” इति । अक्रसङ्ग्रहे तु “शक्तिश्च पाणिशक्तिश्च मावास्तिसः प्रकीर्तिताः” इति श्लोकाहंमधिकतया दृश्यते । विन्दुशक्त्यादीनां स्वरूपनिर्णये बहवो मतभेदा दृश्यन्ते ॥७६॥

नव्योपयोगिवयो निर्देशमाह, अष्टिति ।—केषाञ्चिन्मते आ सप्तवर्षादारभ्य नस्यं क्वातव्यनिर्देशः ; यदुक्ते—“न नस्यमूनसप्तव्ये नातीताश्रीतिवत्सरे” इति ॥ ७७ ॥

नस्यानर्हानाह, तथेति ।—“क्वातुकामः” इत्यत्र “शान्तकामः” इति पाठे— शान्तः निवृत्तः, कामः इच्छा, नस्यग्रहणे इति शेषः, यस्य सः शान्तकामः ॥७८७९॥

अथानुवासनविधिमाह, भवेदिति ।—सुखोष्णस्यैव च विररिति शेषः, वसिः सुखोष्णः कार्यः, तथा सति सहसा सुखं निरेति । अक्रसङ्ग्रहे तु अस्य—“स तु सैन्यवर्षेण शताह्नेन च संयुतः” इति पूर्वाहोर्निर्देशो दृश्यते । अस्यैव योगस्य सुखनिर्गमनलोकेः परिभाषा-यामोदशस्यानि श्लोकाहंसास्य सन्निवेशः कस्यापि लेखकस्य प्रमादकृत इति मन्ये ॥८०॥८१॥

वस्तिनेवस्य उपादाननिर्देशः ।—

सुवर्ण-रौप्य-तपु-तान्त्र-रौति-कांस्थायसास्थिद्रुमवेणुदन्तेः ।

नक्षत्रविषाणोर्मणिभिस्तु तैस्तैः काव्याणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥८२॥

वयोभेदेन वस्तिनेवस्य परिभाषादिनिर्देशः ।—

षड्-द्वादशाष्टाङ्गुलसम्मितानि षड्-विंशति-द्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मङ्ग-कर्कशु-सतीनवाह्नि-च्छिद्राणि वर्त्या पिहितानि चापि ॥८३॥

यथावयोऽङ्गुलकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।

ऋजुनि गापुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुडिकामुखानि ॥८४॥

कर्णिकायवस्था वस्तिपुटकस्योपकरणानि च ।—

स्यात् कर्णिकैकाऽग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने हे ।

वस्तिनेवस्य सामथीमाह, सुवर्णेति ।—तपुः वङ्गम् । रौतिः पित्तलम् । आशसं
बौद्धम् । चास्थि इत्यादीनाम्, एवं दन्तमपि । विषाणेः नक्षत्रादिश्लेः ।
सुकर्णिकानि वस्तिपुटवन्धनाथं कर्णद्वययुक्तानोत्थेः ॥ ८२ ॥

वयोभेदेन वस्तिनेवस्य दैव्यादिकं निर्दिशति, षडित्यादि ।—षड्-द्वादशाष्टाङ्गुल-
सम्मितानि षड्-विंशति-द्वादशवर्षजानाम् इति यथासङ्गा नेवस्य दैव्यमवगन्तव्यम् ।
एव मुद्रादिवाह्निच्छिद्राणि इत्यत्रापि यथासङ्गात्मनवगन्तव्यम् । कर्कशुः क्षुद्रबदरम् ।
सतीनो वर्णुलकवायः । वर्त्या द्रव्यान्तरप्रवेश-वस्तिद्रव्यनिर्गमननिरासार्थे वस्त्रादीनां
वर्त्या इत्यर्थः । “वर्त्या” इत्यत्र “वस्त्रैः” इति पाठः—वस्त्रैः चर्मभिः, पाठोऽयं न
शरकादिसम्मतः ; पिहितानि आच्छादितानि, नेत्राणि इत्यस्य विशेषणम् । वयो-
ऽनतिक्रमेति यथावयः वयोऽनुकृपमित्यर्थः, मूले चतुर्वासस्य स्वाङ्गुष्ठप्रमाणानि अथे
च स्वकनिष्ठाङ्गुलिपरिमाणानि परिणाहवन्ति विशालताविशिष्टानि, स्युलानीत्यर्थः ।
ऋजुनि सरलानि । गोपुच्छसमाकृतीनि क्रमशः सूक्ष्माणि । गुडिकासुखानि
गुडिकावत् वर्णुलाकारमुखानि ॥ ८३-८४ ॥

सुकर्णिकानि नेत्राणि काव्याणि इत्युक्तं, सा कर्णिका कुत्र काव्या इत्यपेक्षाया-
माह, स्यादिति ।—अग्रचतुर्थभागे नेवस्य मूलादारभ्य तृतीयभागानन्तरं, षडङ्गुल-
दीर्घनेवस्य साङ्गचतुरङ्गुलात् परमित्यर्थः, एका कर्णिका काव्या, गुदमध्ये

कारङ्गो माह्विप्रहारिणी वा स्यात् शीकरो वस्तिरजस्य वाऽपि ॥ ८५ ॥

बलिपुटकस्य खडपादिकम् ।—

दृढस्तनुर्नष्टशिशो विगन्धः कषायरक्तश्च सृत्रुः सुशुद्धः ।

मृणां वयो यौच्य यथाऽनुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुबहसूत्रः ॥ ८६ ॥

त्रणवस्तिनेवस्य परिमाणादिनिर्देशः ।—

प्रणवस्तेस्तु नेत्रं स्यात् श्लक्ष्णमष्टाङ्गलोन्मितम् ।

मुद्गच्छिद्रं गृध्रपक्ष-नलिकापरिणाहि च ॥ ८७ ॥

वास्तनेवस्य यन्त्यान्तरोक्तम् उपादानम् ।—

नेत्रं कार्यं सुवर्णादि धातुभिर्वृक्षवेणुभिः ।

बलैर्दन्तैर्विषाणाद्यैर्मणिभिर्वा विधीयते ॥ ८८ ॥

वयोभेदेन यन्त्यान्तरोक्तनेत्रपरिमाणादिकम् ।—

एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावन्मात्रा षडङ्गुलम् ।

कारङ्गो माह्विप्रहारिणी वा स्यात् शीकरो वस्तिरजस्य वाऽपि ॥ ८५ ॥
कारङ्गः वज्रगोमयः । अणस्य कौंगल ॥ ८५ ॥

दृढं इत्यादि ।—तनुः सूक्ष्मः, नष्टशिशुः शिराविरहितः, समुद्धृतशिरासमूह इत्यर्थः, कषायश्च विक्लादिकषायद्रव्यभावनया, रक्तः रञ्जितः, अत एव विगन्धः विगतपूतिगन्धः । सुशुद्धः मलिनताविरहितः । यथाऽनुरूपं वयोऽनुरूपम् । नेत्रेषु वस्तिनेत्रेषु, सुबहसूत्रः सुदृढबन्धनसूत्रः, वस्तिर्यौच्यः । अथभागे एककार्यं कायुक्तां कनिष्ठाङ्गुलिपरिमाणाख्युक्तां मूले च कर्णिकादयवतीम् अङ्गुष्ठमानख्युक्तां वयोऽनुरूपं षडङ्गुलदीर्घां सुवर्णादिमयोम् ऋज्वादिभिश्चिषणविशिष्टां नलिकामेकाङ्गुल्यादि, मुद्गादिनिर्गलनाहं किद्रश्च तत्र कार्यम् ; दाह्यादिगुणविशिष्टं कारङ्गवादी-नामन्यतमस्य वस्तिं नलिकायास्तस्याः मूलकार्यं कयोर्दृष्टसूत्रेण बध्नायात् इति निश्चयः ॥ ८६ ॥

शोधनवस्तिमुक्ता नाडोत्रये दीयमाणं वस्तिं विवृणोति, त्रणवस्तेरिति ।—त्रणं अथरोमि, नाडोत्रये जाते दीयमाणो वस्तिः त्रणवस्तिः । मुद्गच्छिद्रं मुद्गप्रवेशाच्छिद्र-विशिष्टम् । “मुद्गच्छिद्रम्” इति पाठे—स्वल्पच्छिद्रमित्यर्थः । गृध्रपक्षनलिकापरिणाहि गृध्रस्य पक्षे या नलिका श्लक्ष्णवर्णुलरोमरहितांशविशेषः, तद्वत् खलुलम् ॥ ८७ ॥

शोधनवस्तिनेत्रे यन्त्यान्तरोक्तं नेत्रस्य उपादानं परिमाणादिकञ्चाह, नेत्रमित्येति ।—

ततो द्वादशकं यावत् मानं स्यादष्टसम्मितम् ॥ ८९ ॥

ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता ।

सुक्लच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिरन्ध्रकम् ॥ ९० ॥

यथासङ्गं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम् ।

आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ॥ ९१ ॥

कनिष्ठिकापरोष्णाहमये च गुड़िकामुखम् ।

तन्मूले कश्चिके द्वे च कार्ये भागाच्चतुर्थकात् ॥

योजयेत्तत्र वस्तिस्तु बन्धद्वयविधानतः ॥ ९२ ॥

वस्तिगुटकस्य उपकरणादिनिर्देशः ।—

सृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ।

मूत्रकोषस्य वस्तिस्तु तदलाभेन चर्मजः ॥

कषायरक्तः सुसृदुर्वस्तिः स्निग्धो दृढो हितः ॥ ९३ ॥

अन्यच्च ।—

निदहस्य द्रव्यं वस्तिनिवस्तिश्च ।—

कषायक्षीरतैलेर्यो निरुहः स निगद्यते ।

वस्तिभिर्दीयते यस्मात् तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ॥ ९४ ॥

वस्तिद्वयस्य प्रयोगक्रमः ।—

तद्वानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ।

पूर्वमेव ततो वस्तिर्निरुह्याख्यो भविष्यति ॥ ९५ ॥

कलायाभं वस्तुलकलायाभम् । तदलाभेन मूत्रकोषवसाप्राप्त्या चर्मजः सृगादीनां
त्वसंविनिर्मितः ॥ ८८—९३ ॥

आस्थापनापरान्ध्रनिरुहवसेर्द्रव्यं वस्तिनिवस्तिश्चाह, उपायार्थम् ।—“कषाय”
शब्दस्य “वस्तिस्तु” इति पाठान्तरम् । वस्तिभिः सृगादीनां मूत्रकोषमयैर्वस्ति-
भिरित्यर्थः ॥ ९४ ॥

वस्तिद्वयस्य प्रयोगक्रममाह, तत्रेति ।—पूर्वमेव इति छेदः । अनुवासनाख्यो यो
वस्तिः, स एव पूर्वमेव कथ्यते, आस्थापनात् प्रागेव दीयते इत्यर्थः । ततः अनुवासना-
ख्येति ॥ ९५ ॥

उत्तरवस्तिः ।—

निरुद्धादुत्तरश्चैव वस्तिः स्यादुत्तराभिधः ॥ ८६ ॥

मात्रावस्तेनांनानिर्देशः ।—

अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ।

पल्लहयं तस्य मात्रा तस्मादर्द्धोऽपि वा भवेत् ॥ ८७ ॥

अनुवासनार्हानर्हाः ।—

अनुवास्यसु रुद्धः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली ।

नानुवास्यसु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी ॥ ८८ ॥

आस्थापनानुवासनानर्हाः ।—

नास्थाप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्मादद्वड्युताः ।

श्रीथमूर्च्छाऽरुचिभय-श्वासकासक्षयातुराः ॥ ८९ ॥

सम्यक् प्रयुक्तस्य वस्तेर्गुणाः ।—

शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।

क्रुते परिहृद्विञ्च वस्तिः सम्यगुपासितः ॥ १०० ॥

ऋतुभेदे स्नेहवस्तेः क्षालनिर्देशः ।—

दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते ।

ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनः ॥ १०१ ॥

उत्तरवस्तेः स्वरूपं निरुक्तिश्चाह, निरुद्धादिति ।—निरुद्धादुत्तरश्चैव निरुद्धाजलनर-
मित्यर्थः ।—उत्तराभिधो वस्तिः उत्तरवस्तिः, स च मूत्रहारिण दीयः ॥ ८६ ॥

मात्रावस्तेः स्वरूपं मात्राश्चाह, अनुवासनेति ।—तस्य मात्रावस्तेः ॥ ८७ ॥

अनुवासनयोगमाह, अनुवास इति ।—केवलानिली दीघान्तरासंस्मितवातरोगी ।

निषिद्धानुवासनानाह—नेति ॥ ८८ ॥

वस्थानर्हानाह—नास्थाप्येति ॥ ८९ ॥

वस्तिगुणमाह, शरीरोपचयमिति ।—सम्यगुपासितः सम्यक्सेवितः, यथायथं
ऋतु इत्यर्थः ॥ १०० ॥

ऋतुभेदे स्नेहवस्तिदानसमयमाह, दिवेति ।—स्नेहवस्तिः अनुवासनवस्तिः ॥ १०१ ॥

अनुवाचने अतिस्निग्धभोजनस्य अपकारितानर्देशः ।—

न चार्तिस्निग्धमशनं भाजयित्वाऽनुवासयेत् ।

मदं मूच्छाञ्च जनयेत् द्विधा स्नेहः प्रयाजितः ॥ १०२ ॥

अयोगातिशयगुक्तशार्दीयानर्देशः ।—

हीनमात्रावुभौ वस्तौ नातिकार्यं करोी स्मृतौ ।

अतिमात्रौ तथाऽऽनाह-क्लमातीसारकारकौ ॥ १०३ ॥

अनुवासनस्यैव उत्तमादिमासानर्देशः ।—

उत्तमस्य पलैः षड्भिः मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।

पलैकाङ्गेन हीना स्यादुक्ता मात्राऽनुवासने ॥ १०४ ॥

अन्यच्च ।—

वयोभेदे निरुहस्य मासानर्देशः ।—

निरुहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरं परम् ।

प्रकुञ्चद्विः प्रत्यब्दं यावत् षट्प्रसृतास्ततः ॥ १०५ ॥

प्रसृतं वक्ष्येदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।

आ-सप्ततरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १०६ ॥

अनुवासनात् प्राक् अतिस्निग्धभोजनं निषेधयति, न चेति ।—द्विधा भाज्य-
विधया वलिविधया च इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

अयोगातिशयगुक्तशार्दीयः वस्त्याः दोषमाह, हीनेति ।—उभौ आख्यापनाजु-
वासनाख्यौ ॥ १०३ ॥

अनुवासनार्थं दशोषधस्य उत्तमादिमासानाह, उत्तमस्येति ।—उत्तमस्य उत्तम-
बलान्तरादिषु । एव मध्यमस्यापि व्याख्या क्वाप्या । पलैकाङ्गेन सार्द्धं पलं ॥ १०४ ॥

वयोभेदेन निरुहमासानाह, निरुहति ।—प्रथमं वत्सरं एकवर्षीयस्य शिशोः ।
प्रकुञ्चः पलम् । परं प्रथमवर्षादनन्तरम् । यावत् षट्प्रसृताः द्वादशपञ्चपर्यन्तम् ;
तेन एकवर्षात् द्वादशवर्षे यावत् एकैकपञ्चदश्या द्वादशपलं भवेदित्यर्थः । ऊर्ध्वं
द्वादशवर्षादूर्ध्वमित्यर्थः, प्रत्यब्दमेकैकं प्रसृतं कृत्वा वर्धयेत् यावत् द्वादशप्रसृता भवन्ति ;
द्वादशेति छेदः, तेन द्वादशादूर्ध्वं त्रयोदशवर्षमारभ्य अष्टादशस्य अष्टादशवर्षीयस्य
प्रसृतं पञ्चदश कृत्वा वर्धयेत्, तेन त्रयोदशवर्षादारभ्य अतिवर्षे पञ्चदशवर्षा
अष्टादशवर्षे अनुवैशतिपथानि माताः प्लारण्यः । आ-सप्ततेः सप्ततिवर्षपर्यन्तम्, इदं

अनुवासनस्य मात्रानिर्देशः ।—

यथायथं निरुहस्य पादो मात्राऽनुवासने ॥ १०७ ॥

अनुवासनस्य सम्यग्योगलक्षणम् ।—

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वै ।

विना पीडां त्रियामस्यः स सम्यगनुवासितः ॥ १०८ ॥

अनुवासनस्य अयोगातिथोगलक्षणम् ।—

विष्टब्धानिलविष्णुतः स्नेहो हीनेऽनुवासने ।

दाहकृमपिपासार्ति-करश्चात्यनुवासने ॥ १०९ ॥

निरुहानुवासनयोरतिप्रयोगे दोषनिर्देशः ।—

स्नेहवस्तिं निरुहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।

स्नेहात्पित्तकफोत्क्लेदौ निरुहात् पवनाद्भयम् ॥ ११० ॥

अनुविंशतिपलं मानम् । परं सप्ततेरुहं, दशैव प्रकृताः विंशतिपलानि मात्रा प्रयोज्या इत्यर्थः ॥ १०५।१०६ ॥

निरुहमावातिर्देशेन अयोमेदे अनुवासनस्य मात्रानाह, यथायथमिति ।— यथायथं यथावयः, निरुहस्य पादो मात्राऽनुवासने निरुहस्य या मात्रा, अनुवासने तस्य पादमात्रा देया, तेन प्रथमे क्तरे अनुवासनस्य कर्षमात्रा, एवं कर्षाभिवृद्ध्या दाहशक्त्यरे प्रमुञ्चत्यर्थं मात्रा स्यात् । एवं त्रयोदशादिर्नापि एतदनुसारेण मात्रा निर्येया इति ॥ १०७ ॥

सम्यगनुवासनलक्षणमाह, सानिल इति ।—प्रत्येति प्रत्यागच्छति, बहिर्देशमिति शेषः, वहिरागच्छतीत्यर्थः । “प्रत्येति” इत्यत्र “प्राप्नोति” इति पाठान्तरम् । त्रियामस्यः पक्षाशये एव प्रह्वरत्रयं कृतावस्थानः । “विना पीडां त्रियामस्यः” इत्यत्र “ऊषाचोषो विना शोभन्” इति सुस्रुते तथा “उपद्रवं विना शोभन्” इति च शार्ङ्गधरे पाठः ॥ १०८ ॥

हीनात्यनुवासनयौलक्षणे आह, विष्टब्धेति ।—विष्टब्धानिलविष्णुतः विष्टब्धानि अनिलविष्णुत्राणि यस्मात् तादृशः, स्नेह इत्यस्य विशेषणं, वातमुदपुरीषाणां सन्धकरः इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

केवलानुवासनस्य केवलास्थापनस्य वा अतिप्रयोगनिषेधमाह, स्नेहवस्तिमिति ।— एकमेव परस्परानन्तरितम् । स्नेहात् अनुवासने प्रयुक्तात् स्नेहादित्यर्थः । पित्तकफोत्क्लेदः पित्तकफयोरुद्गमः । “स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेदः” इत्यत्र “स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेदः”

अनुवासनानर्हाः ।—

अनास्थाप्या येऽभिधेया नानुवास्याच्च ते मताः ।
 विशेषतस्त्वमी पाण्डु-कामला-मेह-पीनसाः ॥ १११ ॥
 निरन्नग्नौहविड्भेदि-गुरुकोष्ठकफोदराः ।
 अभिष्यन्दभृशस्थूल-क्लिमिकोष्ठाव्यमारुताः ॥
 पीते विषे गरेऽपच्यां श्लोपटौ गलगण्डवान् ॥ ११२ ॥

आस्थापनानर्हाः ।—

अनास्थाप्यास्त्वतिस्त्रिगधः क्षतोरस्को भृशं क्रशः ।
 आमातिसारी वमिमान् मंशुद्धो दत्तनावनः ॥ ११३ ॥
 श्वासकासप्रसेकार्शी-हिक्काध्मानात्पवङ्गयः ।
 पायुशूलः कृताहारो बह्वच्छिद्रोदकोदरी ॥
 कुष्ठी च मधुमेहौ च मासान् सप्त च गर्भिणी ॥ ११४ ॥
 अथस्थानुसारेण विकित्सायाः कर्तव्यतादिनिर्देशः ।—
 न चैकान्तेन निर्दिष्टे कुर्यादभिनिवेशनम् ।
 भवेत् कदाचित् कार्याऽपि विरुद्धाऽभिमता क्रिया ॥ ११५ ॥

इति तथा “उतक्लेशाग्रिवधो स्नेहात्” इति च पाठान्तरम् । पवनाङ्ग्यं वायुवृद्धिः,
 निरन्तरनिरुद्धश्च रौच्यातिशयकरत्वात् ॥ ११० ॥

अनुवासनानर्हानाह, अनास्थाप्या इति ।—निरन्न. उपवासक्लिष्टः । गुरुकोष्ठ-
 कफोदराः गुरुकोष्ठरत्नः कफादुदरिष्य । आख्यामारुतः ऊरुस्तथो ॥ १११ ११२ ॥

आस्थापनानर्हानाह, अनास्थाप्या इति ।—क्षतोरस्कः उग्रःक्षती । मंशुद्धः
 निरिक्तः, “वमिमान्” इत्यनेन वसनप्योक्तत्वात् । दत्तनावनः दत्तनस्यः । “अल्पवङ्गयः”
 इत्यत्र “अल्पवर्चसः” तथा “पायुशूलः” इत्यत्र “शूलपायुः” इति पाठान्तरम् ।
 बह्वच्छिद्रोदकोदरी बह्वगुदोदरी छिदान्नादरी लक्षोदरी च ॥ ११३ ११४ ॥

शोधनानर्हा अपि कदाचिदवस्थावशात् शोधनमर्हन्ति तथा शोधनार्हा अपि
 कदाचिदवस्थावशात् शोधनं नर्हन्ति इत्याह, न चेति ।—एकान्तेन अभिनिवेशनं
 श्योक्तमेव कार्यामिति निर्वन्धमित्यर्थः । भवेत् कदाचित् कार्याऽपि विरुद्धाऽभिमता
 क्रिया कदाचित् विरुद्धाऽपि शास्त्रानभिमतताऽपि क्रिया अभिमता इत्या, अत एव

अवस्थानुसारिण निविहायाः कर्त्तव्यत्वे दृष्टान्तः ।—

कुटिं-हृद्रोग-गुल्मार्त्तं वमनं स्वे चिकित्सिते ।

अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां वास्तकर्म च ॥ ११४ ॥

[इत्यनुवासनः] ।

अथ निरूहमाह—

निरूहप्रयोगस्य दिनकालादिनिर्देशः ।—

अनुवास्य स्निग्धतरं तृतीयेऽङ्गि निरूहयेत् ।

मध्येऽङ्गे किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते वलिमङ्गले ॥

अभ्यक्तस्त्रेदितोत्सृष्ट-मलं नातिवुभुक्षितम् ॥ ११७ ॥

किञ्चिदावृत्ते इत्यल्पखलिते । तृतीयेऽङ्गि प्रयोवादात्, पञ्चमेऽप्यङ्गि क्रियते ; यदाह वाग्भटः,—“पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे” । निरूहयेदिति दोषं निर्हरेदित्यर्थः, अत एवाह सुश्रुतः, यथा— “दोषनिर्हरणाच्छरीररोहणाद्वा निरूहः” इति । अस्यास्थापनमित्यधि नाम ; “वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वा” आस्थापनमिति सुश्रुत एव ।

कार्या भवेत्, तथा च चरकेषाप्युक्तम्—“उत्पद्यते हि साऽवस्था देशकालसर्वं प्रति । यथां कार्येणकार्यं स्यात् कर्म कार्यञ्च वज्रयेत् ॥” इति ॥ ११५ ॥

अवस्थावशात् निविहस्य कार्यत्वे दृष्टान्तमाह, कुटिरिति ।—स्वे चिकित्सिते वमनादिचिकित्साधिकारे । कुट्यां दिग्गोषो निषिद्धवमना अपि यथा अवस्थावशात् कदाचित् वमनमर्हन्ति, एवं निषिद्धवस्तयोऽपि कदाचिदात्ययिके व्याधौ वक्ष्युषिताः भवन्ति, अतो ज्ञानवान् भिषगातुरावस्था विविच्य शोधनं प्रयुञ्जीत, निर्दिष्टे एव विषये एकात्माभिविशं न कुर्व्यादिति निष्कर्षः । “कुष्ठिनां वास्तकर्म च” इत्यत्र “वास्तकर्म च योजयेत्” इति पाठान्तरमसङ्गतम् ॥ ११६ ॥

निरूहवर्त्तमानप्रयोगस्य दिनकालादिक्रमाह, अनुवास्येति ।—स्निग्धतरं सम्यक्स्निग्ध-मित्यर्थः, नास्निग्धमिति यावत्, अतिस्निग्धस्य निरूहनिषेधात् । “स्निग्धतरञ्च” इत्यत्र “स्निग्धतरञ्च” इति पाठान्तरम् । तृतीयेऽङ्गि अनुवासनान्तृतीये दिवसे । किञ्चिदावृत्ते किञ्चिदपनते इत्यर्थः । अभ्यक्तस्त्रेदितोत्सृष्टमलम् अभ्यक्तविषयां क्लृप्तं स्त्रेदितं अक्षपुण्यापुत्रीषञ्च ॥ ११७ ॥

विरचनादिप्रयोगे दिनावधिनिर्देशः ।—

पक्षाद्विक्री वान्तस्य ततः पक्षात् निरूहणम् ।

सद्यो निरूढोऽनुवास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ११८ ॥

दोषभेदान्निरूढाङ्गानां सात्वानिर्देशः ।—

मधुस्नेहनकल्काख्य-कषायावापतः क्रमात् ।

त्रीणि षट् हे दश त्रीणि पक्षान्यनिलरोगिषु ॥ ११९ ॥

पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम् ।

षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम् ॥ १२० ॥

स्नेहनं पक्वस्नेहः, आमस्य निषिद्धत्वात्, “न * चामं प्रणयेत्स्नेहं स च्छभिष्यन्दयेद्गुदम्” इति दृढबलवचनात् । पक्वस्नेहश्च वातव्याधौ निर्दिष्टः नारायण-प्रसारणी-सैन्धवादितैलादिकः, एवमनुवासनेऽपि । कल्को मदनफलादीनाम् । कषायो दशमूलादीनाम् । आवापः काञ्जिक-जम्बीर-रस-मांसरसादीनाम् । त्रीणि इत्यादि ।—वातरोगे क्रमात् यथाक्रमं मधु-

विरचनादीनां आखावधिमाह, पक्षादिति ।—वान्तस्य पक्षाद्विकः वमनात् पक्षदशदिवसानन्तरं विरेचनं दातव्यं, ततः विरेचनानन्तरं पक्षात् पक्षदशदिवसान्तरं परं निरूहणं कर्तव्यम् । “ततः पक्षात्” इत्यत्र “ततः पश्चात्” इति सुश्रुते पाठः । निरूढः आख्यापितः, सद्यस्तृतीयेऽहनीत्यर्थः, “सद्यस्तद्वरेव” इति केषित्, अनुवासः, तथा विरेचितः सप्तरात्रात् सप्तदिनानन्तरम्, अष्टमे दिने अनुवासः । शिघ्रं स्निग्धं पुरुषं बानधिला कृतसंसर्जनं पक्षानन्तरं विरेचयेत्, ततः सप्तदिनानन्तरमनुवाञ्छ्ये तृतीये दिवसे निरूहयेत्, निरूहय्य रुच्यत्वात् स्नेहनाथं निरूढं पुनस्तृतीयेऽङ्गि अनुवासयेत् । यस्तु अनुवासनं नाहति, स विरेचनानन्तरं पक्षात् निरूहयितव्यः, “ततः पक्षान्निरूहणम्” इत्युक्त्वात् इति निर्गलितार्थः ॥ ११८ ॥

निरूहवस्यो देयमध्वादीनां मानमाह, मध्विति ।—कल्कः आख्या यस्य सः आख्याः कल्क इत्यर्थः, अत्र कल्का इत्यनेनेवेष्टसिद्धौ आख्याशब्देनेवं बोधयति यत् निरूहणे कल्कः एव देयः न तु कल्कभेदचर्यम् इति । आवापः प्रक्षेपः । आवापतः आवापानामित्यर्थः । अत्र “सर्वविभक्तिभ्यस्तसिल्” इत्यनेन षष्ठ्यास्तसिल् ॥११९॥१२०॥

* चामम् अपक्वम् । सः अपक्वस्नेहः । अभिष्यन्दयेत् क्लेदयेत् । एव-
मनुवासनेऽपि आमस्नेहो निषिद्ध इत्यर्थः ।

नस्त्रीणि पल्लानि, स्नेहस्य षट्, कल्कस्य द्वे, कषायस्य दश, लीणि च
 आवाप्यस्य । एवं पित्ते मधुनश्चचारि, स्नेहस्य च चत्वारि, कल्कस्य द्वे,
 कषायस्य द्विपञ्चेति दशेत्यर्थः, आवाप्यस्य च चतुष्टयमिति । एवं कफे
 मधुनः षट्पलानीत्यादि योज्यम् ।

शार्ङ्गधरमतमाह —

निरुद्धस्य बहुधात्वनिर्देशः ।—

निरुद्धवस्तिर्वहुधा भिद्यते कारणान्तरेः ।

तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥ १२१ ॥

निरुद्धस्य पर्यायादिनिर्देशः ।—

निरुद्धस्यापरं नाम प्रोक्तमास्यापनं बुधैः ।

स्वस्थानस्थापनादोष-धातूनां स्थापनं मतम् ॥ १२२ ॥

निरुद्धस्य श्रेष्ठादिमावानर्देशः ।—

निरुद्धस्य प्रमाणञ्च प्रस्थ पादोत्तरं परम् ।

मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनञ्च कुड्वास्त्रयः ॥ १२३ ॥

आस्थापनानर्थाः ।—

अतिस्निग्धोत्क्लिष्टदोषः क्षतोरस्कः कृशस्तथा ।

आधानच्छर्दिहकार्शः-कासश्वासप्रपीडितः ॥ १२४ ॥

गुदशोथातीसारार्त्तो विसूचीकुष्ठसंयुतः ।

मभिणी मधुमेही च नास्याप्यश्च जलोदरी ॥ १२५ ॥

आस्थापनानर्थाः ।—

वातव्याधावुदावर्त्तं वातासृग्विषमज्वरे ।

मूर्च्छादृषणोदरानाह-मूत्रकच्छाश्रमरोषु च ॥ १२६ ॥

शार्ङ्गधरोक्तनिरुद्धमाह, निरुद्धेति ।—तेः कारणभेदेरित्यर्थः ॥ १२१ ॥

निरुद्धस्य नामान्तरं तस्य च निरुद्धमाह, निरुद्धस्येति ।—स्वस्थानस्थापनात्
 विमार्गगतानां दोषधातूनां स्वस्थाने आनयनादित्यर्थः ॥ १२२ ॥

निरुद्धस्य श्रेष्ठादिमावानाह, निरुद्धस्य प्रमाणमिति ।—प्रस्थं पादोत्तरं सादृशराव-
 इयम् । परम् उत्तमम् । कुड्वास्त्रयः सादृशपल्लानि ॥ १२३ ॥

अनास्थाप्यानाह—अतीति ॥ १२४।१२५ ॥

वृद्धप्रसृग्दरमन्दाग्नि-प्रमेहेषु निरूहणम् ।

शूलेऽक्षपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद्बुधः ॥ १२७ ॥

निरूहप्रयोगविधिः ।—

उत्सृष्टानिलविगमूत्रं स्निग्धं स्विन्नमभोजितम् ।

मध्याह्ने गृहमध्ये तु यथायोग्यं निरूहयेत् ॥ १२८ ॥

निरूहे स्नेहवाक्त्रविध्यात्देशः ।—

स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरूहणम् ॥ १२९ ॥

प्रयोगानन्तरं कर्तव्यनिर्देशः ।—

जाते निरूहे च ततो भवेदुत्कटकासनः ।

तिष्ठेन्मुहूर्त्तमात्रं तु निरूहागमनेच्छया ॥ १३० ॥

अनायान्तं मुहूर्त्तान्ते निरूहं शोधनैर्हरेत् ।

निरूहैरेव मतिमान् क्षारमूत्रान्क्षसेन्धवेः ॥ १३१ ॥

सम्यङ्निरूहस्य लक्षणमाह चिकित्सासूत्रे यथा—

सम्यग्गोहितनिरूहलक्षणम् ।—

न धावत्यौषधं पाणिं न तिष्ठत्यर्बलप्य च ।

आस्थाप्यानाह—आतव्याधाविति ॥ १२६।१२७ ॥

प्रयोगविधिमाह, उत्सृष्टेति ।—अभोजितं “न तु भुक्तवले देयनास्थापनमिति स्थितिः । आसं तद्वि हरेत् भुक्तं कृदि दोषाय कोपयेत् ॥” इति भुक्तवतः आस्थापन-निषेधात् । मध्याह्ने अपगतप्रायमध्याह्ने, “मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते” इति दर्शनात् ॥ १२८ ॥

अतिर्देशेन निरूहविधिमाह, स्नेहेति ।—स्नेहवाक्त्रविधानेन अलुवासोक्त-शैत्या ॥ १२९ ॥

कृतनिरूहस्य कर्तव्यमाह, जाते इति ।—उत्कटकासनं क्षरंजातुः सन् उपविष्ट इत्यर्थः । कथमुत्कटकासनो भवेत् ? इत्याह, निरूहागमनेच्छया दत्तस्य ज्ञायादेवेदिनेः सरणार्थम् । किञ्चन्तं कालं तथा भवेत् इत्याह, मुहूर्त्तमात्रम् अल्पमयम्, विशन्नावानितमित्यर्थः । मुहूर्त्तान्ते अज्ञागते कर्तव्यमाह, अनायान्त-मिति ।—क्षारमूत्रान्क्षसेन्धवेः क्षारादियुक्तैः शोधनैः शोधनद्रव्यकृतेः । गरुडवस्तिभि-
रैव हरेत् दाहरालयेत् ॥ १३०।१३१ ॥

चिकित्सासूत्रेण सम्यक् मिथितस्य निरूहस्य लक्षणमाह, वेति ।—शौषर्षं निर्विन्नन्नादिकम् निरूहोषधं पाणिं न धावति नृशतया मृत्पाणित्प्राय इति च

न करोति च सीमन्तं स निरुद्धः सुयोजितः ॥ १३२ ॥

कल्केस्त्रेहकषायानामविवेकाङ्घ्रिष्वरैः ।

वस्तिस्तु कल्पितः प्रोक्तस्तस्यादानं तथाऽर्थं कृत् ॥ १३३ ॥

न धावति न पृथग्भवति । सीमन्तं तैलादिरिखाम् । एतेन मधुं
स्निहादीनाम् अपृथग्भाव इत्युक्तं भवति, अत एवोक्तं कल्केत्यादि ।

शुद्धकोष्ठे वस्तिप्रयोगविधिः ।—

पूर्वाङ्केन विधानेन गुदे वस्तिं निधापयेत् ।

त्रिंशन्नात्रास्थितो वस्तिस्ततस्तूष्णको भवेत् ॥ १३४ ॥

उष्णको भवेदिति वस्तेरागमनाय । उष्णको इति उद्भूत इति
श्लोके । * एतच्च शुद्धकोष्ठं प्रति वेगिनश्च ।

मावास्वरूपनिर्देशः ।—

यावत् पर्य्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालो वा सा मात्रा परिकीर्त्तिता ॥ १३५ ॥

करोतीत्यर्थः, नातितरलं भवतीति यावत्, तथा अतिसान्द्रतया ओषधं पाणिमव-
लिय न तिष्ठति, तथा सीमन्त सीमन्तवत् तैलादिरिखादिक, न करोति स निरुद्धः
सुयोजितः सुमिश्रितः, वस्तिदानकाले एवमप्रकारेण चेत् वस्तिद्रव्य मिश्रित भवेत्,
तदा स एव निरुद्धः सम्यक् कार्यसाधकत्वात् सुयोजित इति मन्तव्यम् । अविवेकात्
अपृथग्भावात्, सम्यक् मिश्रोभावादित्यर्थः । तस्मात् उक्तरूपेण सुयोजितस्य वस्तेः,
आदानं प्रयोग इति यावत्, तथाऽर्थं कृत् सुयोजितस्य वस्तेर्थाऽर्थः कर्मसाधन-
रूपस्तूष्णत् । “तस्यादानं तथाऽर्थं कृत्” इत्यत्र “तस्मात् दानं यथाऽर्थं कृत्” इति
सुश्रुते पाठः ॥ १३२ १३३ ॥

शुद्धकोष्ठं प्रति वस्तिप्रयोगविधिमाह पूर्वाङ्केनेति ।—पूर्वाङ्केन विधानेन उष्ण-
निलविसृज्य तया न धावत्यौषधं पाणिम् इत्याद्युक्तविधानेनेत्यर्थः । त्रिंशन्नात्रास्थितः
वस्तिप्रयोगानन्तरं त्रिंशद्द्वारं निमेषोन्मेषे वावान् समथो गच्छति तावन्तं कालमवस्थितः
सन् इत्यर्थः ॥ १३४ ॥

त्रिंशन्नात्रा इत्युक्तं, तस्मात् मावायाः स्वरूपमाह, यावदिति ।—पर्य्येति पर्य्य-
गच्छति, परिवेष्टयतीत्यर्थः । दक्षिणं हस्ताग्रमित्यन्वयः ॥ १३५ ॥

* एतत्—त्रिंशन्नात्रावस्थानम् । वेगिनं—सञ्जातपुरीषवेगम् ।

अवेगिनं क्रूरकोष्ठञ्च प्रति यथा—

क्रूरकोष्ठे बलिप्रयोगविधिः ।—

जानुमण्डलमावेष्ट्य दत्तं दक्षिणपाणिना ।

कृष्टनेत्रच्छटाशब्दं शतं तिष्ठेदवेगवान् ॥ १३६ ॥

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथाऽर्हतः ।

पुटं प्रदापयेद्द्वैद्यो बुद्ध्वा रोगवन्नावलम् ॥ १३७ ॥

कृष्टनेत्रो वह्निष्कृतनलिकः । कृष्टा “तुड़ो” इति ख्याता । यथाऽर्हत इति यो यावन्तं पुष्टमर्हति तस्मै तावन्तं पुष्टं दापयेदित्यर्थः ।

बलिनित्तिविधिः ।—

सम्यङ्निरूढलिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत् ॥ १३८ ॥

अन्यच्च ।—

निरूढस्य सम्यग्थोगलक्षणम् ।—

नाभिप्रदेशञ्च कटिञ्च गत्वा कृच्छं समालोड्य पुनश्च सृष्टः ।

संज्ञिह्य कायं सपुरीषदोषः सम्यक् सुखेनैति च यः स वस्तिः ॥ १३९ ॥

प्रसृष्टविगमत्रममीरणत्वं रूच्याग्निवृद्धाशयलाघवानि ।

वेगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च दलञ्च तत् स्यात् सुनिरूढलिङ्गम्

॥ १४० ॥

क्रूरकोष्ठस्य अवेगिनश्च अवस्थानकालानियममाह, जान्ति ।—अवेगवान् पुरुषः बलिनलवद्विष्करणन्तरं दक्षिणपाणिना जानुमण्डलं वेष्टयित्वा शतच्छोटीकोपयोगिकालमपेक्ष्य ततः उल्काटुर्को भवेत् इत्यर्थः ॥ १३६—१३८ ॥

सम्यक्निरूढस्य लक्षणमाह, नाभीति ।—सृष्ट प्रयुक्तः, यः बस्तिः नाभ्यादिकं गत्वा पुनः कृच्छं समालोड्य कायं संज्ञिह्य च । “सृष्टम्” इति पाठः अनाधः । “सृष्टः” “सर्वम्” इति वा साधुः । सर्वमिति पाठे—कायमित्यस्य विशेषणम् । अरके “पार्श्वम्” इति पाठः । सपुरीषदोषः दोषो वातादिः पुरीषदोषाभ्यां मरु, सुखेन प्रयत्नं विनैव सम्यक् एति बहिरागच्छति, स बस्तिः सुप्रयुक्तः सम्यक् प्रयुक्तश्च बस्तिरित्यर्थः । आशयः मलाशयः तस्य लाघवम् । वेगोपशान्तिः व्याधिवेगोपशमनं पुरीषवेगानागमनं वा । “वेगोपशान्तिः” इत्यत्र “रोगोपशान्तिः” इति अरके पाठः ॥ १३९।१४० ॥

असम्यङ्निरूहलक्षणमाह —

दुष्प्रयुक्तनिरूहलक्षणम् ।—

स्यात् हृच्छिरोरुक् गुडकुक्षिलिङ्गे शोथः प्रतिश्या परिकर्तिका च ।
हृत्लासिकामासूतमूत्रसङ्गः श्वासो न सम्यक् च निरूहिते स्यात्

॥ १४१ ॥

अयोगातियोगयीरातिदेशिकलक्षणम् ।—

अयोगश्चातियोगश्च निरूहस्य विरेकवत् ॥ १४२ ॥

[इति निरूहवस्तिविधिः] ।

अथोत्तरवस्तिमाह, यदाह शार्ङ्गधरः,—

उत्तरवस्तेनेत्रपरिमाणादिनिर्देशः ।—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ।

द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम् ॥

मालतीपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्षपनिर्गमम् ॥ १४३ ॥

वयोभेदेन खेदनावानिर्देशः ।—

पञ्चविंशतिवर्षाणामधो मात्रा द्विकार्षिकी ।

तदूर्ध्वं पलमात्रा च खेदस्योक्ता भिषग्वरेः ॥ १४४ ॥

असाधुनिरूहस्य लक्षणमाह, स्यादिति ।—परिकर्तिका गुदे कर्त्तनवत् पीडा ।
हृत्लासिका हृत्लास एव ॥ १४१ ॥

अयोगातियोगयुक्तयोः निरूहयोर्लक्षणमतिदेशेनाह, अयोग इति ।—विरेकवत्
विरेचनस्य अयोगातियोगयोर्थत्वं लक्षणं निरूहस्यापि अयोगातियोगयोस्तदेव लक्षण-
मिति ॥ १४२ ॥

शार्ङ्गधरेणोत्तरवस्तिमाह, अतः परमिति ।—मूत्रमार्गेण देयो वस्तिरुत्तरवस्ति ।
उत्तरवस्यर्थं नेत्रविधिमाह, द्वादशति ।—मध्ये नेत्रमध्यदेशे । मालतीपुष्पवृन्ताभं
मालतीपुष्पवृन्तवत् स्थूलं श्लक्ष्णमुज्ज्वलञ्च नेत्रं काव्येन ॥ १४३ ॥

वयोभेदेन खेदनावानाह, पञ्चविंशतीति ।—पञ्चविंशतिवर्षाणामधः इति अतु-
र्विंशतिवर्षपर्यन्तमित्यर्थः । तदूर्ध्वं पञ्चविंशतिवर्षमारभ्येत्यर्थः ॥ १४४ ॥

वस्त्रवस्त्रिययोगविधिः ।—

अथाख्यापनशुद्धस्य त्वस्य स्नानभोजनेः ।

स्थितस्य जानुमात्रे च पीठेऽन्विष्य शलाकया ॥ १४५ ॥

स्निग्धया मेढ्रमार्गेण ततो नेत्रं नियोजयेत् ।

शनेः शनेर्घताभ्यक्तं मेढ्ररन्ध्रेऽङ्गुलानि षट् ॥ १४६ ॥

ततोऽवपीडयेद्वस्त्रं शनेर्नेत्रञ्च निरुदरेत् ।

ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्त्रिक्रमा दितः ॥ १४७ ॥

स्त्रीणां वस्त्रिनेत्रस्य परिमाणानिर्दिशः ।—

स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्व्यादृशाङ्गुलम् ।

मुद्गप्रवेश्यं योज्यञ्च योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ॥ १४८ ॥

स्त्रीवालयोर्मूत्रमार्गे देशनेत्रप्रमाणनिर्दिशः ।—

द्वाङ्गुलं मूत्रमार्गे च सूक्ष्मं नेत्रं नियोजयेत् ।

मूत्रशङ्खविकारेषु बालानामिकमङ्गुलम् ॥ १४९ ॥

यदाह वामभटः,—

वामभटमते स्त्रीणामुत्तरवस्त्रिप्रयोगे कालानिर्दिशः ।—

स्त्रीणामार्त्तवकाले तु योनिर्गृह्णात्यपावृता ।

विदधोत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये ॥ १५० ॥

योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापदसृग्दरे ।

वस्त्रिदानविधिमाह, अथेति ।—जानुमात्रे जानुप्रमाणोन्नते । “जानुमात्रेण” इति पाठे—जानुप्रमाणोन्नतया उपलक्षिते, जानुमात्रोन्नते इत्यर्थः, पीठे आसने स्थितस्य । स्निग्धया घृताद्यभ्यक्तया शलाकया, अन्विष्य अश्लथ्यादिकमनुसन्वाद्य । ततः वस्त्रिदानानन्तरम् । वस्त्रिं स्नेहादिपूर्णवस्त्रिपटकमित्यर्थः । निरुदरेत् वद्विष्णुव्यांत ॥ १४५—१४७ ॥

स्त्रीणां नेत्रप्रमाणमाह, स्त्रीणामिति ।—कनिष्ठिकास्थूलं कनिष्ठाङ्गुलवत् स्थूलम् । दृशाङ्गुलं दृशाङ्गुलदीर्घम् । मुद्गप्रवेश्यं मुद्गप्रवेशार्हच्छिद्विशिष्टम् ॥ १४८ ॥

स्त्रीवालयोर्मूत्रमार्गे देशनेत्रप्रमाणमाह, द्वाङ्गुलमिति ।—द्वाङ्गुलं मूत्रमार्गे च स्त्रीणामेव मूत्रस्रोतसि द्वाङ्गुलं नेत्रं प्रवेशयेत् । बालानां कन्धकानाम् ॥ १४९ ॥

वामभटोक्तं स्त्रीणामुत्तरवस्त्रिदानकालमाह, स्त्रीणामिति ।—योनिर्गृह्णात्यपावृता विवृता योनिः गृह्णाति, वस्त्रिमिति शेषः, आर्त्तवकाले जरयुस्तुखविकशनात् । तदा आर्त्तवकाले, विदधोत, वस्त्रिमिति शेषः । अकृतावपि चात्यये योनिविभ्रंशशूले

शूनैर्निष्कम्पमाधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः ॥ १५१ ॥

स्त्रीणा योनि-मूत्रमार्गयोः बालानां मूत्रमार्गं च स्नेहनादानिर्देशः ।—

योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपान्क्तिकी ।

मूत्रमार्गे पल्लोन्मना बालानाञ्च द्विकार्धिकी ॥ १५२ ॥

स्त्रीणा वस्त्रप्रयोगविधिः ।—

उत्तानायै स्त्रियै दद्याद्दूङ्खुजान्वै विचक्षणः ॥ १५३ ॥

अप्रत्यागच्छति वस्तौ कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

अप्रत्यागच्छति भिषग्वस्तावुत्तरसंज्ञिते ।

भूयो वस्त्रि निदध्याञ्च संयुक्तं शोधनैर्गणैः ॥ १५४ ॥

योनौ दत्तवस्त्रनागमने कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

फलवर्त्तिं निदध्यात् वा योनिमार्गे दृढां भिषक् ।

सूत्रैर्विनिर्मितां स्निग्धां शोधनद्रव्यसयुताम् ॥ १५५ ॥

वस्त्रिदेशदाहै वस्त्रविधिः ।—

दह्यमाने तदा वस्तौ दद्याद्दस्त्रिं विशारदः ।

क्षीरिद्वन्द्वकषायिण पयसा शीतलेन वा ॥ १५६ ॥

आत्ययिके व्याधौ अनासंस्कालेऽपि वस्त्रिं विदधोत इत्यर्थः । कथं विदधोत ? इत्याह, शनैरिति ।—निष्कम्प यथा तथा प्रयागकाले वस्तौ यथा न क्षण्येत तथा इत्यर्थः ॥ १५०।१५१ ॥

स्त्रीणा योनिमार्ग-मूत्रमार्गयोस्तथा बालानाञ्च मूत्रमार्गे स्नेहनादानाह, योनि-मार्गेऽपि ।—योनिमार्गेषु अपत्यपथेषु इत्यर्थः । बालानां कथ्यकानाम् ॥ १५२ ॥

वस्त्रिदानविधिमाह, उत्तानायै इति ।—उत्तानायै ऊर्ध्वमुखशायिन्यै । ऊर्ध्वजान्वै जागृदयं सङ्कोच्य ऊर्ध्वीकृत्य च स्थितायै ॥ १५३ ॥

अनि सृते वस्तौ कर्त्तव्यमाह, अप्रत्यागच्छतीति ।—संयुक्तं शोधनैर्गणैः वस्त्रिशोधक-द्रव्यमसूत्रैः संसृष्टम् । “संयुक्तम्” इत्यत्र “संयुक्तेः” इति पाठान्तरम् ॥ १५४ ॥

योनौ दत्तवस्त्रावनि-सृते कर्त्तव्यमाह, फलवर्त्तिमिति ।—फलवर्त्तिं मदनफलादि-निर्मिता वर्त्तम ॥ १५५ ॥

द्रव्याणामनि-सरणात् वस्त्रिदाहै उपक्रममाह, दह्यमाने इति ।—वस्तौ वस्त्रिदेश-वस्त्रिम् उत्तरवस्त्रिम् । क्षीरिद्वन्द्वकषायिण न्ययोधादीनां क्वायेन ॥ १५६ ॥

उत्तरवक्त्रेर्गुणः निबिडव्यामनिर्देशश्च ।—

वस्तिः शुक्ररुजः पुंसां स्त्रीणामात्तेवजां रुजाम् ।

हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचितो मेहिनां क्वचित् ॥ १५७ ॥

वतिदेशेन सम्यग्योगलक्षणादिनिर्देशः ।—

सम्यक् दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च ।

वस्तोरुत्तरसंज्ञस्य समानं स्नेहवस्तिना ॥ १५८ ॥

फलवर्त्ते स्वरूपं विधिय ।—

घृताभ्यक्ते गुदे क्षेप्या श्लक्ष्णा स्वाङ्गुष्ठमन्निभा ।

मलप्रवर्त्तिनौ वर्त्तिः फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥ १५९ ॥

आनन्दसेनस्वाह, वस्तिमात्रा यथा—

आनन्दसेनमते उत्तरवस्त्र्यादीनां मात्रानिर्देशः ।—

अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ।

पलाङ्गमुत्तरो वस्तिर्मात्रावस्तिः पल्लवयम् ॥ १६० ॥

यापना स्नेहवस्तिश्च द्वावेतौ षट्पलान्वितौ ।

पिच्छावस्तिर्भवेत् प्रस्थः पादोनः कौर्त्तितोऽपरः ॥ १६१ ॥

यापनावस्तिरिति वातविकारयापनार्थं यो वस्तिरित्यर्थः ।

अथ धूमपानविधिः—

धूमावश्यायजदोषनिर्देशः ।—

धूमः पित्तानिलौ कुर्यादवश्यायः कफानिलौ ॥ १६२ ॥

उत्तरवक्त्रेर्गुणमाह, वस्तिरिति ।—वस्तिरुत्तरवस्तिः ॥ १५७ ॥

सम्यग्योगादोना लक्षणमतिदेशेन निर्दिशति, सम्यगिति ।—क्रमः शिक्षित्वा-
प्रणाली ॥ १५८ ॥

फलवर्त्ते स्वरूपमाह—घृताभ्यक्ते इति ॥ १५९ ॥

आनन्दसेनमते उत्तरवस्त्र्यादीनां मात्रामाह, अनुवासनेति ।—पादोनः कौर्त्तितो-
ऽपरः अपरः एतद्वातिरिक्तसिद्धवस्त्र्यादिः पादोनः प्रस्थः अनुदंश पलानित्यर्थः ।

“पादोनः” इत्यव “षपादः” इति पाठान्तरम् ॥ १६० ॥ १६१ ॥

अथ धूमपानविधिं वक्तुमादौ धूमावश्याययोर्दोषमाह, धूम इति ।—धूमः
मासामुखिप्रविष्टः धूम इत्यर्थः । अवश्यायः,—अवश्यायशब्देनात्र कुञ्जभट्टिकाश्वगन्तव्या,
अनसृष्टशत्वात् धूममङ्घ्रिषीति संज्ञान्तरत्वाच्च ॥ १६२ ॥

धूमपानगुणमाह—

धूमपानमाश्रयः ।—

मौरवं शिरसः शूलं पीनमोऽर्धावभेटकः ।

कर्णाक्षिशूलं कामश्च द्विक्काश्वामौ गलग्रहः ॥ १६३ ॥

दन्तदौर्बल्यमास्त्रावः श्रोत्रप्राणाक्षिदोषजः ।

पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकम् ॥ १६४ ॥

हनु-मन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयो मुखपाण्डुता ।

श्लेष्मप्रसेको वैस्त्रय्यं गलगण्डाधिजिह्वके ॥ १६५ ॥

खालित्यं पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनं तथा ।

क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्भाहोऽतिनिद्रता ॥

धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ॥ १६६ ॥

अकालातिपीतयोर्धूमशोर्दोषाः तत्रप्रतीकारश्च ।—

रक्तपित्ताभ्यवाधिर्य-दृग्मूर्च्छामदमोहकृत् ।

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा तत्र शीतो विधिर्मतः ॥ १६७ ॥

पञ्चविधधूमानां नामानि ।—

प्रायोगिकः सैहिकश्च वैरेचनिक एव च ।

कासहारी वामनीयो धूमः पञ्चविधो मतः ॥ १६८ ॥

प्रायोगिकः प्रयोगः स्वस्थस्य । सैहिकः शैहिकः । दोषविरचनात्
वैरेचनिकः । कण्टकार्यादिभिर्धूमपानात् कासहरः । वमनकारो
वामनीयः ।

धूमपानगुणमाह, गौरवमिति ।—श्रोत्रप्राणाक्षिदोषजः आस्त्रावः कर्णाक्षिदोषजः ।
अधिजिह्वकं जिह्वागतरोगभेदः । केशानां पिञ्जरत्वं पिङ्गलवर्णता, पतनमपि
केशानाम् । क्षवथुः द्विक्का, "डाक्षि" इति लोके ॥ १६३—१६६ ॥

अकाले चातिशयेन च पीतस्य धूमस्य सप्रतीकारं दोषमाह, रक्तपित्तिति ।—
तत्र अविधिपीतधूमजरक्तपित्तादौ ॥ १६७ ॥

कार्यभेदेन धूमस्य पञ्चविधत्वमाह, प्रायोगिकः इति ।—प्रयोगे स्वस्थस्य लिलः
अधोगे इति प्रायोगिकः । वैरेचनिकः शिरःस्य कफानि सारवः ॥ १६८ ॥

धूमोद्गोरणहारनिर्देशः ।—

वक्त्रेष्वेव वनेद्धमं नस्तौ वक्त्रेण वा पिबन् ॥ १६९ ॥

दोषाणामवस्थानविशेषे धूमपानहारनिर्देशः ।—

उरःकण्ठगतौ दोषे वक्त्रेण धूममापिबेत् ।

नासया तु पिबेद्दोषे शिरोघ्राणाच्चिसंशये ॥ १७० ॥

धूमपचक्षानां द्रव्यनिर्देशः ।—

गन्धैरकुष्ठतगरैर्वर्त्तिः प्रायोगिकी मता ।

सैद्धिके तु मधुच्छिष्ट-स्नेहगुग्गुलुनर्जकैः ॥ १७१ ॥

शिरोविरेचनद्रव्यैर्वर्त्तिर्वैरेचने मता ।

कासघ्नैरेव कासघ्नी वामनैर्वामनी मता ॥ १७२ ॥

निषेधमाह—

धूमपानानर्हाः ।—

योज्या न पित्तरक्तात्ति-विरिक्तोटरमेह्विषु ।

तिमिरोद्धानिलाध्यान-रोद्धिणौ-टत्तवस्तिषु ॥ १७३ ॥

येन हारेण धूमः पातव्यः येन वा त्यक्तव्यस्तदाह, वक्त्रेषुति ।—नस्तः नासिकस्थयं वक्त्रेण मुखेन वा धूमं पिबन् वक्त्रेष्वेव वनेत् उद्दिरेत्, न तु नासया वनेत् इत्येव-कारार्थः, तथाकरणे दोषश्रुतेः, यदुक्तं चरके—“प्रतिलोमं गतो ह्याय धूमो हिंस्याद्धि-असुवी” इति ॥ १६९ ॥

नस्तौ वक्त्रेण वा पिबन् इत्युक्तं, तत्र कुत्र नस्तः कुत्र वा वक्त्रेण पातव्य इत्या-काङ्क्षायां दोषस्य अवस्थानभेदात् धूमपानमागंमाह—उरः इति ॥१७०॥

पचविधधूमानां पृथक् पृथगुपादानसामर्थीमाह, गन्धैरिति ।—अकुष्ठतगरैः कुष्ठतगरविरहितैः, कुष्ठतगरयोरतितौष्णत्वेन मस्तुलुङ्गस्त्रावकात्वात्, गन्धैः अगुर्वादिभि-गन्धद्रव्यैः, वर्त्तिः धूमवर्त्तिः । मधुच्छिष्ट मिक्षक, “मीन” इति प्रसिद्धम् । स्नेह-शब्देनाह घृतवसथोद्गृहण, “वसाघृतमधुच्छिष्टे” इति चरकवचनात् । शिरोविरेचन-द्रव्यैः श्वेताज्योतिषाद्यादिभिश्चरकोक्तैः, देवदालीकट्फलत्वादिभिर्वा । कासघ्ने वृद्धती-कण्टकार्यादिभिः सुसुतोक्तैः । वामनैः वामनकारकैः स्याचर्मखुरशृङ्गादिभिः सुसुतोक्तैः ॥ १७१॥१७२ ॥

धूमपानानर्हा, योज्या इति ।—तिमिरः अक्षरोगभेदः । ऊर्द्धानिलः ऊर्द्धवायुः ।

मत्स्यमद्यदधिकौद्र-क्षौरकं हविषाशिषु ।

शिरस्यभिहते पाण्डु-रोग जागरिते निधि ॥ १७४ ॥

रोहिणी कण्डरोहिणी । आशिविति मत्स्यदिभिः सम्बध्यते पाने भोजने च ।

अथ कवलगण्डूपधारणमाह ।

यदाह शार्ङ्गधरः,—

गण्डूषकवलयोश्चतुर्विधनाननिर्देशः ।—

चतुर्विधः स्यान्नगण्डूषः स्नेहिकः शमनस्तथा ।

शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापि तद्विधः ॥ १७५ ॥

गण्डूषकवलचतुष्टयमाह्यदावाया चतुर्विधयोस्तयोर्द्व्यायाश्च निर्देशः ।—

स्निग्धोष्णैः स्नेहिको वात स्वादुशीतैः प्रसादनः ।

पित्तं कटुस्त्वलवणैरुष्णैः संशोधनः कफे ॥ १७६ ॥

कषायतिक्तमधुरैः कटुष्णै रापणो व्रणे ।

चतुःप्रकारो गण्डूषः कवलश्चापि कौर्त्तितः ॥ १७७ ॥

गण्डूषकवलयोर्लक्षणगतभेदः ।—

असञ्चारी मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलश्चरः ।

अञ्जार इत्यर्थः । दतवस्तिषु कतनिकृडवस्तिषु । शिरसि अभिहते दण्डादिभिः । प्रहते ॥ १७३-१७४ ॥

अथ कवलगण्डूषयोर्नामचतुष्टयमाह, चतुर्विध इति ।—स्नेहिकः ज्वरूर्ध्वगतरोमे स्नेहकारकः । शमनः द्रोणप्रसादनः । शोधनः कफनिःसारणः । रोपणः मुखच्छत्रण-पूरणः । कवलश्चापि तद्विधः स्नेहिकादिभेदेन चतुर्विधः ॥ १७५ ॥

स्निग्धादीना विषयमुपादानञ्चाह, स्निग्धोष्णैरिति ।—पित्ते स्वादुशीतैः प्रसादनः शमन इत्यर्थः । “उष्णैः संशोधनः” इत्यत्र “रूक्षोष्णैः शोधनः” इति सुश्रुते तथा “उष्णैः” इत्यत्र “रूक्षैः” तथा “कटुष्णैः” इत्यत्र “कवलः” इति अकसङ्गुद्दिष्टाठ ॥ १७६-१७७ ॥

अत्र गण्डूषयोर्लक्षणभेदमाह, असञ्चारीति ।—असञ्चारी मुखारण्यमः गण्डूषः

तत्र द्रवेषु गण्डेषुः कल्केन कवलः स्मृतः ॥ १७८ ॥
गण्डेषु प्रवेद्यचूर्णस्य कवलाद्यं कल्कस्य च माननिर्देशः ।—

दद्यात् द्रवेषु चूर्णञ्च गण्डेषु कीलमात्रया ।
कर्षप्रमाणः कल्कश्च कवले दौघते बुधैः ॥ १७९ ॥
गण्डप्रकवलाधारणोपयोगिवयोनिर्देशः ।—

धार्थ्यन्ते पञ्चमाहर्षाङ्गण्डेषुकवलादयः ॥ १८० ॥
गण्डेषुधारणे कर्तव्यतासङ्ग्रहनिर्देशः ।—

गण्डेषूषान् सुस्थितान् कुर्व्यात् स्त्रिन्नभालगलाननः ।
मनुष्यस्त्रीन् तथा पञ्च सप्त वा दोषनाशनान् ॥ १८१ ॥
गण्डेषुधारणस्य समयविविधनिर्देशः ।—

कफपूर्णास्थिता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत् ।
नेत्रघ्नाणस्रुतियवित् तावद्गण्डेषुधारणम् ॥ १८२ ॥
अतिदेशेन प्रतिधारणकवलयोर्द्वयनिर्देशः ।—

यस्यौषधस्य गण्डेषुस्तस्यैव प्रतिसारणम् ।
कवलश्चापि तस्यैव ज्ञेयोऽत्र कुशलेनरैः ॥ १८३ ॥

अरः सधारणवमः कवलः । द्रवेषु खरसजायादिरूपेषु । कल्केन क्विचिद्द्रवालोचितेन कल्केन ॥ १७८ ॥

गण्डेषुकवलाद्यं प्रयोज्ययो, चूर्णकल्कयोः सावामाह—दद्यादिति ॥ १७९ ॥

गण्डेषुकवलापयोगिवया निर्देशमाह, धार्थ्यन्त इति ।—कवलादय इत्यत्र आदि, शब्दात् प्रतिसारणस्य यदणम् ॥ १८० ॥

गण्डेषुधारणस्य सङ्ग्रहमाह, गण्डेषुनिधि ।—सुस्थितान् सुकृतानित्यर्थः ।
“सुस्थितान्” इत्यत्र “सुस्थितः” इति शार्ङ्गधरोक्तः पाठः साधुः । स्त्रिन्नभालगलाननः
जलाटादिषु कृतस्वेद इत्यर्थः ॥ १८१ ॥

यावन्त काल गण्डेषुकवलो धार्थ्यं तदाह, कफेति ।—केदो दोषस्य कठिनोभूत्-
कफस्य सङ्घातभेदनम् ॥ १८२ ॥

अतिदेशेन कवलप्रतिसारणयोर्द्वयमाह, यस्येति ।—प्रतिसारणं चूर्णं,
क्विकारिभिरिति श्लेषः ॥ १८३ ॥

अथोगातिथोगयुक्तयोः गण्डेषकवलधोलक्षणम् ।—

हीनयोगात् कफोत्क्षेपो रमाज्ञानारुची तथा ।

अतियोगात् मुखे पाकः शोषस्तृष्णा क्लमो भवेत् ॥ १८४ ॥

गण्डेषस्य सम्यग्योगलक्षणम् ।—

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डेषे शुद्धिलक्षणम् ॥ १८५ ॥

अन्यच्च—

कवलगण्डप्रयोर्लक्षणगतभेदान्तरम् ।—

सुखं सञ्चार्यते या तु सा मात्रा कवचे हिता ।

असञ्चार्या तु या मात्रा गण्डेषे सा प्रकीर्तिता ॥ १८६ ॥

अथ रक्तमोक्षविधिः ।

अतिरक्तजावे दोषनिर्देशः ।—

अतिस्रुतौ हि सृष्टुः स्याद्धारुणा वाऽनिलामयाः ॥ १८७ ॥

दिग्द्वरक्तपुरुषस्य लक्षणम् ।—

प्रसन्नवर्णेन्द्रि प्रसिन्द्रियार्थानिच्छुत्तमव्याहृतपक्त्वैगम् ।

सुखान्वितं पुष्टिवलोपपन्नं प्रसन्नरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ १८८ ॥

हीनोतिथोगयुक्तयोर्लक्षणमाह, हीनयोगादिति ।—पाक शोषः इत्युभयोरेव मुखे प्रत्यनेनान्वयः ; मुखे पाकः सुखशोषश्च ॥ १८४ ॥

सम्यक्कृतस्य लक्षणमाह, व्याधेरिति ।—वैशद्यम् अपेक्षित्वं, सुखस्वेति शेषः ॥ १८५ ॥

प्राक् उक्तमपि गण्डेषकवलधोर्भेदं मतान्तरमाश्रित्याह, सुखमिति ।—सुगमम् ॥ १८६ ॥

रक्तमोक्षविधिं वक्त्रनिच्छुत्तौ अतिरक्तजावे दोषमाह, अतिस्रुताविति ।—

अनिलामया वातव्याधयः ॥ १८७ ॥

विशुद्धशोधितस्य पुरुषस्य लक्षणमाह, प्रसन्नैति ।—इन्द्रियार्थान् रूपरसादीन्.

इच्छुत्तं यथायथमभिनयन्तम् । अव्याहृतपक्त्वैगम् अव्याहृतः अप्रतिरुद्धं पक्त्वा जाठरानलं, वैगं पुरीषादीनां प्रवृत्तियं यस्य तादृशं दीपाग्निकं यथायथं निःसृतमुष्ण-पुरीषादिकञ्च यथं । 'पक्त्वं' इत्यत्र 'शक्ति' इति पाठः, प्रासादिकः ॥ १८८ ॥

रक्तमोक्षार्थयोगिन्यानिर्देशः ।—

मर्महीने यथाऽऽमन्न-प्रदेशे वेधयेच्छिराम् ॥१८८॥

रक्तमोक्षार्थानुपयोगिवयः-प्रभृतिनिर्देशः ।—

न ह्यनघोडशातीत-सप्तत्यब्दसूनासृजाम् ।

अस्त्रिंशत्स्वेदितात्यर्थ-स्वेदितानिन्नरोगिणाम् ॥१९०॥

गभिणौ सूतिकाऽजौर्ण-पित्तास्रखामकासिनाम् ।

अतिमारोढरच्छर्दि-पाण्डुसर्वाङ्गशोथिनाम् ॥१९१॥

स्नेहपीतं प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ।

नार्यान्वतां शिरां विध्येन्न तिर्य्यङ्नाप्यनुत्थिताम् ॥

नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाङ्गदात् ॥१९२॥

अथ घृततैलमूर्च्छाविधिः ।

घृतमूर्च्छाविधिः,—

मूर्च्छनद्रव्याणां नामपरिभाषाटीनां मूर्च्छाफलस्य च निर्देशः ।—

पथ्याधात्रीविभौतैर्जलधररजनीमातुलुङ्गद्रव्यैश्च

द्वयैरैतैः समस्तैः पलकपरिमितैर्मन्दमन्दानलेन ।

रक्तमोक्षार्थं शिरावेधव्यानमाह, मर्महीने इति ।—यथाऽऽमन्नप्रदेशे व्याधितव्यानमर्मीपे । “मर्महीने यथाऽऽमन्नदेशेऽन्या व्यधयेच्छिराम्” इति वार्त्तं टीयाठ । व्यध्यशिराणामदर्शने मर्मवजिते तत्समोपदेशे वा अन्या शिरा दृश्यन्ते ता एव वेध्या इति तस्यार्थः ॥ १८८ ॥

अवेध्यशिरानाह, न ह्यीति ।—“सप्तत्यब्द” इत्यत्र “सप्तत्यर्वाक्” इति पाठः प्रामादिकः । सूतासृजा शस्त्राद्याघातेन येषां रक्तं निःसृतं, प्राक् शिरावेधादिज्ञा वा येषां रक्तं निःसारितं तेषाम् । “सर्वाङ्गशोथिनाम्” इत्यत्र “सर्वाङ्गशोथिनाम्” इति पाठान्तरं न सलोच्यते । स्नेहपीते स्नेहपानानन्तरमेवेत्यर्थः । पूर्वमस्त्रिंशत्स्य शिरावेधनिषेधात् ; अतिस्त्रिंशत् इत्यर्थो वा । नार्यान्विता नार्यानाम् । तिर्य्यक् वक्रभावेन । अनुत्थिताम् उभयतो घनत्वेनापि स्कोथा अप्रकाशिताम् इत्यर्थः । आत्ययिकाङ्गदात् शिरावेधनन्तरं विपत्तिजनकात् रोगादित्यर्थः, आत्ययिके तु व्याधौ एतेष्वपि शिरा-व्यधयेवेत्यर्थः ॥ १९०—१९२ ॥

अथ घृततैलयोः संस्कारविधिं विवक्षुणादौ घृतस्य मूर्च्छाविधिमाह, पथ्येति ।

आज्यप्रस्थं विफेनं परिचपलगतं मूर्च्छयेद्वैद्यराजः

तस्मादासोपद्रोषं हरति च सकलं वोध्यवत् सौख्यदायि ॥ १८३ ॥

कटुतैलमूर्च्छाविधिः,—

मूर्च्छनद्रव्याणां नाममात्रादीनां मूर्च्छाफलस्य च निर्देशः ।—

वयःस्थारजनीमुस्त-विल्वटाडिमकेशरैः ।

कृष्णजोरकज्जीवेरजल्लिकैः सत्रिभीतकैः ॥ १८४ ॥

एतैः समांशैः प्रस्थे च कर्षमात्रं प्रयोजयेत् ।

कटुतैलं पचेत् तेन आसद्रोषहरं परम् ॥ १८५ ॥

एरण्डतैलमूर्च्छाविधिः,—

मूर्च्छनद्रव्याणां नामपरिमाणादिनिर्देशः ।—

विकना मुस्तकं धान्यं त्रिफला वैजयन्तिका ।

ज्जीवेरघनशुर्जर-वटशुङ्गा निशायुगम् ॥ १८६ ॥

जल्लिका भेषजं देयं केतकी च समं समम् ।

प्रस्थे देयं शाण्डितं मूर्च्छने दधि काञ्जिकम् ॥ १८७ ॥

तिलतैलमूर्च्छाविधिः,—

मूर्च्छनद्रव्याणां नामनिर्देशादिः ।—

कृत्वा तैलं कटाहं दृढतरविमले मन्दमन्दानलैस्तत्

तैलं निष्फेनभावं गतमिह च यदा शैत्ययुक्तं तदैव ।

—पथ्या हरीतकी । धात्री चामलकी । जलधरः मुस्तकम् । रजनी हरिद्रा । आज्यस्य घृतशरावचलुष्टयम् । विफेनं निष्फेनं यथा तथा परिचपलगतं सर्वतोभावेन द्रवीभूतमित्यर्थे । किमर्थं मूर्च्छयेदित्याह, तस्यादिति—तस्मात् मूर्च्छनात् ॥ १८३ ॥

सार्वभौतमूर्च्छनविधिमाह, वयं स्थिति ।—वयं स्था हरीतकी । केशरं नाग-केशरम् । ज्जीवेरं बालकम् । प्रस्थे प्रस्थमिते तैले । कर्षमात्रमिति वयं स्थादीनां प्रत्येकम् ॥ १८४ १८५ ॥

एरण्डतैलमूर्च्छाविधिमाह, विकसेति ।—विकना सञ्जिष्ठा । वैजयन्तिका जयन्ती । घनः मुस्तकम् । वटशुङ्गा वटावरोहः । निशायुगं हरिद्रा दाकृद्विद्राच । भेषजं शुण्ठी । शाण्डितमिति प्रत्येकम् । दधि काञ्जिकमपि प्रत्येकं शाण्डितम् ॥ १८६ १८७ ॥

तिलतैलमूर्च्छाविधिमाह, कृत्वाति ।—शैत्ययुक्तं शीतोभूतम्, एतेन उष्णतायां

मञ्जिष्ठारात्रिलोध्रेर्जलधरनलिकैः सामलैः सालपथ्यैः
सूचीपुष्पाङ्घ्रिनीरैरुपहितमथितैर्गन्धयोगं जहाति ॥ १९८ ॥

मूर्च्छनद्रव्याणां मावाया मूर्च्छांफलस्य च निर्देशः ।—

तेनस्येन्दुकलाशिकैकविकसाभागोऽपि मूर्च्छाविधौ
यि चान्ये त्रिफलापयोटरजनीक्रीविरलोध्रान्विताः ।

सूचीपुष्पवटावरोहननिकास्तभ्याश्च पादाशिकाः

दुर्गंधं विनिहन्ति तैलमरुणं सौगन्धमाकुर्वते ॥ १९९ ॥

पञ्चपल्लवादिना मूर्च्छांशः कर्तव्यतादिनिर्देशः ।—

पत्रं पञ्चरसैर्युक्तं दधिलाक्षासमन्वितम् ।

मूर्च्छनं कारयेत् प्राज्ञो गन्धवर्णं जहाति च ॥ २०० ॥

पञ्चपल्लवम् ।—

आस्रजम्बुकपित्यानां बीजपूरकविल्वयोः ।

गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ २०१ ॥

सत्यां मूर्च्छनद्रव्यपक्षेपो निषिध्यते इति मन्तव्यम् । अत्र विभोतकम् । सूचीपुष्पं
केतकी, तस्य मूर्च्छं शास्त्रम् । अङ्घ्रि, वटावरोहः । सूचीपुष्पाङ्घ्रित्येकपदमिति
केचित्, तथात्वे केतकीमूचमित्यर्थः । नीरं बालकम् । उपहितमथितैः मिश्रित-
कृष्टितैरित्यर्थः । गन्धयोगं तैलस्य दौर्गन्ध्यादिकम् ॥ १९८ ॥

मञ्जिष्ठादिकं मूर्च्छनद्रव्यं कथिता मानेन शास्त्रमन्याह, तैलस्येति ।—इन्दु-
कलाशिकैकविकसाभागः मञ्जिष्ठायाः तैलापेक्षया षोडशभागैकभागः । तस्याः
मञ्जिष्ठायाः, पादाशिकाः चतुर्थांशः, तेन च त्रिफलादीनां प्रत्येकं मञ्जिष्ठापादाशौ
शास्त्रः ॥ १९९ ॥

तैलस्य सौगन्ध सौवर्णसम्पादनार्थं पञ्चपल्लवादिना मूर्च्छनस्य कर्तव्यतामाह,
पत्रमिति ।—पञ्चरसैर्युक्तं पत्रं बल्यमाणमासादीनां पत्रमित्यर्थः ; यद्वा—रसेः युक्तं
सरसम्, आर्द्रमित्यर्थे, न तु शुक्लं, पञ्च पञ्चविधं, पत्रम् आसादीनां पत्रम् । यथे
तैलस्य स्वाभाविकवर्णम् ॥ २०० ॥

गन्धद्रव्याणां त्रिगुडिसम्पादनार्थे पञ्चपल्लवाह, आसेति ।—बीजपूरकं “टाबा” इति
प्रसिद्धगन्धोर्विशेषः । गन्धकर्मणि तैलस्य दुर्गन्धनाशि सौवर्णसम्पादने चेत्तथैः ॥ २०१ ॥

अथ गन्धद्रव्यम् ।—

एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराकक्कोलमांसीशठी
श्रीवामच्छटग्रन्थिपर्णशशभृत्क्षौणिध्वजोशौरकम् ।
कास्तूरीनखपूतिशैलजशुभामेथीलवङ्गाटिकं
गन्धद्रव्यमिटं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतैलादिषु ॥ २०२ ॥

अपरं गन्धद्रव्यम् ।—

देवदारुमरलागुरुत्वचं तेजपत्रघनकुष्ठकुङ्कुमम् ।
ग्रन्थिपर्णशटिकोद्यगन्धकं मांसिकासुनवखोटि कुन्दुर ॥ २०३ ॥
पूतिकं मधुरिकैलया नखी चन्दनं सपमरं प्रियङ्गुकम् ।
मेथिकामदसुवास्यचम्पकं देवताङ्गनालिकासपृक्कया ॥ २०४ ॥
कक्कोलकं कल्कसमानि तैले देयानि सर्वाणि सुगन्धिकानि ।
अन्यान्यशेषाणि हितानि वैद्यैर्वातापहारीणि सुयोजितानि ॥ २०५ ॥

मतान्तरम् ।—

कुष्ठञ्च नालुका पूतिरुशीरं श्वेतचन्दनम् ।
जटामांसी तेजपत्रं नखी सृगमदः फलम् ॥ २०६ ॥
कक्कोलं कुङ्कुमं चोचं लताकस्तूरिका वचा ।
सूक्ष्मैलाऽगुरु संस्तञ्च कर्पूरं ग्रन्थिपर्णकम् ॥ २०७ ॥

अथ तैलानां सौमन्यापादनार्थं गुणोत्कर्षविधायाश्च गन्धपात्रीपयोगिद्रव्यमाह,
एकैते ।—चन्दनं श्वेतचन्दन, सुगन्धित्वात् । सुरा मुरामांसी । श्रीवासः नवनीत-
खोटिः । छटं तेजपत्रम् । शशभृत् कर्पूरः । क्षौणीध्वजः गुण्डारीचना शिक्षकं वा ।
नखं नखी । पूतः खट्टाश्री । शुभा लताकस्तूरिका ॥ २०२ ॥

मतान्तरीयगन्धद्रव्यमाह, देवदारुविति ।—त्वचं “दारुचिनि” इति प्रसिद्धम् ।
उद्यगन्धकं वचा । मांसिका जटामांसी । सुनवखोटिः नवनीतखोटिः । कुन्दुरः
कुन्दुरखोटिः । पमरा गन्धद्रव्यमेदः तथा सृष्टवर्षमानं सपमरम् । मदः कस्तूरी ।
सुवास्यचम्पकं सुगन्धिचम्पकम् । देवताङ्गः गन्धद्रव्यविशेषः । पृक्का “पिडि” इति
प्रसिद्धम् । कल्कसमानि क्लेदकल्कतुल्यानि ॥ २०३—२०५ ॥

मतान्तरे गन्धद्रव्यमाह, कुष्ठञ्चेति ।—फलं प्रियङ्गुकम् । चोचं “दारुचिनि” इति

श्रीवासः कुन्दुरुदेव-कुसुमं गन्धमाढकां ।
 शिङ्खकं मिषिका मेथी भद्रमुखं शटी तथा ॥ २०८ ॥
 जातौफलं शैलजञ्च देवदारु सजीरकम् ।
 एतानि गन्धद्रव्याणि तैलपाकेषु युक्तितः ॥ २०९ ॥
 ग्रन्थान्तरस्य—

गन्धद्रव्याणां नावानिदेशः ।—

तेलात् गन्धस्य पादाङ्गं दद्यात् तच्छास्त्रविद्धिषक् ।
 केचित् कल्कसमं प्राहुः सर्वत्र गन्धकर्मणि ॥ २१० ॥
 इति चतुर्थः खण्डः ।

प्रसिद्धम् । देवकुसुमं लवङ्गम् । गन्धमाढकां खनानप्रसिद्धा । शिङ्खकं "शिखीरस" इति प्रसिद्धम् । मिषिका मधुरिका ॥ २०६—२०९ ॥
 गन्धद्रव्याणां परिमाणमाह. तेलादिति ।—पादाङ्गं अष्टमभागम् ॥ २१० ॥
 इति परिभाषा-प्रदीपे चतुर्थखण्डव्याख्या समाप्ता ।

